

MƏHƏMMƏD TAĞI
SİDQİ

Ə S Ə R L Ə R İ

*Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali
Məclisinin «Görkəmli pedaqoq, maarifçi
və şair M.T.Sidqinin 150 illik yubileyinin
keçirilməsi və xatirəsinin əbədiləşdirilmə-
si haqqında»kı 11 mart 2004-cü il tarixli
sərəncamı ilə çap olunur*

Toplayanı, tərtib edəni və müqəddimənin müəllifi
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi
üzvü **İsa Həbibbəyli**

Redaktoru:
Filologiya elmləri namizədi **Əsgər Qədimov**

M 59. Məhəmməd Tağı Sidqi. Əsərləri.

Kitabda ilk dəfə olaraq görkəmli mütəfəkkir, maarifçi şair
və pedaqoq Məhəmməd Tağı Sidqinin ədəbi, pedaqoji, elmi əsər-
ləri və məktubları çap olunur.

M 4702060100-955
082-04

©«Çaşıoğlu» nəşriyyatı, 2004

MƏHƏMMƏD TAĞI SİDQİNİN HƏYATI VƏ ƏDƏBİ-PEDAQOJİ FƏALİYYƏTİ

Məhəmməd Tağı Sidqi görkəmli bir maarifçi və tanınmış yaradıcı şəxsiyyət kimi Azərbaycan ədəbiyyatının və ictimai fikrinin inkişafında mühüm yer tutur. Onun çoxcəhətli ədəbi-pedaqoji və elmi fəaliyyəti milli maarifçilik hərəkatının və ədəbiyyatımızın tarixində Seyid Əzim Şirvani dövrünün davamı, Abdulla Şaiq, Süleyman Sani Axundov mərhələsinin ərəfəsi və başlanğıcıdır. Lakin Məhəmməd Tağı Sidqi kimi böyük mütəfəkkirin həyatı və ədəbi-pedaqoji irsi layiq olduğu səviyyədə araşdırılıb geniş ictimaiyyətdə çatdırılmamışdır. Belə ki, sovet hakimiyyəti illərində M.T.Sidqi haqqında meydana çıxmış tədqiqatlar ideoloji cəhətdən köhnəlmişdir. Müstəqillik dövründə isə onun barəsində barmaq ilə sayılacaq qədər azsaylı məqalələr yazılmışdır. Ədibin elmi və bədii əsərləri, geniş mənada külliyyatı toplanıb indiyədək ayrıca kitab halında çap olunmamışdır. Bütün bunlara görə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talibovun «Görkəmli pedaqoq, maarifçi və şair M.T.Sidqinin 150 illik yubileyinin keçirilməsi və xatirəsinin əbədiləşdirilməsi haqqında»kı 11 mart 2004-cü il tarixli sərəncamı bu qüdrətli mütəfəkkirin həyatının və çoxcəhətli ədəbi elmi və pedaqoji əsərlərinin, əlyazmalarının yenidən araşdırılmasına, əsaslı şəkildə öyrənilməsinə, əsərləri külliyyatının çap olunmasına, adının yeni həyat qazanmasına geniş imkan yaradır.

***

Hələ XIX əsrin əvvəllərindən etibarən başlanan maarifçi ideyalar ictimai-ədəbi mühitdə tez bir zamanda vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır. Əsrin ortalarında maarifçilik aparıcı ideologiyaya çevrilmişdi. Keçən yüzilliyin 70-90-cı illərində isə maarifçilik Azərbaycanda hərəkat səviyyəsinə yüksəlmişdir. Artıq yalnız Tiflis, Bakı kimi inzibati mərkəzlərdə deyil, ayrı-ayrı əyalətlərdə də milli maarifçi tədbirlər geniş şəkildə həyata keçirilmiş,

məktəb, teatr və mətbuat uğrunda ki səylərin əhatə dairəsi genişlənmişdir. Milli-maarifçi ziyalılığın böyük bir nəslə əyalətlərdə yetişib formalaşmışdır. Bu mənada Seyid Əzim Şirvani, Mirzə Ələkbər Sabir, Abbas Səhhət, Məhəmməd Hadi və Mahmudbəy Mahmudbəyovun Şamaxıda, Ömər Faiq Nemanzadənin Şəkiddə, Mirzə Sadıq Fani və Abdulla Surun Gəncədə, Nəriman Nərimanovun Borçalıda, Teymurbəy Bayraməlibəyovun Lənkəranda, Hacı Kərim Sanılının Zəngəzurda, İsmayılbəy Şəfibəyov və Bədəlibəy Bədəlbəyovun Qarabağda, Rəşidbəy Əfəndiyevin Qutqaşen və Xaçmazda, Firudinbəy Köçərlinin İrəvanda, İsabəy Abakarov və Ələsgər Şeyxhəsənovun Vediddə pədaqoji fəaliyyətlə məşğul olmaları Azərbaycan əyalətində maarifçilik hərəkatının yeni yüksəlişinə səbəb olmuşdur. Həmin maarifçi-yaradıcı qüvvələrin fədakarlıq nümunəsi olan çoxcəhətli xidmətləri sayəsində bütövlükdə Azərbaycanda qısa müddətdə milli şüur, ədəbi-mədəni gedişat, ictimai tərəqqi nəzərəcarpacaq səviyyədə irəli getmişdir.

Göstərilən dövrdə maarifçilik hərəkatı baxımından inkişaf etmiş mərkəzlərdən biri də Naxçıvan idi. Milli ziyalılığın böyük bir nəslə XIX-XX əsrlər Naxçıvan ictimai-ədəbi mühitində ərsəyə gəlmişdir. Cəlil Məmmədquluzadə, Hüseyn Cavid, Məhəmməd Tağı Sidqi, Eynəlibəy Sultanov, Hacıağa Fəqir Ordubadi, Məmməd Səid Ordubadi, Əliqulu Qəmküsar, Əbülqasım Sultanov, Əliməmməd, Sadıq və Məhəmmədhüseyn Xəlilovlar, Mirzə Cəlil Şürbi, Qüdsi Vənəndi və onlarla başqaları məhz həmin mühitin içərisindən çıxmışlar. XIX əsrin 80-90-cı illərində Naxçıvan ədəbi mühitinin ağsaqqalı və müəllimi olmuş Məhəmməd Tağı Sidqinin çoxcəhətli fəaliyyəti klassik maarifçilərlə yeni maarifçi nəsil arasında varislik körpüsü funksiyasını yerinə yetirmişdir. Əslində Abasquluğa Bakıxanov, Mirzə Şəfi Vazeh, İsmayılbəy Qutqaşanlı kimi ilk maarifçilərlə başlanan XIX əsrin milli maarifçi ideyaları Mirzə Fətəli Axundov və Seyid Əzim Şirvani tərəfindən bacarıqla davam etdirilmiş, Məhəmməd Tağı Sidqi ilə başa çatdırılmışdır. M.T.Sidqinin maarifçilik fəaliyyəti və görüşləri milli maarifçiliyin inkişafının XX əsrdəki qanunauyğun,

məntiqi yekunudur. Eyni zamanda, M.T.Sidqinin pedaqoji irsi həm də yeni tipli maarifçiliyin nəzəri-ideoloji təməlini təşkil edir. Əsrin 70-80-ci illərində yetişib formalaşan yeni maarifçi nəsil 90-cı illərdən etibarən müəyyən mənada M.T.Sidqinin əməl və ideyalarını müstəqil surətdə davam etdirməklə maarifçilik hərəkatı meydanına atılmışdır. Bu mənada Məhəmməd Tağı Sidqi özündən əvvəlki maarifçi nəslin layiqli xələfi, sonrakı qüvvələrin isə ustad sələfidir. Milli maarifçiliyin məktəb, dərslik, teatr, ədəbiyyat və mətbuatın inkişafı ilə bağlı ən yaxşı ənənələri bir çox görkəmli ziyalılarla yanaşı, həm də M.T.Sidqinin adı ilə bağlıdır.

Məhəmməd Tağı Sidqi 1854-cü ildə Ordubad şəhərində anadan olmuşdur. O, ilk təhsilini Molla Məhəmməd Tağı adlı bir axundun yanında almışdır. Sonra Şah Hüseyn Soltan mədrəsəsində oxuyan Sidqi bilik və məlumatlarını bir qədər də təkmilləşdirmişdir. Gənclik illərində qısa müddət Cənubi Azərbaycanda yaşamış, burada təhsilini dərinləşdirməklə yanaşı, ordubadlı tacirlərin yanında ticarətlə də məşğul olmuşdur. Təxminən 1885-ci ildə İrandan Ordubada qayıtmışdır. Ordubadda ailə həyatı qurmuş, 10 ilə yaxın bu şəhərdə yaşamış, maarifçilik və bədii yaradıcılıqla məşğul olmuşdur. O, ailəsini dolandırmaq üçün çayxana açmışdır. Lakin bu adi çayxana deyildi. Oğlu, tanınmış publisist və tərcüməçi Məmmədəli Sidqi Səfərov 5 fevral 1951-ci ildə yazdığı «Tərcümeyi-halım» adlı avtobioqrafik xarakterli xatirəsində atasının çayxanasını aşağıdakı kimi səciyyələndirmişdir: «O zaman atamın çayçı dükanı Ordubad ziyalılarının yığıncaq yeri olur... Haman çayçı dükanında Sədi, Hafiz, Firdovsi, Nizami Gəncəvi kimi şairlərin şerləri oxunur və təhlil olunurmuş. Eyni zamanda, atam o zaman İrandan, Rusiyadan və Türkiyədən qəzetlər də alıb oxuyarmış... Bu qəzetlər çox zaman atamın həmməsləkləri arasında gizləndə oxunarmış. Çünki avam camaat qəzet oxumağı böyük günah və qəzet oxuyanları kafir... hesab edirdi».¹

¹ AMEA Əlyazmaları İnstitutunun fondu.A-25,Q-7 (180), vərəqə 3

1892-ci ildə açıqfikirli, rus və Avropa mədəniyyətinə dərin rəğbət bəsləyən Hüseyn Sultan Kəngərinski ilə birlikdə Ordubad şəhərində açdığı «Əxtər» adlı yeni üsullu məktəblə M.T.Sidqi pedaqoji fəaliyyətə başlamışdır. Şəriət fənnindən başqa, ana dili, hesab, coğrafiya dərslərinin ana dilində keçirildiyi bu məktəbdəki səmərəli məktəbdarlıq işləri onu daha da məşhurlaşdırmışdır. «Əxtər» məktəbinin şagirdi M.S.Ordubadi həmin tədris müəssisəsini «gələcək üçün üsuli-cədid müəllimləri hazırlayan»² ciddi təhsil ocağı adlandırmışdır.

Təcrübəli müəllimin pedaqoji fəaliyyəti Naxçıvan ziyalılarının diqqətini cəlb etmişdir. O, 1894-cü ildə bu-
ra dəvət olunub «Tərbiyə» məktəbinin əsasını qoymuşdur. «Məktəbi-Tərbiyə»də dünyəvi elmlərin tədrisinə ciddi fikir verilmiş, rus dili və ədəbiyyatı da öyrədilmiş, tərcümə dərsləri təşkil olunmuşdur. «Tərbiyə» məktəbi Azərbaycan məktəbi tarixində ilk milli məktəblərdən biridir. Belə ki, o vaxta qədər mövcud olan qəza, şəhər, zemstvo və normal məktəblər ana dilinin bir fənn kimi tədris olunduğu rus məktəbləri idilər. Və həmin məktəblərdə rus çarizmi özünə sadıq təbəələr formalaşdırmaq vəzifəsini həyata keçirirdi. XIX əsrin 80-ci illərinin sonlarında meydana çıxmış rus-tatar məktəbləri də adından göründüyü kimi anadilli fənlərin bir qədər də genişləndirildiyi rus məktəbləri kimi fəaliyyət göstərirdi. M.T. Sidqinin «Məktəbi-Tərbiyə»si isə rus dilinin xarici dil kimi ayrıca tədris olunduğu, digər fənlərin ana dilində keçirildiyi milli məktəb idi. Məsələnin bu cəhəti vaxtilə Cəlil Məmmədquluzadənin də diqqətini cəlb etmiş və o, «Tərbiyə» məktəbindən bəhs edərkən «Naxçıvan şəhərində haman məktəbi Həzrəti-Sidqi təsis edən zaman belə qaydalı müsəlman mədrəsəsi nəinki İrəvanda, bəlkə Qafqazın böyük müsəlman şəhərlərinin çoxunda yox idi»³ qənaətinə gəlmişdir. M.T.Sidqinin səyi nəticəsində az vaxtda «Tərbiyə» məktəbi ədəbi-mədəni fikrin əsas

² M.S.Ordubadi. Əski və yeni şər məktəbləri. «Kommunist» qəzeti, 30 noyabr 1923-cü il, № 277

³ Cəlil Məmmədquluzadə. Əsərləri, VI cild. Bakı, Azərneşr, 1985, səh 10

mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir. Cəlil Məmmədquluzadə, Qurbanəlibəy Şərifzadə, Cümşüd-Paşa Sultanov, Mirzə Nəsrulla Əmirov, Əbülqasım Sultanov, Mirzə Cəlil Şürbi, Mirzə Ələkbər Süleymanov və başqaları burada Sidqinin elmi-ədəbi söhbətlərinə qulaq asmış, şərlərini dinləyib müzakirə etmiş, Rusiya, Qafqaz və Şərq mətbuatını mütləq etmək imkanı qazanmışlar. Məktəbdə qabaqcıl ziyalaların iştirakı və təşəbbüsü ilə teatr tamaşaları göstərilmiş, ədəbi müsabiqələr, müzakirə və yubiley gecələri təşkil olunmuşdur. Buna görədir ki, Cəlil Məmmədquluzadə «Tərbiyə» məktəbini «yeniyetmə müəllim və ədiblər üçün darülülfan»⁴ kimi qiymətləndirmişdir. Hüseyn Cavid məktublarında bu məşhur məktəbin yaradıcısı M.T.Sidqiye «böyük ustad və cəlallı atamız»⁵ deyə müraciət etmişdir. N.Nərimanov, S.M.Qənizadə, F.Köçərli, R.Əfəndiyev, Ə.Axundzadə, Ə.Cəfərzadə kimi görkəmli maarifçi ziyalılar M.T.Sidqi və onun «Tərbiyə» məktəbinin fəaliyyəti ilə maraqlanmış, ədəbi-pedaqoji ideyalarına rəğbət bəsləmişlər. Yeniyetmə maarifçi gəncliyin böyük bir dəstəsi «Tərbiyə» məktəbindən çıxmışdır. Sonralar görkəmli yazıçı, şair, alim, publisist, sənətşünas, aktyor kimi tanınmış Hüseyn Cavid, Əziz Şərif, Əliqulu Qəmküsar, Rza Təhməsim, Ələkbər Abbasov, Məmmədəli Səfərov və onlarla başqaları vaxtilə Məhəmməd Tağı Sidqi müəllimin şagirdləri olmuşlar.

Pedaqoji fəaliyyətlə yanaşı, publisistika ilə də məşğul olan M.T.Sidqi Bağçasarayda çıxan «Tərcüman», Kəlküttədə nəşr edilən «Həblül-mətin», Tehrandə çap olunan «Əxtər», Tiflisdə yayılan «Şərqi-rus», Bakıda fəaliyyət göstərən «Kaspi» qəzetləri ilə yaxından əlaqə saxlamış, həmin mətbuat orqanlarında məqalələrlə çıxış etmiş, «əsl mənada qəzetçi»⁶ kimi tanınmışdır. Onun «Qəzet, yəni qəzetə nədir?», «Təəssüf, yenə təəssüf»

⁴ Cəlil Məmmədquluzadə. Əsərləri, VI cild. Bakı, Azərnəşr, 1985, səh.189

⁵ Hüseyn Cavid. Əsərləri, IV cild. Bakı, 1985, səh.246

⁶ Ə.Mirəhmədov. Azərbaycan Molla Nəsrəddini. Bakı, 1980, səh.82

kimi məqalələri yeni dövr Azərbaycan publisistikasının dəyərli nümunələrindəndir.

M.T.Sidqi hələ Ordubadda yaşadığı illərdə buradakı «Əncümənü-şüəra» ədəbi məclisinin ən fəal iştirakçılardan və rəhbərlərindən biri olmuş, klassik üslubda yazdığı lirik şerləri ilə tanınmışdır. XIX əsrin axırlarından etibarən cəmiyyət həyatında müşahidə olunan canlanma, dirçəliş, məktəbdarlıqla əlaqədar yiyələndiyi maarifçi ideyalar onun qəzəllərinə ictimai məzmun gətirmişdir. O, təkcə aşiqanə məzmunu deyil, ictimai mətləbləri də klassik üslubda yazdığı şerlərində mənalandırmağı bacarmışdır. «Dostlardan birinə mədəniyyətin yayılması haqqında yazılmış şer» adlanan qəzəl formasında qələmə alınmış bir şerində deyilir:

Gəzər bağı-maarifdən xəbərsizlər ulaqlar tək,
 Odur kim, nəxli-daniş payimal olmuş alaxlar tək.
 ... Məcəli şerguluq qalmayıb biçarə millətdə,
 Qalıbdır vacib işlər bir-bir üstündə qalaqlar tək.
 ...Olub əbnayi millət fəhləvü, hammalu, həmmuzdur,
 Bazarda, çarsuda dil-dil dolanırlar yalaxlar tək.
 Açanda ruznamə, söyləirlər «beynimi qazma»,
 Qəzet guya qazuxdur, qışqırırlar qazalaxlar tək.

Böyük müəllim, görkəmli pedaqoq kimi şöhrət qazanan M.T.Sidqi həm də tanınmış uşaq yazıçısıdır. Onun qələmindən çıxmış uşaq ədəbiyyatı nümunələrində mütərəqqi maarifçi ideyalar öz əksini tapmışdır. Məktəbə və elmə rəğbət, müəllimə hörmət, yeni nəslin tərbiyəsi, insanı və cəmiyyəti dərk etməyə çağırış maarifçi yazıçının əsərlərində qabarıq şəkildə ifadə olunur. Müəllim-yazıçının uşaqlar üçün müxtəlif janrlarda yazılmış bədii əsərləri onun maarifçi-pedaqoji ideyaları ilə vəhdət təşkil edir, bir-birini tamamlayır.

M.T.Sidqi uşaq ədəbiyyatının müxtəlif janrlarında maraqlı bədii əsərlər yazmışdır. Maarifçi şer, poetik öyüdnamə, mənzum hekayət və didaktik hekayələr onun uşaq əsərlərinin əsasını təşkil edir. Sənətkarın uşaqlar üçün yazdığı şerlər əsasən tərbiyəvi məzmununda olan öyüdnamələrdən ibarətdir. Bu öyüdnamə və nəsihətlərdə S.Ə.Şirvaninin maarifçi şerlərinin poetik ənənələri davam etdirilmişdir. Seyid Əzimin öyüdnamələri oğlu Cə-

fərə, M.T.Sidqinin nəsihətləri isə oğlu Məhəmmədəliyə müraciətlə yazılmışdır. Lakin bu şerlər bütövlükdə böyüməkdə olan yeni nəsle poetik xitab təsiri bağışlayır. M.T.Sidqinin «Oğlum Məhəmmədəliyə nəsihət» şerindəki maarifçi-poetik düşüncələr geniş mənada gənc nəsillər üçün faydalı öyüdnamələrdən yoğrulmuşdur:

Nə qədər ki, var əlində fürsət,
Dərsinə eylə hər zaman diqqət.

Yetişibdir zəmani-elmü ədəb.

Mənzilin eylə guşeyi-məktəb,

...Dini-dünyanı elm edər abad,

Özünü eylə cəhldən azad.

Ruzigarın keçirmə qəflətlə,

Elm təhsil elə diqqətlə.⁷

Ədibin «Məktəbdə», «Dərsə diqqət», «Elmin şərəfəti», «Oğlan», «Yüz il yatandan sonra» adlı şerlərində dövrün ən aktual maarifçi ideyaları öz əksini tapmışdır. Xüsusən, M.T.Sidqinin qızların maariflənməsi məsələlərinə həsr etdiyi şerlər öz dövrünə görə mühüm mütərəqqi əhəmiyyətə malikdir. Onun «Elmin şərəfəti» şeri Azərbaycan ədəbiyyatında məktəbli qızlara həsr olunmuş birinci maarifçi poetik öyüdnamədir:

....Hər qız ki, ülümə etsə rəğbət,

Axırda yəqin tapar səadət,

Yox elmdən özgə bir şərəfət,

Elm ilədir ixtiyar, qızlar.⁸

Şairin «zəmani-elmü ədəbin» yetişdiyindən müjdə gətirən maarifçi şerləri uşaq poeziyamızın S.Ə.Şirvani dövrünün davamı, A.Səhhət, M.Ə.Sabir, A.Şaiq mərhələsinin ərəfəsidir, bu mərhələlər arasında etibarlı körpüdür. M.T.Sidqinin maarifçi şerləri indiki ibtidai məktəb dərsliklərində də özünəməxsus yer tuta bilər.

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının əsas janrlarından olan mənzum hekayə janrı da M.T.Sidqinin «Kəblə Nəsir» əsərinin timsalında yeni ənənələrlə zənginləşdirilmişdir. Q.Zakir və S.Ə.Şirvaninin mənzum hekayələrin-

⁷ Bax: Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı müntəxəbatı, II cild (tərtib edən X.Məmmədov, A.Həsənov). Bakı, «Nasir», 2002, səh.530

⁸ Yenə orada

də təsvir olunan ibrətamiz əhvalat finalda yığcam əxlaqi-tərbiyəvi mühakimələrlə yekunlaşmışdır. «Kəblə Nəsir» əsərinin timsalında yeni ənənələrlə zənginləşdirilmişdir. Q.Zakir və S.Ə.Şirvaninin mənzum hekayələrində təsvir olunan ibrətamiz əhvalat finalda yığcam əxlaq-tərbiyəvi mühakimələrlə yekunlaşmışdır. «Kəblə Nəsir» isə iki müstəqil hissədən ibarətdir: isfahanlı dəlləyin başına gələn əhvalatın təqdimi və şərhı. Əhvalatın təqdimində klassik mənzum hekayələrin xüsusiyyətləri özünü göstərir. Burada qədim zamanlarda baş vermiş ibrətamiz bir hadisə nağıl edilir. Məlum olur ki, usta Əmir kişinin oğlu dəllək Kəblə Nəsir səfərə çıxan zaman öz avamlığının ucbatından ulağını və keçisini oğruların güdazına verir. Hələ bu azmış kimi, yolda oğrulardan biri onu aldadıb, güya itirmiş qiymətli daş-qaşlar aşkar etmək məqsədilə quyuya saldırır, paltarlarını götürüb aradan çıxır.

«Kəblə Nəsir» mənzum hekayəsinin şərhlər hissəsində isə şair təqdim etdiyi hadisəni həm həyati mövqedən, həm də maarifçi baxımdan aydınlaşdırmağa və yekunlaşdırmağa çalışmışdır. Burada «Kəblə Nəsir»in həyati qayəsinin əsasında dayanan «bir gözəl ad qalır cahanda nişan» misrasının aşladığı ideya-məzmun hekayətin maarifçi istiqaməti vasitəsilə daha da dərinləşdirilmişdir. Burası da qiymətlidir ki, müəllif «Kəblə Nəsir» mənzum hekayətində milli istiqlalı da ictimai-mənəvi tərəqqinin əsası kimi dəyərləndirir:

Ta ki, millətdə olsun istiqlal,
Etməsin cəhl bizləri pamal.
Olmasın ömrümüz cahanda tələf,
Elm təhsilinə edək məsrəf.
Aç bu əbnayi-millətə məktəb,
Orda təhsil olunsun elmü-ədəb.
Zikri-xeyr ilə bəlkə yad olasan,
Dinü dünyada qəlbi şad olasan.⁹

«Kəblə Nəsir» mənzum hekayəti təkcə ideya məzmununa görə deyil, forması, quruluşu etibarilə də orijinal xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, həmin poetik mən-

⁹ Balalara töhfə. Bakı, 1982, səh.185

zumə bədii forma etibarilə məktəbdə təşkil olunmuş mənalı bir dərslərin imkanlarını və xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirir. Bu «dərsdə» şair müəllim sifətində iştirak edir. Təkcə müəllif – M.T.Sidqi deyil, onun canlaqdığı bədii obraz da XIX əsrin son rübü üçün səciyyəvi olan müəllim-yazıçı tipinin qabarıq nümayəndəsi kimi diqqəti cəlb edir. Təlimlə tərbiyəni, biliklə əxlaqı vəhdətdə aşılamağı qarşısına məqsəd qoyan şair-müəllim öz şagirdlərini «zəmanədə bir ad», nişanə qoymaq nümunəsində tərbiyə etməyə səy göstərir. Kəblə Nəsinin başına gələn əhvalat qəflətdən ayılmağa, «haqqa əda etməyə» xidmət edir. Şair şagirdləri ibrətamiz mətləbləri eşitməyə, öyrənməyə və dərk etməyə hazırlamaq üçün sinifdə olduğu kimi şagirdlərə üz tutaraq sanki onları bir az sonra öyrədəcəyi mövzuya hazırlayır:

Ey uşaqlar, tutun yerinizdə məqam,

Oturun bircə sakitü aram.

Götürün bir qələm, açın dəftər,

Mən deyim, siz yazın, edək əzbər.

Kəblə Nəsinin başına gələn əhvalatlar söylənilib başa çatdıqdan sonra mənzum hekayətin ikinci hissəsində yenidən şair-müəllimlə görüşürük. Bu məqamda isə o, tamam olmuş, başa çatmış hekayətin mənasını izah edən tərbiyəçi sifətində çıxış edir. Şərh prosesi ona özünün maarifçi-didaktik görüşlərini müəyyən sistem halında izah etməyə imkan verir. Həmin əxlaqi-maarifçi qənaətlər isə təkcə «Tərbiyə» məktəbinin şagirdləri, yaxud həmin dövrün oxucuları üçün deyil, hətta hazırkı müasirlərimiz üçün də faydalı və düşündürücüdür:

Keçəcəkdir tamam yaxşı-yaman,

Bir gözəl ad qalar cahanda nişan.

Ömür bihudə keçməmiş bada,

Biz də bir ad qoyaq bu dünyada.

... Millətin haqqını əda eylə,

Məscidi mədrəsə bina eylə.¹⁰

«Kəblə Nəsir» mənzum hekayəsi Azərbaycanda «dərs-hekayət» formasında yazılmış ilk uşaq ədəbiyyatı nümunəsidir.

¹⁰ Göstərilən mənbə

M.T.Sidqi milli uşaq nəsrinin də ilk nümunələri sayıla biləcək kiçik hekayələr yazmışdır. Lakin indiyədək onun hekayələrindən söz açılmamışdır. Halbuki həmin uşaq nəsri nümunələri M.T.Sidqinin tərtib etdiyi dərsliklərə salınmış, «oxu, qiraət materialları kimi düşünülmüşdür»¹¹.

Onun uşaqlar üçün hekayələri əsasən «Əxlaq nümunələri» və «Qızlara hədiyyə» dərsliklərində toplanmışdır. «Əxlaq nümunələri» dərsliyi müəyyən ixtisarla M.T.Sidqinin 1967-ci ildə nəşr olunmuş «Seçilmiş pedaqoji əsərləri»-nə daxil edilsə də, kitabın adından «pedaqoji» ifadəsi diqqəti buradakı bədii materialların ayrıca seçilib öyrənilməsindən yayındırmışdır. «Qızlara hədiyyə» dərsliyi isə bütünlüklə elmi-ədəbi təhlildən kənarda qalmışdır.

«Əxlaq nümunələri» dərsliyindəki əksər uşaq hekayələri müəllim-yazıçının pedaqoji düşüncələrinin tərkibində verilmişdir. Həmin hekayələr müəllifin maarifçi baxışlarını əyani şəkildə əsaslandıran bədii yazılardır. Lakin imla mətni kimi verilmiş nümunələrdən pedaqoji fikir-mülahizə qatını ayırıb, hekayə hissəsini ayrıca oxuduqda, bunlar bitkin uşaq hekayələri kimi səslənir. «Məktəbə davam», «Gözü tox olan uşağın hekayəti», «Yalançı uşaq» və s. hekayələr bu qəbildən olan maraqlı ədəbi nümunələrdir. Dərsliyin tələblərinə uyğun olaraq həmin hekayələrdə əxlaqi məsələlər ön mövqeyə çəkilmişdir. Hekayələrdə uşaq və məktəbli obrazları da bacarıqla canlandırılmışdır.

«Qızlara hədiyyə» dərsliyindəki hekayələrin böyük əksəriyyətində isə hekayəyə məxsus xüsusiyyətlər maarifçi-pedaqoji mülahizələri üstələmişdir. Bunların çoxu indiki ibtidai məktəb dərsliklərinə salınmış kiçik hekayələr kimi sadə dildə yazılmış, yığcam, maraqlı hadisələri əks etdirən, əxlaqi-tərbiyəvi qənaətlər aşılان yaddaqlan müstəqil bədii əsərlərdir. Dərslikdəki «Rübabə», «Sitarə ilə xalası», «Ruqiyanın söhbəti», «Övlad məhəbbəti» və s. hekayələr milli uşaq nəsrinin ilk bitkin

¹¹ İsa Həbibbəyli. İlk uşaq hekayələri. «Ədəbiyyat qəzeti», 1 oktyabr 1993, №39

nümunələrdir. İdeya-məzmununa görə bunları «məktəb hekayələri» kimi də dəyərləndirmək olar. Forma baxımından isə həmin nümunələr miniatur hekayə adlandırılabilir. Təxminən bir əsrə yaxın bundan əvvəl hazırlanmış «Qızlara hədiyyə» dərsliyindəki kiçik hekayələr hazırkı mərhələdə də şagirdlər üçün faydalı xüsusiyyətlərə malikdir. Məktəb uşaqları M.T.Sidqinin miniatur hekayələrindəki əxlaqi öyüdnamələrdən çox şey öyrəne bilərlər. Maarifçi-didaktik nəsihət xətti qorunub saxlanılmışdır. «İki bacının söhbəti» hekayəsində əks etdirilmiş aşağıdakı nəsihətlər bu gün üçün də müasir səslənir: «Balaca bacım, sən hələ kiçiksən. Elmin məzyətini və faydasını bilmirsən. Elə bil ki, dünyada heç bir şey elmsiz əmələ gəlməz... İnsanın hər işində və əməlində elmə ehtiyac vardır. İnsanın şərəfəti və heyvan ilə insanın təfəvütü elm ilə bilinir. Sən elm təhsil elə, təki dünya və axirətdə səadətəndə olasan».¹²

M.T.Sidqi uşaq hekayələrini rəhbərlik etdiyi «Tərbiyə» məktəbinin şagirdlərinə oxudub öyrətmiş, əzbərlətməmişdir. O, özünün müəllim və yazıçı kimi məqsədini aşağıdakı kimi izah etmişdir: «Ey mənim xoşbəxt şagirdlərim! Gərəkdir ki, gözəl xasiyyətlərə rəğbət göstərib və pis sifətlərə nifrət edəsiniz. Çünki elminə əməl etməyən alim əlində bir işıqlı çıraq saxlayan kora bənzər»¹³

M.T.Sidqinin kiçik hekayələrində maarifçi didaktik ideya məzmunla yanaşı hadisələri müəyyən süjet əsasında təqdim etmək prinsipinə də əməl edilmişdir. Yığcam süjet kiçik hekayənin ana xəttini, daxili məntiqini çatdırmaqda mühüm rol oynayır. Sidqi əksər hallarda süjeti dialoqların əsasında qurmuşdur. Bu da hekayənin məktəb uşaqlarının yaş səviyyəsinə uyğunlaşdırılmasına münasib şərait yaradır.

Hekayələrdəki bədii obrazlar da maarifçi yazıçının ifadə etmək istədiyi mətləblərin əsas daşıyıcıları kimi

¹² M.T.Sidqi. Qızlara hədiyyə. AMEA Əlyazmaları İnstitutunun fondu, A-7, Q.226, v.9

¹³ M.T.Sidqi. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. Bakı, 1967, səh.56

çıxış edirlər. Buna görə də Sidqi çox vaxt hekayələri kiçik qəhrəmanlarının adları ilə adlandırır.

Maarifçi ədibin «Hekayətlər» adlandırıdığı bədii nəsr nümunələri kiçik miniatürlərdən ibarətdir. Bu miniatürlərdə bədii təhkiyə ilə yığcam süjet, yaxud kiçik mükəllimə bir-birini tamamlayır. «Hekayətlər» adlandırılan lətifəsayağı miniatürlər də Sidqinin digər kiçik hekayələri kimi vahid maarifçi amala xidmət edir.

Maarifçi şair və yazıçı olmaqla yanaşı, M.T.Sidqi həm də tanınmış alim-pedaqoq, əxlaq nəzəriyyəçisi və görkəmli məktəbsünasdır. Bununla belə, onun elmi fəaliyyətində ədəbi-fəlsəfi məsələlər də öz əksini tapmışdır. Sidqinin «Heykəli-insana bir nəzər» əsəri nəsr ilə yazılmış kiçik ədəbi-fəlsəfi traktatdır. Burada müəllifin həyat və cəmiyyət, ictimai-mədəni tərəqqi haqqındakı fikir və düşüncələri əks etdirilmişdir. Sidqinin insanın formalaşması və bəşər cəmiyyətinin keçdiyi inkişaf mərhələləri barədəki elmi mülahizələri öz dövrü üçün yeni və cəlbədicidir. Buna görə də həmin əsər M.T.Sidqinin vəfatından sonra 1912-ci ildə Bakıda «Ziya» mətbəəsində kitab halında çap olunmuşdur. «Heykəli-insana bir nəzər» əsəri nəticə etibarilə maarifçiliyə çağırış kimi səslənən faydalı elmi mənbədir. Burada bədii təfəkkürün məhsulu olan fikir və mülahizələrdən də istifadə olunmuşdur.

M.T.Sidqinin elmi irsində onun «Puşkin» adlı kitabı xüsusi yer tutur. Bu kitab müəllim-şairin 26 may 1899-cu il tarixdə Naxçıvanda «Tərbiyə» məktəbinin pedaqoji kollektivi və şəhər ictimaiyyətinin nümayəndələri qarşısında A.S.Puşkinin anadan olmasının 100 illik yubileyi münasibətilə oxuduğu məruzənin mətnindən ibarətdir. Əsər Azərbaycanda Puşkinə həsr olunmuş ilk elmi mənbələrdən biri kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Kitab 1914-cü ildə Bakıda İsabəy Aşurbəylinin «Kaspi» mətbəəsində çap olunmuşdur.

Adından da göründüyü kimi, «Puşkin» kitabında rus ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən olan A.S.Puşkinin həyatı və yaradıcılıq yolu işıqlandırılmışdır. M.T.Sidqi Puşkinin ədəbi xidmətlərinə yüksək qiymət vermişdir: «Zəkavətli A.S.Puşkin rus şairlərinin

hamısından sahibi-imtiyaz və cümləsindən sərəfraz və süxənpərdaz hesab olunur».¹⁴

Kitabda Puşkinin həyatı və fəaliyyəti onun sələfləri və müasirləri ilə əlaqəli şəkildə dəyərləndirilmişdir. Burada rus ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən N.M.Karamzin, İ.A.Krıllov, A.S.Qriboyedov, M.Y.Lermantov və başqaları haqqında da məlumat verilmişdir. Sələfləri Puşkini yetirən ədəbi zəmin, xələfləri isə onun davamçıları kimi qiymətləndirilmişdir.

M.T.Sidqinin «Puşkin» kitabında rus ədəbiyyatındakı Qafqaz mövzusunə da toxunmuşdur. Bütövlükdə Qafqaz mövzusu digər müasirləri kimi Puşkinin də əsas ilham qaynaqlarından biri kimi dəyərləndirilmişdir. M.T.Sidqinin məruzəsində deyilir: «Qafqazın fərəhfəza havası və mənzəreyi-dilguşası Puşkini özünə valeh və heyran eylədi. Odur ki, Puşkin Qafqaz dağlarına şairlik nöqteyi-nəzərindən baxıban bir neçə müəssər və ibrətəngiz şerlər inşad edibdir ki, o şerləri oxuyub dəryaft edən əhli-zövq Puşkinin süxənfərin (ustad-İ.H.) olmağını ... etiraf eylər».¹⁵

«Puşkin» əsəri ilə Sidqi həm də ciddi, səriştəli bir ədəbiyyatşünas olduğunu isbat etmişdir.

Sidqinin elmi irsində «Müxtəsər coğrafiya risaləsi» əsərinin xüsusi yeri vardır. Xalq müəlliminin hələ XIX əsrin sonlarında böyük çətinliklə coğrafi məlumatları toplayıb sistemləşdirməsi, müstəqil bir dərslikdə əks etdirməsi mütərəqqi elmi hadisədir. Onun hazırladığı «Müxtəsər coğrafiya risaləsi» Azərbaycanda ilk coğrafiya dərsliyidir. Bu dərslik Sidqinin həm də yüksək hazırlıqlı və məlumatlı bir coğrafiyaşünas olduğunu da isbat edir.

Dövrünün görkəmli ziyalıları ilə məktublaşması M.T.Sidqinin əlaqə və münasibətlərinin əhatə dairəsini təsəvvür etməyə imkan yaradan, onun baxışlarını və xarakterini aydınlaşdıran dəyərli mənbələrdir.

M.T.Sidqi 1903-cü ilin dekabr ayında vəfat etmiş və Naxçıvan şəhərində dəfn olunmuşdur. Görkəmli ziya-

¹⁴ M.T.Sidqi. Puşkin. Bakı, 1914, səh.11

¹⁵ M.T.Sidqi. Puşkin. Bakı, 1914, səh.7

lılar bu vaxtsız, gözlənilməz acı itki üçün özlərinin dərin «izhari-təəssüflərini» bildirmişlər. O vaxt Azərbaycan dilində yeganə mətbuat orqanı olan «Şərqi-Rus» qəzetində Sidqinin vəfatına həsr olunmuş nekroloq, müxtəlif şerlər, məqalə və məktublar dərc olunmuşdur. Başsağlığı xarakterli bu məqalələrdə «ədibü-şair, müəllimü-kamil» mərhum M.T.Sidqinin Azərbaycan ədəbiyyatı və pedaqoji fikri tarixindəki dürlü xidmətləri ehtiramla yad edilmişdir. M.S.Ordubadi və Hüseyn Rəsizadənin həmin münasibətlə «Şərqi-Rus»da verilmiş şer və məqalələrində ədəbiyyat və maarif adamı kimi M.T.Sidqiyə bəslənilən ümumxalq ehtiramı öz əksini tapmışdır. M.S.Ordubadi maarifçi şairin şəxsiyyəti və xidmətlərini «sədaqət kanı», «dəryayi-hikmət», «sərvimərifət», «məşhuri-vilayət» səviyyəsində ümumiləşdirmişdir. Əsgər Hacızadənin məqaləsində mərhumun ailəsinə maddi yardım göstərməsi məsələləri nəzərə çarpdırılmışdır. Cəlil Məmmədquluzadənin «vida sözü»ndə isə M.T.Sidqinin maarifçilik hərəkətindəki əvəzsiz xidmətləri ehtiramla yad olunmuş, ədəbi portreti canlandırılmışdır: «Mərhumun şəxsi sifətləri misilsiz idilər: təmkinli, mömin, sadıq, sakit, xoşəhval, rəhmdil və xeyirxah. Gözəl-gözəl xasiyyətlər Sidqini Naxçıvanda zərbül-məsəl eləmişdilər, O, hörmət və məhəbbəti ki, camaatımız mərhumu göstərirdi, - indiye kimi heç bir şəxsə göstərməyib... Küçə və bazarda Sidqini barmaq ilə göstərirdilər. Mərhumun vəfatı günü çox kişilər göz yaşı töküb. Cənazəsini dəfn eləməyə gedən camaatı küçələr tutmurdu və yəqinül-yəqin bu camaatın hamısı başını aşağı dikib, qəlbində deyirdi: «Getdi cahandan həzrəti-Sidqi, yüz min heyf, yüz min əfsus!!»¹⁶

Görkəmli pedaqoq və maarifçi yazıçı M.T.Sidqinin həyatı, pedaqoji fəaliyyəti və yaradıcılıq yolu müəyyən səviyyədə öyrənilmişdir. Vaxtilə İbrahim Mollayev ədibin pedaqoji görüşləri və məktəbdarlıq fəaliyyətindən, Yavər Eyvazov ədəbi-publisist yaradıcılığından namizədlik dissertasiyaları müdafiə etmişdir. Bir çox görkəmli

¹⁶ Cəlil Məmmədquluzadə. Getdi cahandan Həzrəti-Sidqi. «Şərqi-Rus» qəzeti, 30 yanvar, 1904, №11.

alimlərin – Feyzulla Qasımzadə, Məmməd Cəfər, Əziz Şərif, Firudin Köçərli, Abbas Zamanov, Əziz Mirəhmədov, Kamal Talibzadə, Bəkir Nəbiyev, Şıxəli Qurbanov, Qulam Məmmədli, Xeyrulla Məmmədov, Şamil Qurbanov, Şövqü Novruzov, Mirabbas Aslanov və başqalarının monoqrafik tədqiqatlarında və məqalələrində M.T.Sidqi-dən bəhs olunmuşdur. Bununla belə, fikrimizcə, M.T.Sidqinin həyatı və fəaliyyəti tam halda, bütün yön-ləri ilə tədqiq olunmamışdır.

Möhtərəm ədibin əsərlərinin nəşri sahəsində də müəyyən işlər görülmüşdür. Onun «Mənzumə» adlı şeri 1908-ci ildə «İrşad» qəzetində dərc olunmuşdur. Məşhur ədəbiyatşünas F.Köçərli 1911-1914-cü illərdə Qoridən Məmmədəli Sidqiye göndərdiyi məktublarında atası Sid-qinin əsərlərini «Millət malı» etmək üçün bunları top-layıb nəşr etdirməyi vacib saymışdır. Oğlu, tanınmış tərcüməçi və publisist Məmmədəli Sidqi Səfərovun (1888-1956) bu sahədəki xidmətləri təqdirəlayiqdir. O, əsrin əvvəllərində M.T.Sidqinin «Kəblə Nəsir» (1910), «Heykəli-insanə bir nəzər» (1912), «Puşkin» (1914) əsərlərini ayrıca kitab halında nəşr etdirmişdir. «Kəblə Nəsir» mənzum hekayəti «Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı antologiyası»na daxil edilmişdir. Bundan başqa, müxtə-lif müntəxəbat və şer toplularında Sidqinin cəmi bir ne-çə qəzəli oxuculara çatdırılmışdır. 1967-ci ildə isə gör-kəmli pedaqoqun «Seçilmiş pedaqoji əsərləri» nəşr olunmuşdur. «Məktəb hekayətləri» (1996) kitabında (to-playanı, tərtib edəni və müqəddimənin müəllifi İ.Həbibbəyli) böyük ədibin uşaq hekayələri və elmi-ədəbi irsindən nümunələr toplanılmışdır.

«Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı müntəxəbatı»nda (tərtib edəni X. Məmmədov, A.Həsənov) M.T.Sidqinin maarifçi-pedaqoji və elmi-ədəbi irsindən bəzi nümunələr verilmişdir (2002).

Bütün bunlar nə qədər faydalı olsa da, M.T.Sidqi-nin əsərlərinin ancaq müəyyən qismini əhatə edir. Müx-təlif arxivlərdə, xüsusən, Azərbaycan Elmlər Akademiy-ası Əlyazmaları İnstitutunun fonunda maarifçi ədibin yüzlərlə şeri, məqaləsi və məktubları mühafizə olunma-qdadır. Oxuculara təqdim edirik ki, bu kitab həmin

qiymətli əlyazmaları xəzinəsindən toplanmış əsərlərin və məktublارın əsas bir hissəsindən ibarətdir. Qarşınızdakı kitab M.T.Sidqinin elmi-ədəbi və pədaqoji əsərlərinin ilk toplusudur, birinci külliyyatıdır. Burada toplanan əsərləri onun klassik üslubda və maarifçi ruhda yazdığı şer və hekayələri, elmi-pədaqoji irsi barədə əhatəli təsəvvür yaratmağa imkan yaradır. Ümid edirik ki, görkəmli maarif xadimi, böyük mütəfəkkir, maarifçi, ədib Məhəmməd Tağı Sidqinin haqqında müstəqillik işığında sanballı elmi əsərlər meydana çıxacaq, onun gələcək külliyyatları yeni axtarışların sayəsində daha da zənginləşdiriləcəkdir.

İsa Həbibbəyli

*Naxçıvan Dövlət Universitetinin rektoru,
AMEA-nın həqiqi üzvü*

MAARİFÇİ BƏDİİ ƏSƏRLƏRİ

ELMİN ŞƏRAFƏTİ

Ey xırdaca huşyar qızlar,
Ey elmə bəxtiyar qızlar.

Bu indiki vəqt bir zamandır,
Elm əsridi, elm fərzi-candır,
Bielm olanın işi yamandır,
Var elmdə, hər nə var, qızlar.

«Quran» dilinizdə əzbər olsun,
Hikmət sizə zibi-zivər olsun,
Elmilə gözüz münəvvər olsun,
Zülmətdən olun kənar, qızlar.

Elmüz ola əqlən mütabiq,
Əqlüz ola şər ilən münafiq,
İnsanlığa hər nə olsa layiq,
Sizdən olur aşkar, qızlar.

Sidq ilə səfa edəndə pişə,
Qəlbiz olu saf, misli-şişə,
Gül qönçəsi tək edin həmişə,
Məsturəliyi şüar, qızlar.

Dünyadə sədaqətü səfanı,
Məhr ilə məhəbbətü vəfanı,
Namusla iffətü həyanı,
Siz eyləyin ixtiyar, qızlar.

Hər qız ki, üləmə etsə rəğbət,
Axırda yəqin tapar səadət,
Yox elmdən özgə bir şərafət,
Elm ilədir iftixar, qızlar.

Vacibdi şəriət əhli olmaq,
Can tək həsəd içrə gizli qalmaq,
Rübənd tutub, niqab salmaq,
Məndən sizə yadigar, qızlar.

Təhsili üləmə eylə rəğbət,
Qeyrət dəmidir, zamani-qeyrət,
Düşməz ələ bir də böylə fürsət,
Gəlməz belə ruzgar, qızlar.

MƏHƏMMƏDƏLİYƏ NƏSİHƏT

Gözümün nuru ey Məhəmmədəli!
Kömək olsun sənə Əliyən vəli!

Ey mənim səvi-bağ, bostanım,
Ey mənim bülbüli-gülüstanım.

Sən mənim cismim içrə canımsan,
Sən mənim tifli-xoşbəyanımsan.

Nə qədər ki, əlində var fürsət,
Dərsinə eylə hər zaman diqqət.

Yetişibdir zamani-elmü ədəb,
Mənzilin eylə guşeyi-məktəb.

Dəmbədəm məktəb ilə ol dəmsaz,
Qış həm yaz həm oxu, həm yaz.

Dərsini yaz, oxu, eylə əzbər,
Sənə verərəm qələm, kağız, dəftər.

Dinü dünaynı elm edər abad,
Özünü eylə cəhldən azad.

Ruzigarın keçirtmə qəflətlə,
Elm təhsil eylə diqqətlə.

Ömrünü məsrəf eylə bir neçə il,
Taki təhsil edəsən bir neçə dil.
Urusu, farsı, türkü, həm ərəbi,
Onları bilmək artırır ədəbi.

Sən də öyrən ki, əhli-hal olasan,
Bəlkə filcümlə ba hamal olasan.

Olasan niknam, azadə,
Həm bu dünyada, həm o dünyadə

OĞLAN

Gəl verək əl-ələ, yoldaş oğlan,
Cəm olaq bir yerə, qardaş oğlan.
Bir çıxmaq cəhldən biz kənara,
Elm təhsil edək bir baş, oğlan.
Yet İlahi, bizim dadımıza,
Əcr əta eylə ustadımıza.

Fikr edək biz gərək sübhə şam,
Elm, sənət üçün edək iqdam.
Ta ola qəlbimiz bircə aram,
Biz də rahat olaq ey kaş, oğlan.
Yet İlahi, bizim dadımıza,
Əcr əta eylə ustadımıza.

Ey Xuda, bax bu bal-pərə sən,
Ömr əta eylə baislərə sən.
Gülüstən içrə gülün dərəsən,
Ta olaq millətə yaddaş, oğlan.
Yet İlahi, bizim dərdimizə,
Əcr əta eylə ustadımıza.

MƏKTƏBDƏ

Əcəb xəşbəxt olur hər kəs,
Tutub məbə bu məktəbdə.

Cəhalətdən çıxar hər kim,
Edə sükna bu məktəb.

Məadi-elmi, maaşi-elmi,
Tapıbdır rəvnəqi-tazə.
Bəhəmdülla olur hasil,
İki dünya bu məktəbdə.

Odur ki, qədrsiz zərrə,
Dönər mehri-dirəxşanə.
Ki, guya qətreysi-naqis,
Olur dərya bu məktəbdə.

Cəhalət adamı eylər,
Yəqin heyvandan bədtər.
Gər insaniyyət axtarsan,
Olur peyda bu məktəbdə.

İki aləmdə insanı,
Dirildən elmdir billah.
Nə qədər mürdədil olasan,
Olur ehya bu məktəbdə.

Maarif kəsb edən kimsə,
Gərək bu məktəbə gəlsin.
Bir az vaxta kamalata,
Olur dara bu məktəbdə.

DƏRSƏ DİQQƏT

Ey uşaqlar, edək biz də qeyrət,
 Təki, təhsil edək adəmiyyət.
 Bəlkə, bizdən gedə bu cəhalət,
 Çəkməyək xalqdan bari-minnət.
 Keçməmiş, keçməmiş vaxt-fürsət,
 Eyləyək, eyləyək dərsə diqqət.

Elm təhsil edən oldu rahət,
 Elmsizlər çəkər çox məşəqqət.
 Hər o kəs elmdən tapsa qismət,
 Çəkməz axırda hərgiz nidamət.
 Keçməmiş, keçməmiş vaxt-fürsət,
 Eyləyək, eyləyək dərsə diqqət.

Çox tərəqqi tapıb cümlə millət,
 Biz də təhsil edək istirahət.
 Ciddü cəhd eyləsin əhli-qeyrət,
 Bəlkə gəlsin ələ elmü sənət.
 Keçməmiş, keçməmiş vaxt-fürsət,
 Eyləyək, eyləyək dərsə diqqət.

Söyləyin cümlə yarü rəfiqə,
 Vaxtımız etsin bir dəqiqə.
 Bir dəqiqə bizə filhəqiqə,
 Artırır hədsiz qədrü qiymət.
 Keçməmiş, keçməmiş vaxt-fürsət,
 Eyləyək, eyləyək dərsə diqqət.

Cümlə aləm edib elmə rəğbət,
 Tapdılar hər biri şən-şövkət.
 Bu nə insanfdır, nə mürüvvət?
 Qonşulardan çəkək biz xəcalət.
 Keçməmiş, keçməmiş vaxt-fürsət,
 Eyləyək, eyləyək dərsə diqqət.

YÜZ İL YATANDAN SONRA

Söylə, Bayram əmi, sən bizə qandır,
Bizim fikrimizi açıb, oyandır.

Yüz il yatdım, durdum, baxdım dünyaya,
Nəzər saldım dağa-daşa, dəryaya.

Mən yatanda dağlar dəlinmişdi,
Yerdə dəmir yollar salınmışdı.

Su üzündə insan ixtiyarı ilə,
Görünməzdi hərgiz bu qərar ilə.

Hər kəsə desəydin, deyərdi olmaz,
Havada quş kimi insan uçanmaz.

Bir bu işə baxdım, bir az öz işimə,
Heyrət barmağımı tutdum dişimə.

Baxdım su altından çəkilib tellər,
Təldə danışılır cürbəcür dillər.

Dağları-daşları dəlib keçiblər,
Həm suyun altından yollar açıblar.

Dağ kimi gəmilər suda oynayır,
Qızıl-gümüş dağdan-daşdan qaynayır.

Yer üzündə insan gəzirdi sadə,
Quş kimi uçurlar indi havada.

Mənim ömrüm alıb doxsan yaşını,
Siz çalışın, tapın əsrin işini.

ŞİKAYƏTNAMƏ

İlahi, bu nə eşq, bu nə möhnətdir?
Ənisim gah behcət, həmdəmərim gahi müsibətdir.

Gəhi şadəm, gəhi qəmgin, gəhi məsrur, gəh məhzun,
Özüm də qalmışam heyran ki, yarəb, bu nə halətdir?

Qiyamət xalq üçün bir dəfə məhşərdə olur bərpa,
Bu dünyada məni-biçarəyə hər gün qiyamətdir.

Məkanım künci-viranə, məqamım guşeyi-vəhdət,
Ənisü munisim dərdü qəmə cövr, əziyyətdir.

Səni tarı, səba, cananıma bu halı ərz eylə,
Söylə, axır yetişdim cana, bəsdı, bu nə zillətdir?

Qərarü taqətim getdi, tükəndi səbrü aramım,
Məgər rəhm etməsən zalım, nə insafü mürüvvətdir?

Nə qədər var idi tabım, dözərdim dərdi-hicranə,
Dəxi tab-təvanım qalmayıb, hingami-rihlətdir.

Cəfa çəkdim, rəhi-eşqində, keçdim hər nə varımdan,
Səni bildim vəfa kanı, lakin səhv qəvlətdir.

Cəfa çəkdikcə səndən zərrəcə inciməzəm hərgiz,
Şikayət eyləsəm hər qədər bəxtimdən, şikayətdir.

SƏNSƏN PƏNAHIM

Ey padşahım, ey qibləgahım,
Sənsən pənahım, pənahım, pənahım.
Ey dadxahım, ümidgahım,
Sənsən pənahım, pənahım, pənahım.

Eylər həmişə könlüm təmənnə,
Olsun vücudun salamət-salamət.
Çıxmaz yadımdan hər sübhgahım,
Sənsən pənahım, pənahım, pənahım.

Bəxti-büləndin tapsın tərəqqi,
Olsun cəlalın ziyadə-ziyadə.
Qoyma ucalsın əflakə ahım,
Sənsən pənahım, pənahım, pənahım.

Bu əhli-elmi sən yer üçündə,
Artıq tutarsan nəzərdə-nəzərdə.
Yoxdur bu sözdə heç iltibahım,
Sənsən pənahım, pənahım, pənahım.

Mal-mənalın, cah-calalın,
Hərgiz unutmam duadan-duadan.
Xəllaqi-ələm olsun gübahım,
Sənsən pənahım, pənahım.

DOSTLARDAN BİRİNƏ MƏDƏNİYYƏTİN YAYILMASI HAQQINDA YAZILMIŞ ŞƏR

Gəzər bağı-məarifdən xəbərsizlər ulaqlar tək,
Odur kim, nəqli-danış payimal olmuş alaxlar tək.
Otur təmkin ilə beyti-təməddündə cəvahir sat,
Nədir bu şərbazlıq ey əzizim, damşalaqlar tək.
Məcali-şərguluq qalmayıb biçarə millətdə,
Qalıbdır vacib işlər, bir-bir üstündə qalaqlar tək.
Əsiri-cəhl olub, ənbayi-millət, dadrəs yoxdur,
Deyirsən, kim keçib Alman nüfuzuna ulaqlar tək.
Sənətdən, ticarətdən, əcəb bibəhrə olduq biz,
Nə zordur, nə əqlü fəhmu mədrək tağ dilaxlar tək.
Olub ənbayi-millət fəhləvü həmmalü, həm muzdur,
Bazarda, çarsuda dil-dil dolanırlar yalaxlar tək.
Açanda ruznamə söyləyirlər «beynimi qazma»,
Qəzet guya qazuxdur, qışqırırlar qazaxlılar tək.
Səni Sidqi bulur, bir politik diplomati-sabit,
Lətafətdən dəxi hər səmtə sən axma bulaqlar tək.

«TƏRCÜMAN» QƏZETİNİN ONUNCU İLDÖNÜMÜ MÜNASİBƏTİLƏ TƏBRİK

Könül qafil deyil bu nemətin şükrü sənasından,
Dilim sakın deyil bu mətləbin xeyrü duasından.

Gecə-gündüz səvadi – «Tərcüman» mənzuri-didəmdir,
Savadi-çəşm nur almış acından, həm qarasından.

Cəridə bir kitabı-mərifətdir əhli-irfanə,
Xüsusən «Tərcüman» məşhur olubdur ibtidasından.

Yetişdim arzuma, «Tərcüman» on yaşa yetdi,
Açıldı qönçeyi-qəlbim onun nəşvü nümasından.

Nə müddətdir açıbdır səfheyi-afaqa övraqın,
Münəvvər oldu çox yerlər onun nuri ziyasından.

Edibdir mülki-Qafqazı münəvvər ruzi-rövşən tək,
Olubdur rəf zülmat cəhalət incilasından.

Nə qədri mübtəla başlar, nə qədri yuxulu gözlər,
Oyandı xabi-qəflətdən onun siyəti sədasından.

Cənabi-naşirə çox müddət ömr istərəm həqdən,
Cənabi-həqq onu hifz eyləsin hər bir bəlasından.

Təmənnasına daim nayil olsun, Kamyab olsun,
Xəyalı cəlvələnsin, xeyir görsün müddəasından.

Qələm alsın ələ, meydana qoysun cümlə əfkarın,
Səfalənsin könüllər könlünün zövqü səfasından.

Ümumun nəfinə bu babda bir bəbi-elm açmış,
Hamı kəsbi-kamal eylər dəvamından, bəğasından.

Həmiyyətdən qəza xəyyati əndamına don biçmiş,
Vəfa rəsmi edər təlim xalqa öz vəfasından.

Ola hər kimsədə məğbulü naməğbul bir halət,
Görər əksin onun ayineyi-surətnümasından.

Gərək insan olan aləmdə insaniyyət axtarsın,
Vəli hər kimsəyə baxsan, dəyər öz macərasından

Dilü can ilə Sidqi «Tərcüman»a baxdı bir müddət,
Behəmdulla, qurtardı aləmin çünü çərasından.

MÜSƏVVİR PAŞANIN ZİFAF GECƏSİNƏ MADDEYİ-TARİX

Nə yaxşı bəzmi-vəfadır, məqami behcətdir,
Nə tüfrə eyşi-səfadır, zəmani-ışrətdir.
Dərsi-sürur açılıb, məclisi-məsərrətdir,
Busati-toy döşənib, məhfili-məhəbbətdir.
Əcəb-əcəb, bu nə xoşvəqt türfə halətdir.

Dolub ürəklərə əndazəsiz nişat, sürur,
Süruri-ışrətlə didələr olub pürnur,
Gəlibdi mətləb ələ, cabəca olub mənzur,
Həzar şükr ki, yox zərrə qədri nəqsü qüsür.
Təbarəkulla, əcəb məclisi-bəşəşətdir.

Gözüm bu məclisdə bir diqqətlə eylə nəzər,
Nəfəs-nəfəs deyəsən bəs, əsə nəsimi-səhər.
Məşami-canə yetər ətri-müşk, həm ənvər,
Gül üzlü tazə cavanlar misali-şir-şəkər,
Yetibdi bir-birə, hingami-üns, ülfətdir.

Əgər bu məclisə baxsa fələk də, şəmsü qəmər,
Görər bu məclis onun asimanına bənzər,
Bənzər nöqlü şəkər misli-əncümü əxtər,
Sitarə tək düzülüb gün kimi yanar şəmlər.
Şəhabü bərgi çirağandan ibarətdir.

Bu yer göyə, yeri var, eyləsə təfaxür əgər,
Məgər o müştəri və zöhrəsinə fəxr eylər.
Batdıbdı şəms, giribdir səhabə kürsi-qəmər,
Bu yerdə, bu gecə bir ay və gün vüsələ yetər.
Odur ki, ay və günün gizlədib xəcalətdir.

Gətir bu bəzmi-nişatə piyalə, ey saqi,
Piyalə dağı məni etdi lalə, ey saqi,
Məgər salıbdı səni özgə halə, ey saqi?
Xümardan ayılıb laməhalə, ey saqi,
Əlim tut bir ayaq ilə, ... bu nə qəflətdir?

Ayağa dur ki, bizim eyş amadə,
Olubdu bəzmi-mey amadə, vergilən badə,

Nə badə rəngi salır ləli-dilbəri yadə,
Bu toy mübarək olur növ ərus damadə.
Təğafül etmə, götür badə, vəqti-fürsətdir.

Büllür sağərə doldur şərabi-gülrəngi,
Götürmə xatirə Cəmşidi, ya ki Nüşəngi.
Alanda mütrib əlinə neyü dəf, çəngi,
Müğənni başlasın ahəng- özü ilə səhəngi.
Ki hər tərənnümiərbabi-zövqə qüvvətdir.

Müğənniya, sən tarı, götür ələ tarı,
Çala o tarla övsafi-zülfi-dildarı.
Nə zülf tərənnümünün eyni könül xiridarı,
Hər aşiqi ki, olubdur onun giriftarı,
Özünü qeyddən azad edib səlamətdir.

Cənabi-şahbazla bu evin ola abad,
Müsəvvirin də səninlə həmişə olsun şad.
Bu misrən nə münasib deyibdi bir ustad,
«Xoş əst u pesər ra pədər konəd damad».
Həqiqətən, bu özü bir böyük səadətdir.

İlahi, bu toyu ələ mübarəkü məsud,
Behəqqi-şahi-təbarək Məhəmmədü Mahmud,
Bu dudmanə fərəc babına aç, ey məbud,
Cənabi-Şahbaz ağanı Cəmşid et, xoşnud,
Vücudu əhli-vəfa içrə çox qənimətdir.

Həzar şükr könül dərdü qəmdən oldu rəha,
Götürdü müjdə vəsli bəriyə badi-səba.
Bu izdivac ilahi, görüm mübarək ola,
Bu toyda Sidqi bu tarixi elədi inşa.
(Edə zəfafi-müsəvvər məqami-behcətdir).

Əbcəd hesabı ilə müəyyən olunan tarix:

Edə-20

Məqam -181

Zəfaf – 168

Behcətdir - 612

Müsəvvər – 336

1319

KƏBLƏ NƏSİR
(*mənzum hekayət*)

Ey uşaqlar, tutun yerinizdə məqam,
Oturun bircə sakitü aram.

Götürün bir qələm, açın dəftər,
Mən deyim, siz yazın, edin əzbər.

Nəql edim bircə müxtəsər qissə,
Tapasız siz o qissədən hissə.

Var idi İsfahanda bir dəllək,
Zirəkü cistü çabükü calək.

Özünün ismi-pakı Kəblə Nəsir,
Atasının adı idi usta Əmir.

Var idi bir də bir qara ulağı,
O ulağın uzun idi qulağı.

Quyruğu qısa, qıçları nazık,
Noxtası para-para, unbuzu dık.

Burnumun üstü yara, burnu cırıq,
Palanı köhnə, qoşqunu yırtıq.

Var idi bir də bir arıq keçisi,
Nə mələrdi, nə də çıxardı səsi.

Buynuzu əyri, həm ayağı topal,
Tükləri bir qarış, uzun saqqal.

Başı-boynu qotur, beli yara,
Gözləri sarı, dişləri qara.

Bir günü xoş havada Kəlbə Nəsir,
Eylədi öz yanında bir tədbir.

İstədi bir səyahətə getsin,
Qəlbini qüssədən xilas etsin.

Həm dolansın çəmənlərin içini,
Həm otarsın ulağı, həm keçini.

Eşşəyi mindi, bir yavaş sürdü,
Yeridi eşşəyi, keçı durdu.

Keçini istədi qabağa sala,
Eşşək ilə özü dalıda qala.

Gördü gəlmir keçı, dalıda qalır,
Gəh gedir, gəh durur, gəhi yıxılır.

Keçinin boynuna asıb bir zəng,
Eşşəyin quyruğuna bağladı təng.

Zəngdən gəlsə gər qulağına səs,
Keçini bəs oğurlamaz heç kəs.

Eşşəyi mindi xürrəmü xəndan,
Nazla bağa səmt oldu rəvan.

Bir qədər getdi bu səyaq ilə,
Bu cəlal ilə, təmtəraq ilə.

Nagəhan çıxdı üç nəfər əyyar,
Bir-birilə bu növ qoydu qərar:

Əvvəlimci oğurlasın keçini,
İkimcisi piyada qoysun onu

Üçümüncü dedi: - Bular asan,
Mən libasın alıb, edim üryan.

Əhdü peymanı etdilər möhkəm,
Əvvəlimci qabağa qoydu qədəm.

Yeriyib ta yavaş-yavaş səngin,
Keçinin boynunun açıb zəngin.

Əlbəəl zəngi ol səadət-mənd,
Eşşəyin quyruğuna eylədi bənd.

Keçini qurd kimi alıb getdi,
Göz önündən uzaqlaşıb itdi.

O tərəfdən çıxıb ikimci hərif,
Bir baxıb güldü, söylədi: - A zərif.

Eşşəyi etmisən cəfəng nə üçün?
Boynu boş, quyruğunda zəng nə üçün?

Dalına döndü, baxdı Kəlbə Nəsir,
Haləti tapdı ol zaman təğyir.

Əl-ayaq titrəyib, qaçıb rəngi,
Keçi gördü gedib, qalıb zəngi.

Sinəsin çək edib, açıb başın,
Gəldi fəryada, tökdü göz yaşın.

Dedi: - Ey qıçları topallı keçim!
Məməsi ballı, burnu xallı keçim!

Nə olur, bircə də görüm üzünü,
Yapışb buynuzun, öpüm gözünü.

O hərif söylədi ki, ey dəllək!
Eyləmə öz-özün bu qədər həlak.

Kişisən, var əgər sənin hünərin,
Keçinin mən verirəm sənə xəbər.

Mən gəlirdim bu küçədən əlan,
Aparırdı keçini bir oğlan.

Eşşəyi burada gözlərəm, sən get,
Keçini al gətir, muradına yet.

Eşidib bu sözü o biçarə,
Tapşırıb eşşəyi o dindarə.

Çaparaq yollanıb, ayaq götürdü,
Keçinin rəddini tutub getdi.

Eşşəyi mindi getdi ol əyyar,
Tutdu yoldaşının yanında qərar.

Gethaget, getdi, gəzdi Kəlbə Nəsir,
Neyləsin binəva, ürək tələsir.

Keçidən tapmadı nişnə xəbər,
Eşşəyindən də gördü yoxdur əsər.

Ağladı, gəldi dadü fəryadə,
Hanı bir kəs, yetişsin imdadə?

Var idi ol yavuşda bircə quyu,
Həm bir az var idi dibində suyu.

Quyunun başını üçümüncü hərif,
Kəsibən durmuşdu zarü zəif.

Eyləyirdi fəğan, naləvü dad,
Az qalıb aləmi edə bərbad.

Yetişib yanına onun dəllək,
Dedi: Ey bəxti qara, sinəsi çək!

Eyləyiblər qəmə düçar məni,
Hansı dərdü bəla tutubdu səni?

Eşşəyim, həm keçim gedib əldən,
Sən nə üçün düşmüşən belə dildən?

Mən gərək nalə eyləyim hər dəm,
Sənə ki, üz çevirməyibdir qəm.

Dedi: - Billah, mənim qədim çoxdur,
Ahü zarım da səndən artıqdır.

Bircə sandıq içi zərü zivər,
Ləlü yağut, həm dürrü gövhər.

Aparırdım xəzineyi-şahə,
Mən yığıldım, o düşdü bu çahə.

Etilən sən bu barədə qeyrət,
Çəkilginən bir neçə nəfəs zəhmət.

Çıxarıb, eylə şadman məni,
Özümə eyləyim şərik səni.

Bir nəfəs fikrə getdi Kəlbə Nəsir,
Gördü vardır bu işdə xeyri-kəsir.

Keçinin, eşşəyin pulu durulur,
Birə beş də hələ ziyadə qalır.

Soyunub paltarını sürətlə,
Tapşırıb ol hərifə rəğbətlə.

Quyuya damıb, suya batdı,
Götürüb paltarın hərif getdi.

Sandığı axtarırdı diqqətlə,
Şadü-xürrəm, kamali-behcətlə.

Cüstəcu qıldı, gəzdi bir saat,
Çox əziyyət çəkib, görüb zəhmət.

Gəlmədi bəski heç şey əlinə,
Yorulub, əllərin vurub belinə.

Başını qaldırıb, düzəltdi belin,
Quyunun başına uzatdı əlin.

Çünki qalmışdı binəva tənha,
O hərifi bu növ qıldı səda:

Quyunu lap dolanmışam başa-baş,
Burda sandıqça yoxdur, a qardaş!

Nə qədər burda dursam artıqdır,
Səsinə gördü səs verən yoxdur.

Bildi əyyar işləyib işini,
Qırxıb, islatmamış onun başını.

Quyudan çıxdı ürü həm üryan,
Dolanırdı mətəlü heyran.

Görüb hər kimsəni edirdi fərar,
Heç bir yerdə tutmayırdı qərar.

Atılırdı, düşürdü, ləhləyirdi,
Yeriyirdi, gəhi iməhləyirdi.

Birisi söylədi ki, ey bədbəxt!
Bu nə təşvişdir, tutub səni səxt?

Kim salıbdır bu iztiraba səni?
Gəl xəbərdar qıl bu halə məni.

Dedi Dəllək, möhnətim çoxdur,
Nə deyim, çünki söz yeri yoxdur.

İttifaq etdi üç nəfər əyyar,
Məni bu növ etdilər naçar.

Keçimi əvvəlimcisi aldı,
Mərkəbimdən ikimcisi saldı.

Üçümcüsü salıb siyəh çalə,
Edirəm indi dəmbədəm nalə.

Çünki məcmu libasımı götürdü,
Quyudan mən çıxınca o getdi.

Qalmışam indi belə sərgərdan,
Edirəm ahü naləvü əfqan.

İndi qorxum budur o üç əyyar,
Özümü də gəlib oğurlayalar.

* * *

Ey uşaqlar, bu qissə oldu tamam,
İndi mənasına edin iqdam.

Nə üçün qaldı o kişi naçar?
Kimdir aya görək o üç əyyar?

Nədir eşşək, nədir keçi, nədi çah?
İndi mən eyləyim sizi agah.

Keçini oxşadıblar imana,
Həm ulağ ömürdür bu insana.

Paltarın mənası nədir, aya?
Dövlətü mülkü maldır guya.

O üç əyyar nə əlamətdir?
Əvvəlimci onun cəhalətdir.

İkimcisi gərdişi-dövran,
Üçümcüsü dərdi-bidərmən.

Ki ölümdür, zamani-rihlətdir,
Quyu da qəbirdən ibarətdir.

Pəs gərək elm eyləyək təhsil,
Dinü imanımız ola təkmi.

Təki millətdə olsun istiqlal,
Etməsin cəhl bizləri pamal.

Olmasın ömrümüz cahanda tələf,
Elm təhsilinə edək məsrəf.

Elm təhsil edib, olaq rahat,
Dinü imanə yetməsin afət.

Gərdişi-ruzigar keçməkdən,
Salı bir gün səni də eşşəkdən.

Qurtarıb, ömrünü edər zayə,
İndi sən olma bu işə qanə.

Keçəcəkdir tamam yaxşı-yaman,
Bir gözəl ad qalır cahanda nişan.

Ömr bihudə getməmiş bada,
Biz də bir ad qoyaq bu dünyada

Yoxsa bir gün ölüm gəlir qapıya,
Çıxarıb paltarın, salırlar suya.

Cismini qəbirdə edillər nihan,
Bədənin xak ilə olur yeksan.

Yıgılır dost və aşına yekca,
Sənə guya tutulla bəzmi-əza.

Bir qədər yağ alırlar, bir çox ət,
Düyüsündə edirlər çox diqqət.

Pulunu verməmiş qəbir qazanın,
Gərək əvvəl asaq plov qazanın.

Süpürürlər hamı həyət-bacanı,
Çağırırlar cavan və həm qocanı.

Cəm olurlar plovu yeyənlər ta,
İstəməz, gəlməsin fəğir-füqəra.

Döşəyib fərşlə otaqları,
Yandırıb şamları, çıraqları.

Gəlhagəl, gethaget, gətirhagətir,
Gəl sən Allah buyur, oturhaotur.

Düzülür yaxşı nemət əlvan,
İçilir çayü qəhvəvü qəlyan.

Olunur orada türfə söhbətlər,
Sevimli, gülməli zarafatlar.

Ona heç kəs deməz ki, bəzmi-əza,
Oğluna toy tutubdular guya.

Başa getdi yemək, yeyildi xörək,
Çay, plov qurtarıb, kəsildi çörək.

Yedik, içdik, dəxi nə var oturaq,
Qarnımız çatladı, duraq dağılaq.

Elə ki çıxdılar hamı eşiyə,
Bir-birinə gərək bu növ deyə:

Biri söylər ki, yaxşı məclis idi,
Heyf, bircə plovları pis idi.

Biri söylər ki, aşpazı yox imiş,
Kişinin, yoxsa xərci çox-çox imiş.

Biri söylər: - Qulay düyü bişməz,
Neyləsin, yoxsa binəva aşpaz?

Aşpazın yoxdu zərrə təqsiri,
Düyü nacins imiş, qalıbdı diri.

Biri söylər: - Demə dəm almışdı,
Həlimi lap içində qalmışdı.

Biri söylər; yemədim zərrə,
Vurmadım heç əlimi bilmərrə.

Biri söylər ki, qaldım ac bu gecə,
Bizə düşmüşdü bir dayaz nimçə.

Nimçə üstündə var idi bir tük,
Həm içindən də çıxdı honqa sümük.

Biri söylər: - Qovurması yox idi,
Biri söylər: - Bir az duzu çox idi.

Əlqərəz, cümlə yarü yoldaşın,
Bəlkə məcmu qohum və qardaşın.

Hər bir növlə edər irad,
Səni heç kimsə eyləməz dilşad.

Sənə canı yanan bəradərlər,
Hər kəs öz əmrinin dalınca gedər.

Yada salmaz səni öz övladın,
İsmü rəsmi itər, batar adın.

Nə səni bir də kimsə yada salır,
Nə əlamət, nə bir nişanə qalır.

Çünki yoxdur zamanədə əsərin,
Nə adın zikr olur, nə bir hünərin.

Bu çətin işləri gəl asan et,
Özünə sağlığında ehsan et.

İndi ki, var əlində bu fürsət,
Dəxi, əlbəttə, eyləmə qəflət.

Cəhd qıl, qoy zamanədə bir ad,
Eyləsinlər səni bu adla yad.

Millətin haqqını əda eylə,
Məscidü mədrəsə bina eylə.

Aç bu əbnayi-millətə məktəb,
Orda təhsil olunsun elmü ədəb.

Zikri-xeyr ilə, bəlkə, yad olasan,
Dinü dünyada qəlbi şad olasan.

Olasan nıknamü azadə,
Həm bu dünyada, həm o dünədə.

**Qeyd: «Kəblə Nəsir» mənzum
hekayəti Məmmədəli Sidqi Səfərov tə-
rəfindən 1912-ci ildə Bakıda «Elek-
trik» mətbəəsində kitab halında çap
olunmuşdur.*

HEKAYƏTLƏR

Bir oğru bir parsanın evinə gəldi. Nə qədər ki, axtardı, bir şey tapmadı. Ürəyi sıxıldı. Pirhirkarın xəbəri oldu. Bir kilimi ki, onun üstündə yatmışdı, oğrunun keçdiyi yola atdı, ta naümid qayıtmasın.

***

Gilanlı Əbdülqədir, pak olsun onun torpağı, Kəbənin hərəmində üz daşlar üstə qoyub hey deirdi:

- Ey Allah, bağışla! Əgər bazxəstə layiqəm, qiyamətdə məni kor durğuz, ta yaxşı üzünə xəcalət olmayım.

***

Bir dərviş lazımı iş qabağına gəldi. Bir kilim bir dostunun evindən oğurladı. Hakim buyurdu ki, onun əlini kəsələr. Kilim sahibi iltimas elədi ki, mən onu halal elədim.

Hakim dedi:

- Sənin iltimasına görə şəriətin həddini aşağı qoy-maram.

Dedi:

- Düz buyurdun. Amma bir kəs ki, vəqf maldan bir zad oğurlaya, onun əlini kəsmək lazım gəlməz. Bu səbəbə ki, fəqir bir şeyə sahib olmaz və dərvişlərə aid hər şeyə sahib olunmaz

Hakim əl ondan götürdü və dedi:

... Dünyaya gəlmişdi ki, məgər oğurluq eləyə belə dostun evindən?

Dedi:

- Ey padşah, eşitməyibsiz ki, deyiblər: - Dostların evini süpür, düşmənlərin qapısını döymə!

***

Padşahlardan birisi bir pərhişkarı gördü və dedi:

- Heç bizlərdən sənin yadına gəlir?

Dedi:

- Bəli, hər o vaxt ki, Allahı yaddan çıxardıram.

***

Saleh adamlardan birisi bir padşahı yuxuda behiştə gördü və bir pərhişkarı cəhənnəmdə gördü. Soruşdu ki, onun dərəcələrinin səbəbi nədir? Və bunun dərəcələrinin səbəbi nə ki, biz bunun xilafını güman eyləyirdik.

Dedilər:

- O padşah dərvişlərə məhəbbət eləməklik səbəbinə behiştə oldu və bu pərহizkar isə padşahlara yaxın düşmək səbəbinə cəhənnəmdə.

Nə yamaqlı paltar vecinə gələr və nə düyünlü təsbih,

Özünü pis əlillərdən uzqa et.

Ehtiyac bərkü böyük qoymaqla deyildir,

Dərvişsifət olgilən, ta tari bərk saxlar.

***

Bir başıaçıq, ayaqyalın piyada Məkkə karvanı ilə Kufədən işinə gəldi və bizim yoldaşımız oldu. Sevinə-sevinə habelə gedirdi və deyirdi:

- Nə bir dəvəyə suvar olmuşam, nə eşşək kimi yük altındayam. Nə rəiyyət sahibiyəm, nə padşaha qulam. Nazırın qəmi yoxumdu. Bir nəfəs vuraram, asudə bir ömür başa apararam.

***

Bir şəxs gecəni bir naxoşun başı üstə ağladı. Elə ki, gündüz oldu, o öldü. Naxoş dirildi.

***

Yunan yerində bir karvanı vurdular və hədsiz nemət apardılar. Sövdəgərlər ağlamaqlıq və sızlamaqlıq etdilər. Allahı və peyğəmbəri şəfi gətirdilər, fayda vermədi.

Loğman həkim o aralıqda idi. Karvan əhlindən birisi dedi:

- Bir neçə kəlmə hikmətdən və moizədən bunlara degilən, ola ki, bir cüzv bizim maldan əl götürələr ki. Heyf olar ki, bu qədər nemət tələf ola.

Loğman dedi:

- Hikmət kəlməsini bunlara demək heyf olar.

Bir dəmiri ki, mur yedi, ondan sürtməklik ilə pası aparmaqlıq olmaz. Könlü qara adama nə mənfəət və moizə deməklik? Getməz heç dəmir daşa. Salamət ruzg-arda könlü sınıqları tap ki, fəqirin könlünü dağlamaqlıq bəla qaytarar. Elə ki, dilənçi səndən sızıldamaqlıq ilə bir zad istədi ver və əgər verməyəsən, zülm eləyən zor ilə alar.

QƏZƏLƏR

Könül, nə hələdir bu ki, sən vəsli-yarə yetişdin?
Nə həsrətin daxi var, yari-gülüzarə yetişdin?

Hərimi-vəslə şəmi-camali-yarə ənis olan,
Sükut qıl, dəxi pərvanə var, narə yetişdin.

Nə lərzədir dəxi səndə, nə izzirabə düşübsən?
Nə piçü tab, bu zülfi-tabdarə yetişdin?

Kəməndi-ah ilə səhrayı-qəmdə çox gəzdin,
Bu dami-eşqi qurub, bir gözəl şikarə yetişdin.

Diyari-hicrdə bir müflisü gəda olalı,
Səriri-vəslə bu izzi-etibarə yetişdin.

Məgər bu vəslə əyyami-hicri yada salırsan?
Nə karədir qəmi-hicran ki, sən nigarə yetişdin.

Tilsimbənd olub, qala bəndi-eşq müsəxxər,
Bu şəhərdə nə qəmin var ki, şəhriyarə yetişdin.

Əgərçi ahla çəkdiyin qəmi-zimistanı,
Xüdayə şükr elə kim, mövsümi-bahara yetişdin.

Sədaqət ilə içib Sidqi tək cəfa zəhrin,
Bu şüşə içrə meyi-saf, xoşgüvarə yetişdin.

* * *

- 0 -

Dərdi-eşqin dilbəra, bir dərdi-bidərmanmış,
Müddəti-hicrin sənin bihəddü bipayanmış.

Yox gümanım tazədən bu mülki-dilabad ola,
Əvvəlindən bu xarab olmuş könül viranmış.

İndi bildim, yox məzəmmət binəva Məcnun üçün,
Bəs deyərdim biəbəs səhrada sərgəranmış.

Sidqiyəm, sidq ilə nuş etdim vəfa peymanəsin,
Bimürüvvət dilbərim biəhdü bu peymanmış.

- 0 -

Tutiya eyləmişəm çeşmimə xaki-dərini,
Gözüm insaf eləsin, tökməsin əski-tərini.

Mən nə bədbəxt idim, axtardı münəccim neçə ay,
Bür-ci-əğrəbdə tapıb taleimin əxtərini.

Çeşmi-məstan, səfi-müjkan, iki əbruyi-kaman,
Bu alar can, o tökər qan, bu çəkər xəncərini.

Sındırıb dilbəri-məhparə könül şişəsini,
Qorxuram nazıkdı, paralaya əllərini.

Deməyin, Sidqi neyçün yazmadı keyfiyyəti-hal,
Neyləsin, göz yaşı yazdıqca yuyar dəftərini

* * *

- 0 -

Bir bəzm ola ki, bir mən olam, bir də yar ola,
Gülzar ola, çəmən ola, fəsli-bahar ola.

Hərgiz o bəzmə olmaya biganənin yolu,
Əğyarlar, rəğiblər ondan kənar ola.

Saqi o bəzmdə döşəyə mey büsatını,
Mən məst olanda yar içə, məndən xümar ola.

Bir yanda cami-mey ola, bir yanda həm kabab,
Bir əldə stəkan ola, bir əldə tar ola.

Gəh qollarım həmayil ola yar boynuna,
Gahi üzüm üzündə, gözüm əşkbar ola.

Gahi əlin mən əlimə alam, gah zülfünü,
Gahi düşəm ayağına, cismim qubar ola.

Gahi çəkəm kənarıma, ləli-ləbin öpəm,
Biganələr kənara gedib, şərmsar ola.

Çoxlar yazıbdı şeri-dilaviz, inanmaram,
Sidqi kimi zəmanədə mətləbi-nigar ola.

Bülbül əgər şikayət edər cövri-xardən,
Yoxdur davamı, tənge gəlib ah-zardən.

Aşiq gərək həmişə çəkə yar cövrünü,
Hərgiz şikayət etmə əğyarə yardən.

Eşq aləmində bülbülü gül sərgəştəsən,
Pərvanə yana-yana sual etdi nardən.

Pərvanəyə cavab verib şam sözlə,
Bülbül sözün soruşma, meyi-biqərardən.

Nə güldə vardı vəfa, nə bülbüldə bir səfa,
Aşıqləri salıblar bunlar etibardən.

Bülbüldə, güldə zahir olan eşq hüsnündən,
Qılmaz əsər, əgər keçə beş gün bahardən.

Aşiq odur həmişə gərək ahü-zar edə,
Gər olsa naləsi, gələ künci-məzardən.

Məşuqə yanmasa özü, yandırılmaz aşiqi,
Hüsn olmayanda eşq düşər iqtidardən.

Ey yar, sən də gül kimi gəl olma bivəfa,
Bu bülbülü xilas eylə bu nəngüardən.

Yandır o şəmi-ruyinə bu cismi-zarımı,
Pərvanə tək qurtar məni bu intizardən.

Bax şəmə ibrət ilə, eşit gül məzəmmətin,
Məhşər günündə xovf eylə Pərvərdigardən.

Al Sidqini kənarına, qəmdən xilas eylə,
Qoyma qəriblər kimi baxsın kənardən.

* * *

- 0 -

Əvvəl məni əcəb özünə həmdəm eylədin.
Axır salıb bəlaya, ənisi-qəm eylədin.
Sayə kimi dalınca süründüm mən aləmi,
Çaldın daşa, fələkzadəyi-aləm eylədin.

Gəh göstərib cəfa, gəhi tutdun rəhm-vəfa,
Nə döndün əhddən, nə də ki, möhkəm eylədin.

Tökdün qəmi qəm üstə, - əlac eylərəm, - dedin,
Nə öldürüb, nə qəlbimi bir xürrəm eylədin.

Çəkdi gözüm önündən o nur camalını,
Tökdün yerə gözüm yaşını, şəbnəm eylədin.

Zülfün kimi bu qəlbimə çox ügdələr vurub,
Eyşim busatını necə gör bərhəm eylədin?

Etdim nə qədər Kəbeyi-kuyun təvafını,
Nə məhrəm eylədin, nə də naməhrəm eylədin.

* * *

- 0 -

Gizlin salıb xəyalə səni, gizlin ağlaram,
Artar, xəyalıma səni saldıqca həsrətim.

Bir də əlim yetişə damənin tutam,
Bu ruzigardan sənə çoxdur şikayətim.

Gər bir də qismət olsa camalın ziyarəti,
Onda müyəssər olur istirahətim.

Müddətlər ilə salmayasan yadə gər məni,
Səndən yəqin öluncə kəsilməz məhəbbətim.

Bir yan zəmanə möhnəti, bir yan sənin qəmin,
Bir yan vilayət ayrılığı, dərdi-qürbətim.

Asudəlik gecə-gündüz haram olub mənə,
Olsun qəsəm o zülfə, pərişandı halətim.

* * *

Cana, bu sözlərin məni çox gətirdi rıqqətə,
Amma necə davam eyləyim dərdi-firqətə?

Bu dərddə bilmirəm bizi kim etdi mübtəla?
Matü müəttələm, mən özüm bu məhəbbətə.

Qurtar məni, xilas eylə Allah rzasına,
Didarımız qalacaqdır məgər qiyamətə?

Qəm güşəsində nalə çəkim mən nə vaxtadək?
Min canım olsa, tab eyləməz bu müsibətə.

Allah görüm xarab eyləsin bu vilayəti,
Lənət gələ bu ruzigarə, bu növ vilayətə!

Çarəm kəsildi, eyləmədin sən də bir əlac,
İndi kimə gedim mən əlindən şikayətə?

Dərdi-dilimi kağıza yazmaq mahaldır,
Billah, kitabətlə yetişməz nihayətə.

Bir rənz, bir işarə kifayətdir arifə,
Lazım deyil şərh verim bu hekayətə.

* * *

- 0 -

Könül bir bülbüli-şeydadı, gül eşqində nalandır,
Gözüm əbri-bəla tək qamətin hicrində giryandır.

Könül ol lalə tək rüxsarına baxdıqca dönər al qana,
Əgər qan oldu, qanın tök, məgər bir qana min qandır.

Görüb xalın, qaçıb Fərhadvəş, lalə çıxıb dağa,
Mənim tək dağı dağ üstə qoyub, qəlbində pünhandır.

Pərişan zülfə rəhm et, bəsdı, vurma ey pəri şanə,
Pərilər şanəsindən binəva könlüm pərişandır.

Üzün «Vəş-şəms», qaşın «Vəl-qəmər vəl-leyl»dir zülfün,
Camalın qüdrəti-xəllaqə bir təfsiri-Qurandır.

Gözün bəski baxıb, ceyran gözümdən göz götürməzdı,
Gözümdə gözlərin əksi qalıb, baxsan nümayandır.

Özün canan, sözün can, gözlərin bir canalan cəllad,
Bu can qurban o cana, can deil, bir cövhəri-candır.

Xəta müşkü nədən bəxti-siyahım tək olub qara?
Dedi: - Ol danəyi-duxxanın xətai-zülfı-canandır.

* * *

- 0 -

Cana, mürüvvət eylə, günüm çox yaman keçir,
Karım həmişə naləvü ahü fəğan keçir.

Gül mövsümündə qonçəsifət qan olub könül,
Fəsli-bahar içində baharım xəzan keçir.

Onda təsəvvür eylə mənim hali-zarımı,
Görsəm rəğiblər sənə, mehriban keçir.

Yoxdur məgər mürüvvətin ey yari-bivəfa?
Mən ağlaram, rəğiblərim şadman keçir.

Biganələr o qədər sənə aşına olub,
Könlümdən arzuyi-vüsalın nihan keçir.

Əğyar tənəsin nəyə təşbih eyləyim?
Bənzər o bir bəlaya, gəlib nagəhan keçir.

Eşq atəşində cismim olub çubi-tər kimi,
Yandıqca könlüm, əşki-rəvanım rəvan keçir.

Bir vaxt idi mənə çox mehriban idin,
Ol günlərim xəyalə gəlib, hər zaman keçir.

Gəl, bir müyəssər olsa içək vəsl camalını,
Fövt etməyə bu fürsəti, ömri-cavan keçir.

Bir busə vədə eylədin iftar vaxtına,
Gəl əhdinə vəfa eylə, axır azan keçir.

Sidqi həmişə bəzm vüsalında lalə tək,
Əğyar əlində badə görüb, bağı qan keçir.

* * *

- 0 -

Xoşa o gün ki, mənim qəm günümdə yarım idin,
Ənis-munis, qəmxar-qəmgüsarım idin.

Gözümdə nur, könüldə sərvər, cismdə can,
Qərar, tabü təvan, səbr, ixtiyarım idin.

Kəməndi-ahımla damı-eşqə salmışdım,
Qəribə seyd eyləmişdim, əcəb şıkarım idin.

Təaxürüm var idi tacirani-eşq içrə,
Mətai-hüsnlə aləmdə bir etibarım idin.

Adın dilimdə, üzüm xaki-asitanında,
Sərir nazda, bir şahı-tacidarım idin.

Nə bais oldu vüsələ mübəddəl oldu firaq?
Xoşa o gün ki, mənim eyşi-ruzigarım idin.

Nədəndi lələ sifət bağrıma çəkibsən dağ?
Üzari-al ilə bir türfə lələzarım idin.

Ümidim özgəyə yox, ey səba, səni tarı!
Söylə o yarə ki, axır ümidvarım idin.

Deyir fəğanla gülzari-hicrdə Sidqi,
Xoşa o gün ki, mənim yari-gülüzarım idin.

* * *

- 0 -

Xoşa sən ilə həməvaz olduğum günlər,
Həmişə həmdəmü həmrəz olduğum günlər.

Düşəndə yada könül suzla güdazə düşər,
Nəvayi-sazla dəmsaz olduğum günlər.

Başımda şuri-sər, zülf bəzm vəslində,
Hasari-qəleyi-şahnaz olduğum günlər.

Rəğiblər səri-kuyində xaksarımdı,
Sənin yanında sərəfraz olduğum günlər.

Edib təfəül, oxurdum qəzəl hüzurunda,
Lisani-Hafizi-Şiraz olduğum günlər.

Olurdu navəki-peykanına hədəf sinəm,
Qəbili-çəşmi-çəpəndaz olduğum günlər.

Qolumu boynuna hər dəm həmayil eylərdim,
Şikari-busəyə şəhbaz olduğum günlər.

Sürudi-şerlə şairliyi şüar eylədim,
Qəmində qafiyəpərdaz olduğum günlər.

Həmişə tutmuşdun Sidqinin sözün mənzur,
O gülüzərə nəzərbaz olduğum günlər.

* * *

- 0 -

Sənin eşqində mən ey bivəfa, yüz min cəfa gördüm,
Nə bir ömrümdə şad oldum, nə bir zövq-səfa gördüm.

Yapışdım tari-zülfündən, dedim bəs rişəyi-candır,
Ümid ilə ona dil bağladım, dami-bəla gördüm.

Dözüb hər bir bəlaya, dönmədim, hərgiz məhəbbətdən,
Məhəbbət aləmin seyr eyləyib, möhnətsərə gördüm.

Əcəb sözdür deyib hər kim, məhəbbət bir bəla şeydir,
Məhəbbət əhlini dərdi-bəlayə mübtəla gördüm.

Əbəs sözdür, desə hər kəs gözəllər bivəfa olmaz
Ki, mən hər qədr gəzdim, hər nə gördüm bivəfa gördüm.

Məhəbbət aləminə hər kəsi ki, aşına gördüm,
Həmişə qəmlərə həmdəm, bəlayə mübtəla gördüm.

Əzəl gündən qəm-dərdə nə çox mayilsən ey Sidqi,
Səni hər yerdə gördüm, əhli-dərdə aşına gördüm.

* * *

- 0 -

Salıbdı möhnəti-hicrin bir özgə halə məni,
Edibdi dərdü-qəmə-qüssəyə həvalə məni.

Məgər yoxundu xəbər, çəkmişəm nələr sənsiz,
Fələk salıbdı qəmə möhnətü mələlə məni.

Vüsal günləri bir mahi-ənvərim sən idin,
Gör indi ayrılığın döndərib hilalə məni.

Gözüm yaşı ilə üzümdən axır ciyər qanı,
Ürəkdə dağını gizlətdi, gördü lalə məni.

Sənin xəyalınla mən ki, bağı qan oldum,
Tərəhhüm eylə, gətir sən də bir xəyala məni.

Könül sərvəri, məh ənvərim, gözüm nuru,
Təğafül etmə, yetir bir o məh cəmalə məni.

Kəsildi tabü-təvanım, tükəndi aramım,
Qərar-səbrim alıb, verdi qəmi-zəvalə məni.

Nə sən firaqə dözərdim, nə mən bu hicranə,
Gəl indi vəslə yetiş, ya yetir vüsalə məni.

Yetiş harayıma, qəmdən məni xilas eylə.
Yəqin ki, öldürər axır bu ahü-nalə məni.

* * *

- 0 -

Yenə fəsli-bahar oldu, gedib vəqti-xəzan, saqi,
Gətir tök cami-zərrinə şərabi-ərgəvan, saqi.

Ayaqdan saldı bu rənci-xümar, əldən qərar aldı,
Əlim tut bir ayaq ilə, aman, səd ələman, saqi.

Xərabə könlümü bir badəyi-nab ilə abad et,
İçə piri-zəif ondan, olur billah cavan, saqi.

Tərəhhüm qıl bu gün, mey ver, məni qəmdən xilas eylə,
Diyari-eşqdə üşşaqə sənsən mehriban, saqi.

Hər iki nəşədə, hər nəşədən məqsudumuz mekdir,
Bizə bu mətləbi kəşf eyləyib piri-muğan, saqi.

Alıbdır qönçeyi-qəmmazın qərar-ixtiyar əldən,
Kəsibdir işvəvü nazın, əcəb taü-təvan, saqi.

Gəhi işvə, gəhi şivə, gəhi nazü, gəhi qəmzə,
İmani-ixtiyarım getdi əldən, bir iman, saqi.

Telin vermə səbayə, şanə vurma, bəsdır, insaf et,
Xəmi-zülfündə dili-mürği qılıbdır aşıyan, saqi.

Ətayın can alır hər dəm, xətayın can əta eylər,
Dəhanın dürfəşandır, söhbətin arami-can, saqi.

Cavabın nüzhətəfzadır, camalın məhfilaradır,
Dişin dürri-müsəffadır, sözün arami-can, saqi.

Çəkilmış guşeyi-bağə bu gün hər arifi-aşıq
Fərəh əfza olub, bəh-bəh, fəzayi-gülüstan, saqi.

Gülüstan bəzmi-xəlvətdir, zamani-eyşi-işrətdir,
Çəməndə yar, yar ilə olubdur hənzəban, saqi.

Qonubdur sərv şax üstə, tərənə başlayıb qümri,
Olubdur bülbüli-şeyda əcayib nəğməxan, saqi.

Açıb göz nərgisi-şəhla, edər nəzzarə gülşən,
Səba dəydikcə bağ içrə, açar qönçə dəhan, saqi.

Görüb yaquti-rəmmal tək şərabi-nabı cam içrə,
Həsəddən lələyi-həmra olubdur bağrı qan, saqi.

Bu gün könlüm kimi sünbül pərişan eyləyib zülfün,
Verər gisuyi-yari-nazəninimdən nişan, saqi.

Oxur bülbül, açıb gül, ...xürrəm, qönçələr xəndan,
Olubdur səhni-gülşən əşki-gülzari-cinan, saqi.

Nəvayi-bülbül, qümri, sədayi-mürği-xoşəlhan,
Edib zaği-siahı bağdan damənkəşan, saqi.

Xarabat əhlinə daim münacat əhli tən eylər,
Olubdur zahidi-bədkiş bizdən bədgüman, saqi.

Gəlib meyxanəyə öz xirqəsin rəhni-şərab etməz,
Nə fikr ilə həmişə məscidi eyləyib məkan, saqi?

Ümidin bağlayıb mövlasına bu Sidqi-yi-nalan,
Yetişsin dadə məhşərdə Əmirəlmöminin, saqi.

* * *

- 0 -

Əcəb həngaməyi-işrət, əcəb bəzmi-dilaradır,
Taallah, nə məclisdir ki, hər bir şey mühəyyadır.

Məlal olmaz, qəm olmaz, qüssə olmaz belə məclisdə,
Əcəb bəzmi-fərəhxizü fərəhbəxşü fərəhzadır.

Olubdur ağıllar heyran, könüllər xürrəmi xəndan,
Baxarsan hər tərəf, hər yan büsati-eyş bərpadır.

Düzülmüş nəğməxanlar, tarzən, dəfzən nizamlar,
Biri məsti-ruxi-saqi, biri sərməsti-səhbadır.

Gələnlər mat olur, məbhut olur, eylər təəccüblər,
Baxan heran qalır əzbəski hər bir yan tamaşadır.

Baxarsan əhli-məclis hər biri bir növ olmuş,
Biri valeh, biri heyran, biri şuridə, şeydadır.

Cavanlar, mahrular, sərv qəd, şimşad qamətlər,
Birisi çeşmi-şəhladır, biri zülfü mütərradır.

Dilim aciz qalıb vəsf etməyə, təbimdə qüvvət yox,
Nə tərif eyləyim, bu barədə tərif bicadır.

Kamali-bəhcət ilə mən də bu bəzmə qədəm qoydum,
Soruşdum bir nəfərdən, bu nə şurişdir, nə qovqadır?

Cavabında dedi: Ey bixəbər, yatmış, nə qafilən,
Bu bir bəzmi-mübarəkbad, bir təfrihi-üzmadır.

Cənabi-sahib, sərkar, balacah Bəhram xan,
Səadət bürcünə məhvil edər, məclis mühəyyadır.

Qoyubdur taci-gövhər başa, göhər tac vəslində,
Əgər vazeh dedim, amma yenə bir az müəmmadır.

Yetib məqsudə Kamran xan, olub mətləb bəravürdə,
İlahi, sən mübarək qıl bu sevdanı, yaxşı sevdadır.

Eşitdim bu sözü, həmd eylədim, qəmdən xilas oldum,
Nə gördüm ki, gönüldə haləti-behcət hüveydadır.

Dedim bu toyda bir tarix lazımdır edəm inşa,
Vəli vairliyim yoxdur, adım hərçənd molladır.

Bir az fikr eylədim, qəlbimə bir mətləb xütur etdi,
Fərəhləndim yazım, gördüm ki, nitqim yaxşı guyadır.

- 0 -

Pərişan eyləyib əhvalımı, bir gözləri yağı,
Fərağında olub qəmxanə könlüm yağı oynadı.

Ayağım bağlıdır bidə-bəlayə, əldə çarəm yox,
Urublar boynuma zənciri-zülfümdən boyunbağı.

Əgər Fərhad, ömründə qoyub, bir dağı-dağ üstə,
Könüldə qoymuşam mən lələ tək dağ üstə min dağı.

O qədri qara günlər görmüşəm bəxti-siyahdan,
Mənə şamü-səhər birdir, qaradan seçmirəm ağı.

Oldum qəmu ənduh ilə bazarı eşq içrə,
İlahi, tənə gəldim, al əlimdən belə ortağı.

Nə gülzarə həvəsnakəm, nə bağə getməyə meylim,
Nə könlüm Şüşə meylində, nə dil istər Qarabağı.

Əgər mən tutiyəm, barı mənə təklif edin şəkər,
Gül istər bülbülü şeydanı gülşəndə, nə kim zağı.

- 0 -

Könül, qəm çəkmə əyyami-fəraqi-yar qurtardı,
Fəqan etmə, qəfayi-çərxi-kəcrəftar qurtardı.

Ümidim gülüstanda açıldı, qönçeyi bəxtim.
Vəfadan gül mənə qaldı, cəfayi-yar qurtardı.

Züleyxayi-cəfakeş, Yusifin oldu xiridarı,
Dağıldı müştəri, rəhməti bazar qurtardı.

Əcəb bad murad etdi xəzanım növbahar oldu,
Güli-məqsud açıldı, söhbəti-gülzar qurtardı.

Qələmdandan düşüb, asudə olduq nar yazmaqdan,
Yıxıldı dəmi-divandan əşar qurtardı.

Sağaldı yarələr qəlbimdə çox yar ilə, yar oldum,
Eyləyən axırı bu oldu, tənəyi-əğyar qurtardı.

Ləbi-ləlin açıb, yarım gəlib, bir dəfə güftarə,
Kəsildi cümlə söhbətlər, hamı güftar qurtardı.

Əcəb sözdür, dillər rəncsiz kim olmaz aləmdə,
Odur ki, can qoyub, axırda bu Cabbar qurtardı.

* * *

Yarəb, nə türfə güldü bu İsa çiçəkləri,
Məryəm şükufə, canı məsiha çiçəkləri.

Məhparələr üzərinə tərsayələr salıb,
Tərsayə döndərib məni, tərsa çiçəkləri.
Sənan kimi salıblar zinnarı boynuma,
İmanımı alıbdır, nisa çiçəkləri.

Bülbül kimi gətir dilə, fəryadə könlümü,
Bağı-məhəbbətin güli-rəna çiçəkləri.

Ki, verə səmti gahi ki kəlisayə çəkdiilər,
Məhv etdiilər məni, bu kəliisa çiçəkləri.

Ey dil, bahar vaxtidir, çıx bir səyahətə,
Bir sən də gör o arizi-ziba çiçəkləri.
Get, əsr vaxtı seyr qıl ətraf bağda,
Bir dəstə tut ol zülfi-çəlipa çiçəkləri.

- 0 -

Gülər gül kimi bülbül guşeyi-gülzarə düşdükcə,
Tökər göz yaşını gülzardan avarə düşdükcə.

Həsəddən dəmbədəm bənzər gül üzrə sünbülü- meşkin,
O zülfi müşkibarın arizi -gülnarə düşdükcə.

Qara bəxtim kimi avarə-sərgərdan gəzər hər yan,
Həvayi-zülfi-tarin nafeyi-tatarə düşdükcə.

Gülüstan içrə qönçə pərdə-pərdə tutdu al-qanə,
Sirişki-laləgünün qətrə-qətrə xarə düşdükcə.

Lətafətdən üzündə tazə mişkin xal olur peyda,
Gözüm mərdümlərin əksi o məhi-rüxsarə düşdükcə.

Gözüm yaşı axar hər suyə su tək ey gözüm nuru,
Nihali sərvə qəddin sayəsi əğyarə düşdükcə.

Dönər nəqşi divarə Züleyxa tək necə Yusif,
Sari-bazarda əksi ruxin divarə düşdükdə.

Mənayi-eşqdə aşiqlərin qəlbin kəbab etdim,
Dili-sədpərədən hər dilbərə bir parə düşdükcə.

Yəğnimdir olur Sidqi kimi axırda divanə,
Bəla zəncirinə hər aşiqi-biçarə düşdükcə.

* * *

Çoxlar şikayət eyləyir ol zülfi-tardan,
Bir tarı haqqı çəkərəm əl mən o tardan.

Çin-çin durubdu müşki-Xəta tək üzündə zülf,
Ya əhli-bənd Misrə gəlib Zəngibardan.

Ol zülfi müşkbərə toxundu səbə yeli,
Müşki-Xətanı saldı əcəb etibardan.

Zülfün xəmində damə düşüb binəva könül,
Aç bu əsiri, silsileyi-tabdardan.

Saqi, gətir o badəyi-gül rəngi məclisə,
Yoxdur məgər sənəin xəbərin növbahardan?

Billah rəva deyil, qala bu bəzm badəsiz,
Yoxsa ayılmayıb belə saqi xumardan.

Dağı-dilim sənə o zaman aşikar olur,
Düşsə səhər güzarın əgər lələzardan.

Ursan nə qədər yarə güvəradır aşiqə,
Ey kaş həmişə yarə dəyər yarə yardan.

Gülzarə getməyəm, həvəsim yoxdu gülşənə,
Əl çəkməyəm, sənin kimi bir gülzardan.

Getməz kənərə, tərək etməz gül məhəbbətin,
Bülbül nə qədər incisə gülşəndə xardən.

Bəxtin qara olubdu sənin zülfi-tar tək,
Sidqi, şikayət eyləmə bu ruzigardan.

- 0 -

Səri-zülfün kimi könlüm pərişan olsa, istərsən?
Və yəinki ləbi-ləlin kimi qan olsa, istərsən?

Mənim qəmxaneyi-könlüm məkanındır sənin, canan,
Sən indi öz məkanın belə viran olsa, istərsən?

Qərarım getdi əldən, rəhmə gəl ey Yusifi-sani,
Mənə bu dar dünya belə zindan olsa, istərsən?

Nə vaxtadək gəzim nalan, sərgərdan fəraqında,
Gözüm sənsiz baxsa bir yanə, heyran olsa, istərsən?

Gülüstan görmədim, gül dərmədim bağ-visalında,
Mənim avara könlüm qönçə tək qan olsa, istərsən?

Rəhi-eşqində keçdim xanimanu-aşiyanımdan,
Məqamım indi Məcnun tək biyaban olsa, istərsən?

Bəla çəkdim, cəfa gördüm yolunda, dinu-dil verdim,
Rəhi-eşqində Sidqi indi qurban olsa, istərsən?

- 0 -

Hicrində, ey bağı, tökünüb tabu-taqətim,
Gündən-günə ziyadə olub, dərdi-möhnətim.

Gizlin salıb xəyalə, sənsiz gizlin ağlaram,
Artar xəyalıma səni saldıqca həsrətim.

Bir qoymadı zəmanə doyunca görüm səni,
Qəlbimdə qaldı, ey bacı, qəmli hekayətim.

Bir də əgər əlim yetişsə, daməni tutam,
Bu ruzigardan sənə çoxdur şikayətim.

Gər bir də qismət olsa, cəmalın ziyarəti,
Onda mənim müyəssər olur, istirahətim.

Müddətlər ilə salasan yada ki məni,
Səndən yəqin öluncə kəsilməz məhəbbətim.

Gər söyləsən, neyçün mənə bir namə yazmadın,
Səndən bu barədə, bağı, çoxdur xəcalətim.

Bir yan zəmanə möhnəti, bir yan sənin qəmin,
Bir yan vilayət ayrılığı, dərdi-qürbətim.

Asudəlik mənə gecə-gündüz həram olub,
Olsun qəsəm, o zülfə pərişandı halətim.

Yoxsa məhəbbətim sənə artıbdır günbəgün,
Sidqi kimi nəhayətə yetməz məhəbbətim.

- 0 -

Fərəhli gördüyün könlüm olub qəmxanə-qəmxanə,
Ləbi-ləlin fərağında dönüb al qanə -alqanə.

Çəkildin guşeyi-gülzarə, seyri bağə əzm etdin,
Məni biçarəni saldın qəmi-hicranə-hicranə.

Əzizim, sən Züleyxa tək yatırsan xətti-izzətdə,
Demirsən Yusifin düşdü yenə zindanə-zindanə.

Fəraqın atəşi yandırdı vallahi-pərü balım,
Cəmalın şəminə bir olmadın pərvanə-pərvanə.

Məgər insafdır, ya hansı məzhəbdə rəvadır bu,
Düşüb zəncirə axırda olub divanə-divanə?

Mən çəkdim, qəmi hicranə qəlbimdə yer verdim,
Rəva görmə ola könlüm evi viranə-viranə.

Qəm etmə, rahat ola, seyr eylə sən ətraf gülzarı,
Yanım hicrində qoy mən atəşi-suzanə-suzanə.

Gül üstündə düşən şəbnəmlərə seyrü tamaşa qıl,
Gözüm yaşı axıb dönsün mənim ümmanə-ümmanə.

Nigarım, cannisarım, çox cəfalar çəkmişəm bəsdir,
Məni biçarəyə bir lütf qıl, şahanə-şahanə.

Təriqü eşqdə çoxlar keçibdür malü-canından,
Sidqitək heç kəs can verməyib canana-canana.

- 0 -

Dirildim bəzmi-gülzari nigarımdan alaxlar tək,
Saraldım cuyi bari-əşki çeşmimdən şalaxlar tək.

Xədəng qəmzəsi dəlmiş dili-zarı-miyanından,
Dolandıqca olur piçidə zülfü tağalaxlar tək.

Salıb cahi-zənəxdanına guya qanlıdır könlüm,
Ayağına vurub zənciri zülfün qandalaxlar tək.

Həvayi-vəslinə bir sadə tiflin pir ikən düşdüm,
Qəm hicri töküldü üstümə qalax-qalaxlar tək.

Ləbi-ləl içər əğyarla cami meyi-gülgün,
Bu möhnətdə dönər qana, könül hərdəm, dalaxlar tək.

Rəqibim tişeyi-zülmü ilə dərgahında ol yarın,
Atıldı xəteyi-cismi zəifim qamqalaxlar tək.

Üzülse can qoyub, əğyar dəsturül-əməl...
Ayaq basmaz təbibin başın üstə yanalaxlar tək.

PEDAQOJİ ƏSƏRLƏRİ

NÜMUNƏYİ – ƏXLAQ

Məktəbi-ibtidaiyyə şagirdlərinə məxsusdur

İFADƏYİ-MƏRAM

Üsuli-cədid üzrə açılan məktəblərimizdə kütübi-tədrisəyyəyə nəhayət dərəcədə ehtiyacımız olduğu üçün 1894-cü ildə Naxçıvan şəhərində güşad olunan «Məktəbi-Tərbiyə»nin şagirdlərinin birinci sinfinin ikinci şöbəsinə bir il müddətində həftədə iki dəfə imla təriqilə yazdırdığım əxlaqa dair dərsləri yığıb bir risalə şəklində cəm etdim və bu risalənin mündəriəcatı əbnayi-millətin, xüsusən tərbiyə və təhsilə alışan balaların nəhzibi-əxlaq və tənvir-i-əfkarına müavinət edəcək ümudilə «Nümuneyi-əxlaq» namı ilə mövsüm qıldım.

Müəllim qardaşlarımıza səhulətbəxş olmaq üçün əbnayi-Vətənə əxlaqi –həsənə təlim etdirməyə və həm imla yazdırmaq məqsədilə təbinə mübaşirət olundu.

Əbnayi-millətə bir xidməti-acizənə göstərmək sədədində olduğum halda intişari-maarifə himmət və qeyrət sərf edən zəvati-giramdan bu cəsərin zəmnində üzr-xahlıq edirəm.

Məhəmmədağı Sidqi

BİSMİLLAHİ-RƏHMAN ÜR-RƏHİM!

(Mərhəmətli Allahın adı ilə!)

Birinci imla

Xüdəvəndi-təbarək və taalaya çox şükürlər olsun ki, məktəbimizin tətilindən sonra səhhət və salamatlıq ilə məktəbə cəm olub, hamı yoldaşlarımız ilə şövq və həvəslə dərsə şüru etdik. İnşaallah taala gələcək illərimiz də belə sağlıq və salamatlıq ilə təhsilə davam edərək.

Həqiqətdə uşaqlıq aləmi nə gözəl bir aləmdir. Kiçiklik əyyamı nə əcəb günlərdir ki, zəhmətsiz və əziyyətsiz elm kəsb etməyə məşğuluq. Elm qazanmaq həvəsilə məktəbi sevən şagirdlər və elmin qədr və qiymətini bilən balaca uşaqlar bu böyük nemətin müqabilində gündə min dəfə Allah taalaya şükür və səna eysə, yenə azdır.

Xüdəvəndi-aləm bizi və bizim ata və anamızı və müəllimlərimizi dünya və axirətdə xoşbəxt və səadət-mənd eyləsin! Məktəbin rəislərinə və məktəbimizin tərəqqisinə və rəvnəqinə himmət göstərənlərə, elm və mərifətin rəvacına çalışıb, səy edənlərə xoş vaxtlar və tükənməyən ömürlər əta və mərhəmət eyləsin! Behəqqi-Məhəmməd və aləhu təahirin. Amin!

İkinci imla

MƏKTƏB*

Məktəb nədir? Məktəb bizim elm və maarifimizin vasitəsi, dünya və axirətimizin səadətinin səbəbidir. Elm və ədəb bir xəzinəyə bənzər ki, onun açarı məktəbdir. Bizləri nadanlıq zülmətindən qurtarıb nuri-mərifətə yetirən məktəbdir. Çünki insanın qədr və qiyməti elm ilə bilinir. Yəni elmi və mərifəti nə dərəcədə olsa, habelə dəyəri və qiyməti o qədərdir. Pəs insanın əsl qiyməti bildiyi və öyrəndiyi şeylərdən ibarət imiş ki, o da məktəb ilə hasil olur.

Məktəb cəhəlat dərдинin dərmanı və mərifət bağının xiyabanıdır ki, həmişə cahilləri alim və divanələri aqıl eylər. İllərcə məktəbə gedib tərbiyə və ədəb kəsb

etməyən kimsənələr və məktəbdə ömür keçirib, ülum və fünundan bəhrəmənd olmayan şagirdlər rəngarəng güllər və çiçəklər ilə müzəyyən bir bağçada gəzib dolanan kora bənzərlər. Məktəb də bir cismə bənzər ki, onun ruhu müəllimdir. Məktəb müəllimlərinin ülum və fünuna dara və adabi-elm və tərbiyəyə sahib vüquf olmaları hər bir halda şərtidir. Hər halda elmin ləzzətin anlayan şagirdə məktəb bir gülüstani-behcətdir. Amma tənbel və qeyrətsiz uşaqlara məktəb bir zindani-əziyyətdir. Mən məktəbi sevən şagirdlərdən olmalıyam. Hər gün sevgili məktəbimizin havasınca uçmalıyım.

Məktəbimizi sevmək qədərincə müəllimlərimizi də sevirəm. Çünki onlar hər gün mənə bilmədiyim şeyləri öyrədirlər. Müəllimlərimizi sevən kimi kitablarımı və dəftərlərimi də sevirəm. Çünki onlar mənim elm öyrənməyimə səbəbdir. Mən kitabımı və dəftərlərimi kirli və çirkli etməyəcəyəm. Məktəbdən və müəllimlərdən və kitabımdan daha artıq ata və anamı sevirəm. Çünki mənim zəhmətlərimi çəkib, böyüdüb, məktəbə qoyan onlardan.

* Qeyd: Bu imla əlyazmasında 39-cu imla kimi verilmişdir. Lakin müəllif «Məktəb» adlanan imlanın ikinci imla yerində verilməsini tövsiyə etmişdir. Kitabın nəşri zamanı müəllifin qnydinə əməl olunmuşdur.

Üçüncü imla MƏKTƏBƏ DAVAM

İki il bundan irəli mən heç bir şey bilməz idim. Ancaq mübtədilər sinifində əlifba başlayıb, hürufat öyrənməyə məşğul idim. Bir neçə ay məktəbə davam edib, diqqət ilə çalışdım. Sevgili müəllimlərimiz hər gün verdiyi dərsləri həvəslə oxuyub, yazdım və öyrəndim. Tənkə bir az müddətdə əlifbanı bitirdim. Gözəl surətdə imtahan verib birinci sinifə daxil oldum. Keçən il bu vədə qiraəti-Quranla kitab oxumağa alışdım. Bəzi hekayələrdən imla tərqiqlə yazıb və hüsni-xətt təliminə şüru etdim.

Əlhasil, hər bir vəzifəmi layiqincə icra edib, ikinci imtahanımızdan sonra ikinci şöbəyə keçdim. İndi oxuyub-yazdıqca qəlbim nurani olub, məlumatım artır.

Dördüncü imla **TƏFƏKKÜR VƏ MÜLAHİZƏ**

Hər dəm kiçik və körpə uşaqlara baxıb yəqin edirəm ki, bir vaxt var imiş mənim də onlar kimi nə dişlərim çıxmışdı və nə sürünüb yeriyə bilirdim. Nə də süddən savay bir şey yeməyə iqtidarım var idi. Sonra ata və anamın zəhməti və tərbiyəsi sayəsində yavaş-yavaş böyüyüb, gəzib dolanmağa və xörək yeməyə qadir oldum. Tənkə dil açıb, danışib və sözləşdim. Məktəbə hazırlaşmaq üçün hər gün evimizdə bir neçə saat ata və anamdan gözümlərə görünən şeylərin isimlərini və sairələrin adlarını öyrəndim. Heyvanların və bitkilərin doğulub-göyərməsindən və böyüyüb-nişvü-nüma etməsindən bir çox məlumat kəsb etdim. Neçə yaşında olduğumu da bilib məktəbə gəldim. Bir az müddət zərfində oxuyub-yazmağı təhsil etdim. Bundan sonra hər gün sevinə-sevinə məktəbə gəlib, diqqət ilə dərslərimə davam edəcəyəm. Tənbəl və qeyrətsiz uşaqlardan olmayacağam. Nəfəhm və zəkavətsiz şagirdlərə bənzəməyəcəyəm.

Beşinci imla **MƏKTƏBƏ DAVAM EDƏN UŞAQ**

Yaşasın məktəbə davam edən uşaqlar!

Məktəbə davam edən uşaq səhər tezdən yerindən durub məktəbə gəlmək həvəsilə uçar. Evlərində fəhris-tədrisə (dərs cədvəlinə) baxıb, o günün dərslərini gözdən keçirib, hazırlar.

Ata-anası da onun bir dəqiqə vaxtının fəvt olumasını nəzərə alıb məktəbə gəlməyə tərgib eylər.

Məktəbə davam edən şagird hər gün dərs vaxtından irəli məktəbdə hazır olur. Məktəbə daxil olub, öz yerində əyləşib, dərsə hazırlaşır. Odur ki, bu qism uşaqlar əvvəlinci dərstdən əvvəl məktəb həyatində görünməz.

Heç bir gün məktəbə gəlməmək barəsində bir üzr və bəhanə gətirməz. İstər birçə dərs də olmuş olsa, yenə vaxtını itirməyib, məktəbdən qayıb olmaz. Dərs əsnasında əsla eşiyə çıxmaz. Bu səbəbdəndir ki, bu günə (belə) uşaqlar gündən-günə tərəqqi tapıb, imtahan məclisində imtiyaz vərəqi alır. Məlumdur ki, hər kəs uşaqlıqda bu xasiyyətə adət tutsa, böyüklükdə də tutduğu işdən mənfəətbərdar olur.

İndi ümidvar oluram ki, kiçiklikdə məktəbə davam edib, böyüyəndə yenə hər bir vaxt, hər bir işdə müdavimətdən geri durmayacaqsınız. Tainki kamalatlı və mərifətli adamların mərtəbəsinə yetişəsiniz.

Altıncı imla **MƏKTƏBƏ GEC GƏLƏN UŞAQ**

Ey mənim həvəsli şagirdlərim!

Məktəbimizdə bir neçə uşaq vardır ki, həmişə bixaxt gəlməyə adət ediblər. Xüsusən hava bulut olan vaxtlarda hər gün tövqif cəzasını alırlar. Söz yox ki, belə uşaqların məktəbə gec gəlməyi evlərinin uzaqlığı cəhətinə deyildir. Çünki çox uşaqlar vardır ki, evləri məktəbə daha uzadır. Bununla belə yenə hər gün dərsdən irəli məktəbdə hazır olurlar.

Pəs məlum olur ki, bu uşaqların ata və anaları vaxtın və dəqiqənin qədr və qiymətini bilməzlər. Həm də özləri şövqsiz və həvəssiz şagirdlərdəndir ki, hənuz oxuyub-yazmağın mənfəətini və elm və ədəbin ləzzətini anlamayıblar. O səbəbdəndir ki, belə uşaqlar çox vaxtlar tövqif cəzasına düçar olub, məktəbin aşağı tərəfində kitabları əllərində, ayaq üstə durub, dərsə məşğul olurlar. Sizlər də onlara həqarət nəzərilə baxdıqca yenə vaxtında məktəbdə hazır olmağa qeyrət və diqqət etməzlər.

Məlumunuz olsun ki, belə vaxt keçirən və dərs itirən şagirdlər heç bir vaxt tərəqqi etməz. Həmişə yoldaşlarından geridə qalıb, layiqincə elm təhsil etməyə çalışa bilməz.

Pəs lazımdır ki, hər gün vaxtında məktəbə gəlməli və hər günün və hər saatin dərslərini və vəzifələrini öz vaxtında cəbəcə etməli.

Yeddinci imla
FƏHİM VƏ ZƏKAVƏTLİ UŞAQ

Fəhim və zəkavətli şagirdlərə bir böyük dövlət sahibi və bir tükənməz xəzinə maliki demək cayızdır. Çünki belə uşaqlar öz fəhm və fərasətləri səbəbinə hər qism elm və maarifdən bəhrəyab olub, gələcəkdə xoşbəxt və səadətmənd olmaqlarına şübhə yoxdur. Necə ki məktəbimizin qabil və zirək şagirdləri öz zəhn və zəkavətlərinin sayəsində hər gün müəllimdən afərin və təhsin vərəqələri alırlar.

Zəkavətli uşaq məktəbdə müəllim verdiyi dərslərə qulaq asıb, anlamadığını müəllimdən təkrarən sual eylər. Sual və cavablı dərslərdə hamıdan qabaqca barmağın tutub, hər bir suala layiqincə cavab verər. Öz dərslərini oxuyub-yazıb, hifz edəndən sonra yoldaşlarının səhvlərini və dəftərlərinin xətlərini meyl və həvəslə təlim və islah eylər. İmla dərslərində hərfləri, kəlmələri, nöqtələri, sətirləri və sair əlamət və işarətləri elə bir gözəl surətdə tərtib ilə yazar ki, səhv və xətası çox az tapılar. Odur ki, belə uşaqların nömrələri heç bir vaxt dörddən və beşdən əksik olmaz. Belə fəhim və zəkavətli uşaqdan müəllimlər və ata və ana nə qədər razı və xoşnud olsa gərəkdir.

İndi hər bir şagirdə lazımdır ki, həmişə səy və diqqət etsin və şövq və həvəslə çalışsın, tainki belə zəkavətli uşaqlardan məhsul ola.

Səkkizinci imla
NAFƏHİM VƏ ZƏKAVƏTSİZ UŞAQ

Ey mənim zirək və zəkavətli şagirdlərim! Keçən imla dərslərimizdə fəhim və zəkavətli şagirdlərin əhvalından filcümlə tərif və bəyan olundu. Bugünkü dərslərimizdə nafəhim və zəkavətsiz uşaqların halətindən zikr olunacaqdır.

Zəkavətsiz uşaq heç bir vaxt yoldaşlarına baxmaz, öz üzərinə fikir etməz və əsla imtahan günlərini xəyalına gətirməz. Birinci sinifdən ikinci sinifə və ikinci sinifdən üçüncü sinifə tərəqqi eyləmək fikrinə düşməz.

Şövqlə və həvəslə çalışıb, çabalayan uşaqların qeyrəti və diqqəti əsla ona təsir etməz və dərs əsnasında gözünü kitabdan götürüb və nəzərini müəllimdən bir özgə şeyə mütəvəccəh olub, xəyalını dağıdar. Məsələn:

Məktəbin divarında asılan xəritələrdən birisinə baxanda gözü bir quş şəklinə sataşır və öz-özünə xəyal eylər ki, bu quş nə gözəl quşdur! Bu quş görəsən harda olur? Bu quş yuvsını haralarda tikir? Divardamı? Ağacdamı? Bağdamı? Dağdamı?

Əlhasil, belə xəyalata alışıb, bir vaxt görər ki, müəllim dərsi qurtarıb, uşaqlar tənəffüsə çıxırlar. Amma dərstdən heç bir fayda hasil edə bilməyib. Söz yoxdur ki, belə bifərasət uşaqdan həmişə müəllimlər bizar və yoldaşları narazıdırlar. Ata-anası onu məktəbə göndərməkdə labüd və naçardır.

İndi məktəbimizin ümum şagirdlərinə tapşırıb və surəti-məxsurədə tövsiyə edirəm ki, gecə-gündüz həvəslə çalışıb, səy və diqqət eləsinlər, tainki belə bifəhm və bişüur uşaqlardan olmasınlar.

Doqquzuncu imla **DİQQƏTLİ UŞAQ**

Diqqət dediyimiz bir böyük mənalı kəlmədir. Hər şagird diqqət kəlməsinin mənasını necə ki, lazımdır anlamaz. Diqqət kimi böyük nemət hər bir vücutda tapılmaz. Odur ki, məktəbimizdə bir neçə diqqətli və qeyrətli uşaqlar vardır ki, hər nə qədər özləri kiçik və sinifləri az olsa da yenə hər sinifdə öz həmdərslərindən təmiz tapıb, tərəqqi etməkdədirlər.

Diqqətli uşaq hər gün səhər tezdən məktəbə gələndə kitablarına, dəftərlərinə, qələmdanına və sair təlim şeylərinə diqqət ilə baxıb, mülahizə eylər ki, məktəbdə mətəl qalmasın. Və bəlkə də lazım olan vaxtda yoldaşlarından minnət çəkib almasın. Məktəbdə hər günün və hər saatın dərslərini elə hazırlayır ki, müəllim tərəfindən onu xəbərdar etməyə lazım görülməz. Dərs əsnasında əsla yerindən hərəkət eyləməz. Dərsin axırına kimi elə diqqətlə qulaq asıb məşğul olar ki, həmin dərslərin sual və

cavabına şüru olunanda hər bir suala cavab verməkdən aciz qalmaz.

Diqqətli uşaqların imla dəftərlərini nəzərdən keçirəndə hüsni-xətt şivəsini gözləməklərindən əlavə bir hərflər və bir nöqtə səhv və xətası tapılmaz.

Məlumunuz olsun ki, məktəbimizin diqqətli və qeyrətli uşaqları gələcək zamanlarda bir neməti-üzməyə vəsilə olub və bir böyük şan və şökrətə malik olacaqlar. Xalq içində öz əmsal və əcranından təmiz tapıb (seçilib) təhsini-afərinə layiq olacaqlar. Çünki insanı əla dərəcəyə yetirən diqqətdir. Elm və kamalat sahibi edən diqqətdir. Dünyada hər bir işi cəbəcə edən diqqətdir. Yenə diqqətdir. Yenə diqqətdir, oğlanlarım!

Onuncu imla **DIQQƏTSİZ UŞAQ**

Ey mənim diqqətli şagirdlərim!

Diqqətsiz uşaqların hal və hərəkəti sizlərə bir mayeyi-ibrətdir. Belə uşaqlara məbada baxasınız! Öz qeyrət və diqqətinizi zəyə edərsiniz. Diqqətsiz uşaq dünyada heç bir səadətə nail ola bilməz. Bu qism uşaqlar məktəbdə heç bir gün öz dərslərini və vəzifələrini layiqincə icra edə bilməz. Çox vaxt olur ki, duadan sonra dərslərə şüru olunanda görərsən ki, kitabını açmayıb.

- Müəllim:

- Oğlum! Nə üçün kitabını açmayıbsan?

Kitabımı gətirməmişəm cavabını verər.

İmla dərslərinə dəftərini aç!

Deyiləndə evdə qalıbdır deyir.

Hərgah bir əlahiddə dəftərə yazmaq lazım gəlsə qələmədanı yazmayacaq. Əgər yoldaşının qələmədanına şirkət etsə qələm tapa bilməyəcək.

Demək olur ki, diqqətsiz uşağın məktəbə gəlməyilə evdə qalmağı bərabərdir.

Bəzi günlər məktəbə daxil olanda görərsən ki, corabını tərs geyibdir və yəni kəmərinə bağlamayıbdır. Bəzi vaxtlar məktəbə gələndə yolun yarısında baxar görər ki, gecə börtkü başında qalıbdır. Bir də evə qayıdıb papağın qoyub, gəlib məktəb otağına daxil olanda görər

ki, müəllim əvvəlinci dərsi qurtarıb, uşaqlar tənəffüsə çıxıblar. Müəllim onun gec gəlmək səbəbini sual edəndə cavabında aciz qalıb, bir para yalan sözlər telə düzməyə başlar.

Müəllim:

- Yalançının cəzası tövqifdir; - deyib, onu bir saat dizi üstə əyləşməyə düçar eylər. Şübhəmiz yoxdur ki, bu növ diqqətsiz uşaqları heç kəs sevməz. Söz yoxdur ki, hərgiz belə uşaqlardan olmayacaqsınız və həmişə diqqətli olmağa diqqətlə çalışacaqsınız.

On birinci imla **İTAƏTLİ UŞAQ**

İtaətli uşaqları Allah taala hifz eləsin! İtaətli uşaq nəinki məktəbdə müəllimin buyurduğuna əməl eylər, bəlkə, evlərində də ata-anasının sözündən əsla təcavüz eləməz. Ona əmr olunan təkliflərdə heç bir qüsurla qoymaz.

İtaətli uşağı ata-anası bazara, qonşuya və sair yerlərə bir işə göndərəndə «baş üstə!» - deyib, o işi meyl və rəğbətlə cəbəcə etməyə çalışır.

Əcəba! İtaətli uşaq ata və ananın itaətinin vacib və lazım olmağını haradan bilmiş?

Necə bilməsin ki, müəllim hər həftə pəncşənbə günləri axırncı dərstdə mövzə və nəsihət etdiyi halda, ata və ananın itaətinin vacib olmağını neçə-neçə dəlillər ilə sübuta yetirib, xatirnişan eylər. Odur ki, belə uşaqlar ata-anasının və müəllimlərinin tərəfindən verilən nəsihətlərə canü dillə qulaq asıb, əməl etməkdədirlər. Məsələn:

Daş atmaq, uca yerdən atılmaq, pis müsahiblər ilə gəzmək, nəmnaq yerlərdə əyləşmək, od ilə və kibrit ilə oynamaq, isti-isti təam yemək, tərlə-tərlə su içmək, kal meyvə yemək və sair bu günə (belə) zərərli və bifayda əməllərin barəsində verilən nəsihətləri qəbul edib, əsla itaətsizlik göstərməzlər.

Məktəbimizin itaətli şagirdləri bu dərse necə diqqətlə qulaq asırlar, necə şövq ilə və həvə ilə yazırlar.

Əlbəttə insanı səadətə yetirən itaətdir. Dünya və axirətdə nicat verən itaətdir. İtaətli olmağa kim çalışmaz? İtaətli olmağı kim istəməz?

On ikinci imla **İTAƏTSİZ UŞAQ**

Ey mənim itaətli şagirdlərim!

Məbada-məbada dünyada bir para itaətsiz və nadan uşaqlardan olasınız!

İtaətsiz uşaqları görməyə gözüm yoxdur. Belə uşaqlar həmişə müəlliminin gözündən düşüb və atasının məhəbbətindən məhrum qalır. İtaətsiz uşaqların gördüyü işləri və tutduğu əməlləri bəyan etməkdən dilim acizdir. Belə uşaqları ata və anası bir lazımlı işə göndərəndə az qalır ki, canı çıxsın. Guya ki, iş görmək haramdır. Bir nəsihət edəndə nə qədər canı sıxılır. Deyəsən ki, nəsihət qəbul eləmək günahdır.

Məsələn:

Anası deyəndə: - Oğlum, apar bu kuzəni çeşmədən doldur!

Mən apara bilmərəm, çeşmə uzaqdır. Mən gedə bilmərəm. Belə çirkin-çirkin cavablar verər.

Keçən günlərdə məktəbimizin şagirdlərinin birisindən evlərində bir itaətsizlik sadir olubdur. Ata-ananın itaəti vacib və lazım olduğu halda, anası ilə döyüşüb və savaşıb və bir para namülayim sözlər söyləməyə cəsarət edibdir.

İndi mən onun adını aşkar zikr etməyirəm. Bəlkə peşman olub, gedib atasının əlini öpüb və təqsirinin üzrünü istəyib, günahından tövbə edəcəkdir. Və illa əsamiyi-ətfal və rəqəsində onun adının altında nöqtəyi-təğbih görünüb və özünü tövqif cəzasına düçar olmuş görəcəksiniz və onun əhvalına yanıb, əfsus edəcəksiniz.

On üçüncü imla **QEYRƏTLİ VƏ ÇALIŞQAN UŞAQ**

Bu gün bu imla dərində sizlərə bir müqəddəs kəlmənin mənasını tərif və bəyan edəcəyəm ki, o da qeyrət-

dir. Qeyrətli uşaqların əhvalından bir müxtəsər məlumat verəcəyəm, ta biləsiniz ki, qeyrətli və diqqətli olmaq eyni səadətdir.

Qeyrət dediyimiz nədir?

Qeyrət dediyimiz bir tükənməz xəzinədir.

Qeyrət bir gövhəri-giranbahadır ki, ona malik olan kimsə həmişə asayış və istirahətlə keçinir. Hələ kəmalatlı və mərifətli şəxslər qeyrət kəlməsini zəhmət mənasına tutublar. Belə ki, hərgah zəhmət kəlməsinin bir nöqtəsinə götürsən görərsən ki, zəhmət deyil, rəhmətdir.

Pəs məlum oldu ki, səyli və qeyrətli adam zəhmət sevər. Zəhmət sevən kimsə rəhmətə müstəhəqq olur. Odur ki, deyiblər:

- Cavanlıq zamanında zəhmət çəkən kişi qocalıq əyyamında rahat olur.

Qeyrət kəlməsinin mənasında sözlər üçün ancaq bir bu qədər kifayətdir.

İndi görək aya qeyrətli uşaq necə olur?

Qeyrətli uşaq əziz ömrünün qiymətli vaxtlarının saat və dəqiqələrini bihudə və bica yerə tələf və zayə eləməz. İstər məktəbdə olsun, istər evdə, heç bir vaxt mətəl və bekar əyləşməz. Kitab oxuyar, yazı yazar, dərs əzbərlər, hesab çıxarar, şəkil çəkir. Əlhasil, məktəb vəzifələrindən tutmuş ev işlərinə kimi hər birisini öz vaxtında cəbəcə eləyər. Səhərlər tezdən hamıdan qabaqca məktəbə gələn, dərsə şüru olunanda hamıdan qabaqca dərs başlayan, dərs əsnasında hər bir suala qabaqca cavab verən qeyrətli uşaqlardır. Məktəbimizə bir müfəttiş gələndə onun nəzər diqqətini cəlb edən qeyrətli şagirdlərdir. Odur ki, qeyrətli şagirdlər dərs günlərində təhsin və afərin vəərəqəsinə malik olub və imtahan məclisində imtiyaz vəərəqəsinə layiq olurlar.

On dördüncü imla

QEYRƏTSİZ VƏ TƏNBƏL UŞAQ

Ey mənim qeyrətli şagirdlərim! Dünyada tənbellik insanın vücudunda bir böyük mərəzdir. Xasiyyətlər içində tənbellikdən və bekarlıqdan pis xasiyyət yoxdur.

Məsəli-məşhurdur ki;

Tənbəl adam badam yemək istər, amma sındırmağının zəhmətindən qaçar.

Tənbəl armud ağacının altında uzanıb, - ey armud, gəl ağzıma düş - deyər.

Bəziləri bağçanı suvarmaq dərdindən Allahdan yağış istər.

Məlumunuz olsun ki, insanın əvvəlinci vəzifəsi səy və qnyrətdir. Çünki insan çalışmaq üçün yaranıbdir. Pəs buna görə gərəkdir o qədər himmət və qeyrət göstərəsiniz ki, adınız tənbəllər cərgəsində və bekarlar dəftərində adınız zikr olunmasın.

Tənbəl və qeyrətsiz uşaq necə olur? Tənbəl uşaq səhərlər yerindən gec durar. Çünki çox yeməyə adət edibdir. Necə ki, tənbəl deyər:

- Ver yeyim, ört yatım. Gözlə canım çıxmasın.

Tənbəl uşaqlar yuxudan oyanıb, heç bir iş görmək fikrinə düşməyib, yenə təzədən yatar. Elə ki, gün çıxıb, məktəb vaxtı keçəndən sonra anası gəlib oyadanda durub acıqlanıb, yenə heyvan kimi yatar. Yuxudan oyandanda yerinin içində bir gərnəşib və bir neçə dəfə əsnər. O halətdə məktəb yadına düşüb, cırılmış və dağılmış kitablarını, qaralanmış dəftərlərini və qeyrətli uşaqların oxumağını, yazmağını, təzə kitablarını, gözəl-gözəl dəftərlərini xəyalına gətirib bir saata kimi yerinin içində başını və canını qaşıyar. Tainki durub əsnəyə-əsnəyə, gözlərin ovuşdura-ovuşdura eşiyə çıxar. Qayıdıb evə daxil olanda çayın hazır olmağını nəzərdə tutub, salam vermək yadından çıxar. Bunlardan əlavə, paltar geyməyi bir saat çəkər. Çünki kəmərin açanda atıb bir tərəfə, şalvarı-börkü bir tərəfdə, corabı bir tərəfdə.

Belə uşaqların biqayda işləri və bifayda əməlləri demək ilə tükənməz, yazmaq ilə tamam olmaz. Qeyrətli uşaqlar bu azacıq sözlərdən çox məlumat hasil edər.

On beşinci imla **ƏDƏBLİ VƏ TƏRBİYƏLİ UŞAQ**

İnsanla heyvanın təfəvütü yalnız söz söyləmək və nitq cəhətindən deyil. Çünki heyvan da insan kimi yeyər, içər, yatar, durar, yerişər, gəzər və yaranmaqda da

hər ikisi bərabərdir. Ancaq insanla heyvanın fərqi elm və ədəb ilə bilinir.

Doğrudan-doğruya, insaniyyətin nişanəsi tərbiyə və ədəbdir. Necə ki, elmsiz alim meyvəsiz ağaca bənzər. Habelə ədəbsiz adam da ruhsuz cism kimidir.

Əlhəqq, dünya və axirətdə insanı xoşbəxt və səadətmənd edən və zülmət, cəhalətdən qurtarıb, nuri-mərifətə yetirən elm və ədəbdir.

Odur ki, ədəbli və tərbiyəli uşaqlar hər kəsin yanında əziz və məqbul olur.

Keçən günlərdə mən bir evdə Əhməd namında bir ədəbli şagird gördüm. Qapıdan daxil olub, ədəblə salam verib, evin aşağı tərəfindən ayaq üstə durdu. İzn hasil edəndən sonra əyləşib, danışdığımız sözlərə diqqətlə qulaq asırdı. Söhbət tamam olandan sonra bir neçə mətləb sual etdim. Hamısına müvafiq qayda cavab verdi və sual-cavab əsnasında «bəli-xeyir, buyurursunuz, ərz edirəm, təşəkkürlərim var kimi» ədəbli kəlmələr ilə mətləbini əda edirdi. Sonra kitabın açıb Möhsünün çuxasının əhvalatını elə bir gözəl surətdə oxudu ki, qulaq asanları xoşnud və heyran elədi.

Soruşdum: - Möhsün nədir?

Dedi: - Möhsün addır.

Dedim: - Möhsün kimdir?

Dedi: - Möhsün oğlandır.

Dedim: - Möhsünün çuxası nədəndir?

Dedi: - Mahutdan.

Dedim: - Mahutu nədən toxuyurlar?

Dedi: - Yundan.

Soruşdum: - Dərzi kimdir?

Cavab verdi: - Ustaddır.

- Necə ustad?

- Libas (paltar) tikəndir.

Əlhasil, hər bir sualıma necə ki, lazımdır cavab verəndən sonra ona mərhəbələr oxuyub, afərinlər dedim. Ondan sonra ayağa durub, gedib o biri otaqda sabahkı dərslərini hazırlamağa və vəzifələrini cəbəcə etməyə məşğul oldu.

İndi belə ədəbli və tərbiyəli uşaqlardan olmağınızı təmənnə və arzu eyləyirəm, oğlanlarım!

On altıncı imla

ƏDƏBSİZ VƏ TƏRBİYƏSİZ UŞAQ

Ey mənim ədəbli və tərbiyəli şagirdlərim! Bu gün sizlərə təkid ilə tapşırıb vəsiyyətim edirəm ki, həmişə biədab və bitərbiyə uşaqlardan kənar olasınız. Çünki tərbiyəsiz uşağın müsahibəti kömürə bənzər. Hərgah insanın libasını yandırmasa da, qaraldır.

Biədab uşaqlarda əsla ar və namus olmaz. Böyük və kiçik tanımaz. Ata və anasının ehtiramını saxlamaz. Ustad və müəlliminin qədr və qiymətini bilməz. Elm və tərbiyənin ləzzətini anlamaz. Gələcək günlərini əsla xəyalə gətirməz. Avara və sərgərdan adamlar kimi küçələrdə boş və bekar dolanıb, əziz ömrünü qəflət və cəhalətlə sərf edir. Böyüyəndən sonra öz-özünə düşünüb, - ey vay, zamanım bühudə yerə tələf olub keçdi və ömrüm nadanlıqla zayə oldu, özümə bir elm, bir sənət hasil etmədim, - deyib peşman olur. Ol vaxt peşmanlıq da faydasız olduğundan ömrünün bağisini (qalanını) zəhmət və məşəqqət ilə keçirir və xalq içində etibarını olmayıb, axırda çörək möhtacı olur. Bəlkə, elmsizlikdən və sənətsizlikdən oğurluğa və yol kəsməyə alışıb, növ-növ məzəllət və məzəmmətə və cürbəcür mərarət və həlakətə düşər olub, axırda həbsxanalarda qalıb çürüyür.

Belə ədəbsiz və tərbiyəsiz uşaqlar ilə heç kəs müsahibət etməz. Onunla oyun oynamaq istəməz.

Hansı müəllimdir ki, tərbiyəsiz uşağı təhsin etsin?

Hansı ata və anadır ki, biədab övladdan razı olsun?

Hansı xalqdır ki, elm və tərbiyəsiz uşağı sevsin və mədh eləsin?

Ümidvaram ki, gün-gündən elm və tərbiyənin təhsilinə səy edəsiniz. Ədəb və kamalat əxz etməyə himmət və qeyrət göstərəsiniz. Təbii ki belə uşaqlara bənzəməyəcəksiniz.

On yeddinci imla

KİBRLİ UŞAQLAR

Bugünkü dərsimizdə sizlərə kibrdən bəhs edəcəyəm. O naşayistə sifətin barəsində bir müxtəsər məlumat verəcəyəm.

Kibr bir sifətdir ki, insanı dünya və axirətdə zəlil və həqir edər. Kibr sifəti hər kəsdə tapılsa, yəqin olunur ki, onun hərgiz insaniyyətdən və adəmiyyətdən bəhrəsi yoxdur.

Kibrli adam odur ki, özünü hamıdan artıq sayıb və hamını özündən əksik hesab edər.

Xudavənda! Kibr dediyimiz nə çirkin sifətdir. Bu çirkin sifət nə pis xasiyyətdir. Bu pis xasiyyət həqiqətdə bir mühlik mərzidir.

Kibrli şagirlər hərgiz tərəqqi edə bilməz. Çünki heç bir şey bilmədiyi halda özünü alim hesab edər. Söz yoxdur özünü alim hesab edən həmişə cahil qalacaqdır. Kibrli şagirdlərin yerişi ədəbli şagirdlərin yerisinə bənzəməz. Küçədən gedəndə heç bir kəsi saymaz. Ata və anası, qohum və əğrabası və sair möhtərəm şəxsləri görəndə ayaq üstə durub, təzim etmək istəməz. Özündən ağır və biçiz uşaqların söhbətini və müsahibətini əsla özünə rəva görməz. Məktəbdə və küçədə özünü hamıdan artıq sayıb, özündən kiçik və aciz uşaqları döyməyə və incitməyə cəsarət eylər. Məktəb yoldaşları ilə oyun oynamağa və gəzməyə və onlar ilə oxuşub-yazışmağa əbəda etina etməz.

Heç bir kəsə etina etmədiyi halda dərsləri sərasər səhv olub, dərs əsnasında oxuya bilməyib, rəngi təğyir tapıb qizarar. Bununla belə, uşaqlardan xəcalət çəkməyib, öz-özündən küsüb, yoldaşları ilə ədavət eylər. Əgər şagirdlərdən birisi onun təlim şeylərindən birisinə əl vursa, guya ki, qiyamət qopar. Həmişə yanında oturan yoldaşlarını (o yana çəkil, bu yana get, qoluma dəymə, məni dindirmə) belə namülayim sözlər ilə narahat eylər.

Məlumunuz olsun ki, belə mütəkəbbir uşaqları heç kəs dost tutmaz. Axırda özünü xalqın nəzərindən salıb, heç bir dərəcəyə və mərtəbəyə nəyil ola bilməz.

İndi bu naməğbul və nalayiq sifətdən uzaq olmağınızı tövsiyə edirəm. Nədan uşaqlara əsla oxşamadığınızı ümidvar oluram, nuri-didələrim!

On səkkizinci imla **KİBRSİZ UŞAQ**

Ey mənim xeyirxah şagirdlərim! Müddəti-ömrünüzdə həmişə kibrdən kənar olmağınızı surəti-məxsusədə sizlərə vəsiyyəət edirəm.

Artıq ümidvar oluram ki, əsla bu sifətin dövrü bərinə dolanmayacaqsınız. Kibrdən ictinab etmək barəsində bir bu sözüm də qalıbdır. Onu da deyirəm:

- Torpaqdan yaradılmış insana kibr etmək lazım deyil.

Məktəbimizin kibrsiz və xoşəxlaq uşaqlarından nə qədər razı və xoşnudam. Hələ məktəbimizdə bəzi uşaqlar vardır ki, atası nə qədər desən dövlətli və mükənnətli və özü təzə libas geymiş və cəmi ləvazimatı cabəcadır. Bununla belə, yenə heç bir vaxt yoldaşlarına təfakür edib təşəxxüs satmaz. Əsla onların ürəyin sıxıb, qəlbin incitməz. Fəğir və miskin şagirdlərə həmişə himayət eylər. Məktəb yoldaşlarından hər birisi olsun, onunla oyun oynamaqdan və müsahibət etməkdən hərgiz çəkinməz. Bir yerə yığışanda və ya bir məclisdə əyləşəndə aşağı tərəf oldu, yuxarı tərəf oldu heç əhvalına təfavüt etməz. Fəğir və biçiz qohumlarının və qonşularının evlərindən ayaq çəkməz.

Əldən-ayaqdan düşmüş xəstələrin və gözdən məhrum olan biçarələrin əhvalını riayət eylər. Həmişə özündən əksik bulunanlara baxıb, Allah taalaya həmd və onun verdiyi nemətlərin şükrünü əda eylər.

Mərhəba olsun nemətşünas şagirdlərə! Afərin olsun kibrsiz uşaqlara!

Əlhəqq belə uşaqları təhsin etməlidir.

On doqquzuncu imla **DOĞRUÇUL UŞAQ**

Dünyada gözəl sifətlərin əvvəlincisi sədaqətdir. Sədaqət insan üçün bir mayeyi-istirahət və bir sərmayeyi-səadətdir. Doğrudan-doğruya insanı dünya və axirətdə əziz və möhtərəm edən diyanət və istiqamətdir. Doğruluq bir sifətdir ki, insanın nicasına və səadətinə səbəb

olur. Odur ki, peyğəmbərimiz Məhəmməd ül-Mustafa (səlallah) buyurubdur:

- Nicat doğruluqdadır.

Həmişə doğru danışan uşaqlar ata-anasının yanında əziz və mükərrəm və müəllimlərinin nəzərində məğbul və möhtərəm olur. Bu səbəbdəndir ki, məktəbdə bədəxlaq şagirdlərdən birisi müqəssir olanda və ya hər kəsdən bir qəbahət naşı olanda müəllim həməən saat o əhvalatı doğruçu uşaqlardan təhqiqləndirir.

Müəllimlər ümum məktəblərdə tənəffüs vaxtlarında şagirdlərə nəzarət etmək üçün və qəbahətlilərin adlarını yazmaq üçün doğruçu uşaqları təyin edir.

Doğruluğun dünya və axirətdə insana o qədər faydası vardır ki, yazmaqla qurtarmaz. Deməklə tükənməz. Çox vaxt ittifaq düşübdür ki, dövləti divanxanalarda öz təqsirinə iqrar edən müqəssirlərin və doğru danışan günahkarların bilmərrə təqsirini əfv edib və günahından keçiblər.

Bəh-bəh! Maşallah! Doğruçu şagirdlər bu imla dərşini nə gözəl meyl və rəğbətlə yazırlar. Hələ yazandan sonra necə şövq ilə və həvəslə oxuyacaqlar! Məktəbdə oxumaqlarından əlavə, aparıb evlərində ana-analarının da hüzurunda da kamali-ədəblə oxuyacaqlar. Doğruçu uşaqları Allah taala hifz eylesin!

Gələn imla dərşimizdə yalançı uşağın əhvalından zikr və bəyan olunacaqdır.

İyirminci imla **YALANÇI UŞAQ**

Ey mənim doğruçu şagirdlərim! İnsaniyyətin əvvəlinci vəzifəsi yalan danışmaqdan pəhriz və ictinab etməkdir. Məbada-məbada yalançılıq edəsiniz. Çünki yalançı Allahın düşmənidir. Dünyada yalançılıq səbəbindən çəkilən ziyanın həddü-hesabı yoxdur. Yalançı şəxsləri dilsiz və nitqsiz adamlara oxşadıblar. Necə ki, lal adamların xalq arasında sözü və söhbəti yoxdur. Habelə yalançı kimsənlərin də sözlərinin qədr və qiyməti olmadığına görə dilsiz adamlardan heç bir təfəvütü yoxdur.

Yalan söz sahibini utandırır. Bir vaxt olur ki, yalanı meydana çıxar. Heç bir üzr və bəhanə gətirə bilməz. Odur ki, deyiblər:

- Yalan söz bir qısa örtüyə bənzər. Əgər insanın bir səmtini örtərsə, yenə bir səmtini açıq qoyar.

Yəqiniz olsun ki, hər uşaq yalançılığı özünə şüar etsə, dünada bətibar olub və axirətdə rəstigar olmaz. Bunlardan əlavə ata-anasının, qohum-əğrabasının və sair dost və əşinalarının, xüsusən müəllimlərinin nəzərindən düşüb, heç bir etibarı qalmaz.

Məlumdur ki, hər uşaq yalançılıqda şöhrət tapsa, axırda onun doğru sözü də inanılmaz. Necə ki, məsəl-məşhurdur:

- Yalançının evi yandı, amma heç bir kəs inanmadı.

Məgər o hekayət yadınızdan çıxıbdır? Bir gün bir kəndin yaxınlığında bir cavan oğlan qoyun otarırdı. Birdən-birə yalandan vəhşətlə səsləndi:

- Ay aman! Ay dad! Ey camaat, qurd! Gəlin, qoymayın, qurd gəldi, qurd gəldi.

Kənd əhlindən bir neçəsi təcili ilə hər biri bir dəyənək tapıb, gəlib gördülər ki, heç bir şey yoxdur.

İttifaqən bir gün həmin yerdə bir qurd heybət ilə gəlib sürünün içinə girdi. Biçarə oğlan vəhşətlə səsləndi:

- Ay haray, ay dad! Qurd, qurd. Ey camaat, gəlin, qoymayın!

Kənd əhli belə xəyal elədilər ki, yenə keçən gün kimi yalandan çağırır. Heç birisi onun fəryad və naləsinə qulaq verməyib, harayına getmədilər. Zalım qurd binəvanın qoyunlarının bir neçəsini yaraladı. Məlum deyil ki, oğlanı da tələf etdi, ya yox.

İndi ümidvar oluram ki, bu qissədən bir hissə götürüb, mütənəbbəh olasınız. Əlbəttə, dünyada xəşbəxt və səadətmənd və üğbada əziz və ərcümənd olmaqdan ötrü əsla yalan danışmayıb və yalançı adamların dövrü bərinə dolanmayacaqsınız. Çünki insanı dərəcəyi-kamala və payeyi-səadətə yetirən sədaqət və rastguluqdur.

İyirmi birinci imla **ZİRƏK VƏ HUŞYAR UŞAQ**

Bir məktəbin ümum şagirdlərinin içində hamıdan artıq zirək və huşyar olmaq nə böyük səadətdir. Öz fəhm və fərasəti sayəsindən xalq arasında zikri-xeyr ilə yad olunmaq nə gözəl nemətdir. Huşyar uşaqlar sinn he-siyyətindən nə qədər kiçik olsalar da, yenə aqilane hərəkətlərinin səbəbindən və pəsəndidə xülqlərinin cəhə-tindən öz həmcinslərindən təmiz tapıb və həmsinnlərinin dərəcəsiindən tərəqqi edib, ali mərtəbələrə yetişirlər.

İndi məktəbimizdə sizlərə uşaqlar nişan verə billəm ki, onlar hamısı bir tarixdə və bir müəyyən vaxtda mək-təbə daxil olub, ol vaxtdan indiyə kimi həmişə dərse ça-lışib, təhsilə davam edirlər. Onların bəzilərinin sinnləri nə qədər az olmuş olsa da, amma zirək və huşyar olmaq-larına görə ikinci sinfin ikinci şöbəsinə keçiblər. Amma bəziləri özləri böyük və sinnləri artıq olmuş olsa da, ye-nə birinci sinfin birinci şöbəsində tənbellik və kəsəlet ilə vaxtlarını zaye etməkdədirlər.

Huşyar uşaqlarda həmişə bir şövq və həvəs və bir məxsusi zəhn və zəkavət vardır ki, onun vasitəsilə mək-təbə getməkdən, oxuyub-yazmaqdan, təlim və tərbiyə hasil etməkdən bir saat qafil olmazlar. Odur ki, belə uşaqlar kamilən bu mətləbi anlayıblar ki, məktəbə get-məkdən məqsud nədir və elmü tərbiyə nədən ibarətdir.

Dünyada bikamal və bisavad adamlar nəyə lazı-mdır? Hələ bunlardan əlavə ata-analarının itaətini və müəllimlərinin ehtiramını və alimlərin və möhtərəm şəxslərin hörmətini vacib bilib, onlara xidmət və məhəb-bət etməkdən heç bir vaxt geri durmazlar. Huşyar uşağın hal və hərəkəti, zəhn və zəkavəti, xüsusən ləhc-eyi-qiraəti və bəlkə, cəmi xasiyyəti sair uşaqlara bənzə-məz.

Ümidvaram ki, bugünkü dərsimizdə zirək və huşyar uşaqların imlalarından heç bir səhv və yanlış ta-pılmayacaqdır.

İyirmi ikinci imla
KƏLLƏGİC VƏ BƏDHAVA UŞAQ

Ey mənim zirək və huşyar şagirdlərim!

Hərgah siz diqqət ilə dürüst mütəvəccəh olasınız, bu addan və bu kəlmədən məlumunuz olacaqdır ki, kəlləgic və bədhava uşaq kimdir və necə olur. Ümidvaram ki, bu məktəbdə belə bihuş və bədhava uşaqlardan tapılsın. Hərgah bir nəfər və iki nəfər də olsa. İnşaaləh onlar da yavaş-yavaş bu adəti və bu xasiyyəti tərk edə-cəklər.

Bədhava uşaq necə olur?

Bədhava uşağın yerışı insan yerişinə oxşamaz. Baxışı və sair hərəkət və səkənatı insanlıq dairəsindən bilmərrə xaricdir.

Bədhava uşaqda bir halət mülahizə olunur ki, məzallah! Bu qism uşaqlar axırda ya damdan və ya divardan yıxılır və ya suda boğulur, ya odda yanar, ya quyuya düşər. Yəni sair bir müxatirəyə rast gəlib həlak olur. Belə uşaqların halətlərini təqrir və bəyan etməkdən dilim acizdir. İndi bilmirəm aya onun corabı tərs geyməyin deyim, yəni başmağı dəyişik salmağın, ya şalvarsız məktəbə gəlməyin, ya gecə börkünü başında qalmağın deyim?

Bunlardan əlavə elmi-hesab dərində «üçü beşdən çıxanda neçə qalır?» sual olunanda birdən-birə vəhşətlə fikirsiz ayağa durub «dörd qalır» deyib, cavab verməyin deyim.

Hələ bədhava uşaqdan növ-növ qəribə halətlər görünür. Məsələn: Qələmdən, qələmtəraşdan və ya sair təlim şeylərindən birisini görərsən ki, şiddət ilə axtarır. Yoldaşlarından hey soruşur. Elə ki, axtarıb ələdən-ayaqdan düşəndən sonra baxır görür ki, qələmtəraş əlində və ya cibindədir. Çox vaxt belə uşaqlar evlərinə gedən vaxtda baxıb görürsən ki, qapılarını keçibdir.

Bir gün bir bədhava uşağa evlərindən pul və qab verib bazara süd almağa göndərmişdilər. Gəlib küçədə uşaqlarla oynamağa məşğul olub, gün batanda süd olmaq yadına düşüb. Çaparaq südçü dükanına gəlib, artıq pul verib, əskik süd alıb, yüyürə-yüyürə getməyə başlar.

Birdən yıxılıb, süd tökülüb, qab sınıb, ağzının-burnunun qanı bir-birinə qarışıb, ağlaya-ağlaya evlərinə gedir.

Xüdəvəndi-ələm belə uşaqları heç kəsə verməsin!

Bugünkü dərsimizdən ibrət almağınıza ümidvaram, nuri-didələrim!

İyirmi üçüncü imla **NƏFSİ SALAMAT UŞAQ**

İnsanın nəfsinin salamatlığı bədəninin salamatlığına baıdır. Bədənin salamatlığı ruhun salamatlığına dəlıdır. Nəfsi salamat şəxsin ağı kamil, fikri sabit, xəyalı vüsətli, zehni salim olur. Nəfsi bütün uşaqlar həmişə övqatını yemək və içməyə sərf etməz. Belə uşaqların yeməyinin həddü əndazəsi və xörəyinin bir müəyyən vaxtı olur. Heç bir vaxt küçələrdə və bazarda gedə-gedə yemək üçün ağzı tərpeşməz. Xüsusiən tənəffüs zamanında və oynamaq vaxtlarında cibindən bir şey çıxarıb yoldaşlarının içində (yanında) yeməz. Hərgah bir yeməli şeyi olsa onu saxlayıb bir münasib vaxtda məsrəf eylər.

Süfrə başında o qədər ədəbli və təmkinli əyləşər ki, özündən böyükələr taama şüru etməmiş və ona təklif olunmamış əl süfrəyə uzatmaz. Taamı elə bir nazıkanə çeynəyib və aram ilə yeyər ki, həm yediyinin ləzzətini anlar və həm məzaçı salamat olar. Xörəyi fısıldaya-fısıldaya yeməz. Çayı zirinə töküüb püfləyə-püfləyə içməz. Taamdan sonra istər gecə olsun, istər günüz meylsiz və iştahasız heç bir şey yeməz. Çünki bu məşhur məsəli eşidibdir ki, meyli və iştahası olmaya-olmaya təam yeyən adam güya ki, qəbrini dişi ilə qazar.

Evlərində yeməkdən ötrü heç vaxt döyüşüb, küsüb, dava etməz. «Mənimki az oldu, çox oldu, orası elədir, burası belədir». Əsla belə sözlər onun ağzından çıxmaz. Ev xəlvət olanda tağı, tağcanı, işqabı, dulabı yeməkdən ötrü gəzib axtarmaz. Evdə bir yeməli şey gördüyü halda hərgiz ona iznsiz əl uzatmaz. Bir bağa və ya bir bağçaya daxil olanda sahibinin icazəsi olmadan ağaca-budağa əl uzatmaz.

Əlhasil, hər bir belə hərəkətlərdə bulunmaq nəfsi bütünlük nişanəsidir.

Gələn imla dərslərimizdə sizlərə nəfsi bütünlük barəsində bir hekayət yazdıracağam.

İyirmi dördüncü imla **NƏFSİ SALAMAT UŞAĞIN HEKAYƏSİ**

Bir möhtərəm şəxsin dörd oğlu var idi. Həmişə onların təlim və tərbiyəsinə məşğul olub, balalarının nəşvü-nüma etməsindən qəlbini şad və məsrur edərdi. O uşaqların böyüklüyündə bir-birinə nisbət adları budur: Firuz, Bəhram, Rauf, Əziz.

Bir gün qohumlarının evlərindən onlara bir neçə «Hulu» göndərmişdilər. Atası ondan oğlanlarının hər birinə birisini verdi. Axşam taamından sonra verdiyi hulunun nəyə və necə sərf olunduğunu oğlanlarından sual etdi.

Firuz dedi:

- Mən onu satdım bir qiymətə ki, hulunun bol və firavan vaxtında o məbləğə beş girvənkə almaq mümkündür.

Ondan sonra Bəhram dedi ki, mən yedim. Çox şirin və lətif meyvə idi. Amma dənəsini saxlamışam ki, bağçamızda əkim. Bəlkə gələcəkdə biz də bir elə meyvə ağacına malik olaq.

Üçüncü oğlu Rauf dedi:

- Ey mehriban ata, mənə verdiyin hulunun nisfini (yarısını) özüm yedim və nisfini verdim anama. Çünki mən anamı o biri qardaşımdan çox istəyirəm.

Sonra Əziz nəhayəti-ədab ilə dedi ki, ey ata, sən mənə hulunu verəndən sonra xatirimə düşdü ki, qonşumuzun oğlu Əyyub ki, mənim məktəb yoldaşımdır və neçə gündür ki, naxoşdur, onun yoluxmağına getdim. Əhvalını soruşub hulunu qoydum onun yastığının yanına.

Atası bu sözləri eşitcək oğlunu qucaqlayıb, öpüb, sevib, «afərinlər» söylədi.

Ey mənim oğlanlarım! İndi diqqətlə mülahizə edib, bu uşağımın halına dürüst mütəvəccəh olanda insana nə qədər fərəh üz verir ki, bu balaca uşağın fikrində və xəyalında nə qədər insaniyyət havası və nəfsi bütünlük əlaməti görünür. Doğrudan, çox afərin və mərhəbə ol-

sun bizim bu əzizimiz olan Əziz adlı uşağa ki, o xırda vaxtında məktəb yoldaşının fikrinə qalanda, məlumdur ki, böyüyəndə nə qədər rəhmdil və insaniyyətli və nəfsi salamat adamlardan olacaqdır. Həmişə öz qohum və əğrabasının, ata və anasının, millətinin və dövlətinin asayış və istirahət və tərəqqisinin fikrinə qalacaqdır.

Mən də ümidvar oluram ki, sizlər də cəmi gözəl xasiyyətlərdən əlavə nəfsi bütünlük və insaniyyətdə bu Əziz adlı uşaq kimi cəmi xalqın nəzərində hörmətli və əziz uşaqlardan olasınız.

İyirmi beşinci imla **BƏDNƏFS UŞAQ**

Ey mənim nəfsi salamat şagirdlərim!

Bədnəfs uşaq həmişə yemək-ichmək, yatmaq fikrinə olur. Hətta gecələr yatanda yeməli-ichməli şeylərdən yuxuda görər. Necə ki, məsəli-məşhurdur: «Ac toyuq yuxusunda darı görər».

Əzbəski fikri və xəyalı yeyib-ichmək dalısındadır və səhər yerindən duranda gözünü samavara tərəf açar. Çay içilən vaxtda stəkanın böyüyünü axtarır. Məktəbə gələn vaxtda evin tağçalarını, dulabı, işqabı və sair gizlin yerləri axtarır ki, görsün bir yeməli şey tapa bilirmi. Məktəbdən azad olanda bu fikirdə olur ki, bazardan keçəndə konfetdən, kişmişdən, fındıq, badam, xurma və sair bir yeməli şeylərdən alsın. Evə daxil olanda oğru pişik kimi evin hər bir səmtini gəzər. Süfrə başında, yemək vaxtında bu qism bədnəfs uşağın halətini və taam yeməyini və sair pis-pis ədalarını bəyan etməkdən dilim acizdir.

Bədnəfs uşaq xörək yeməyə bir müəyyən vaxt tapa bilməz. Çünki çörəyi, saatbasaat xırda-xırda yeyər. Belə uşaqların hərgah cibini axtarasan, çörək xırdası, iydə qabığı, xurma çürüyü, ərik dənəsi, konfet kağızı, kişmiş xırdası, üzüm çöpü və sair bu günə xırda-xırda zir və zibillərdən tapılır. Bunlardan əlavə, əl və ayağı, üstü-başı, ağzı-burnu o qədər çirkə və natəmiz olur ki, yanında əyləşən adamın nəfəsi darıxıb, əhvalı pərişan olur.

Mən dünən bazardan keçirdim. Bir uşaq gördüm ki, ağzında bir şey yeyə- yeyə, əzilə-əzilə gedirdi. Məa-zallah, nə pis halətdir. Doğrudan-doğruya, bu qism uşaqları görmək insan üçün bir böyük müsibətdir. Pərvərdigari-aləm, peyğəmbərimiz Məhəmməd və ali-Məhəmməd haqqına və hörmətinə bu xasiyyətdə olan uşağı bizim məktəbimizdən kəran və uzaq eləsin. Məktəbimizin ümum şagirdlərini bu mərzə düçar və mübtə-la etməsin. Amin!

İyirmi altıncı imla **TƏMKİNLİ UŞAQ**

Əxlaqi-həsənənin cümləsindən biri də təmkindir. Odur ki, təmkin, ədəb, tərbiyə – bunlar bir-birinə oxşayan sifətlərdir. Xüsusən təmkin bir giranbaha sifətdir ki, hər kəsdə tapılmaz.

Təmkin dediyimiz nədir?

Bir surəti həlimanə və bir hərəkəti-ədibanədə bulunmaya təmkin deyilir. Təmkin gün kimi hər yerə işıq salsa, oranı nurani edər. Odur ki, kiçikləri böyüklər məqamında göstərən təmkindir. İnsanın iftixarına və izzü etibarına səbəb olan təmkindir. Bir kimsənin təmkinli olub-olmadığı hal və hərəkətindən, rəftar və güftarından məlum eylər.

Təmkinli uşaqlar necə olur?

Təmkinli uşaqlar həmişə böyüklərə hörmət, kiçiklərə mərhəmət və öz əmsal və əqranına məhəbbət eylər. Bihudə və bica sözlər danışmaz, boş və bekar əyləşməz, namünasib müsahiblər ilə gəzməz, heç kəslə əbəs yerə döyüşüb küdurət etməz, danışdırmamış danışmaz, sual və cavab olan vaxtda bir sözü anlamamış cavab verməz. Cavab verən vaxtda bir sözü iki dəfə deməz, öz mətləbini və mənzurunu elə bir gözəl surətdə nazikanə və mülayimanə əda eylər ki, eşidənlərin ruhu fərəhlənib, qəlbi məsrur olur.

Əlhasil, təmkinli uşaqlar hər bir yerdə çox gördükcə az yeyər, çox eşitdikcə az danışar. Çünki «Məclisdə dilini, süfrədə əlini qısa tutan xəcalətli olmaz» məsəlini heç vaxt xatirindən çıxartmaz. Məktəbdə, evdə, məclis-

də, küçədə, bazarda bir xəlaf qayda, hərəkət ondan naşı olmaz.

Təmkinli şagirdlərimdən bu barədə məsrur və məmnunəm.

İyirmi yeddinci imla **TƏMKİNSİZ UŞAQ**

Ey mənim təmkinli şagirdlərim! Təmkinsiz uşaq-lardan həmişə kənar olub və onların müsahibətindən ehtiraz eləməyinizi arzu etməkdəyəm.

Təmkinsizlik yeni ədəbsiz və tərbiyəsizlik deməkdir. Cümlə qəbahətlərin qapısını insanın üzünə açan təmkinsizlikdir.

Təmkinli olmayan şagirdlər tənəffüs vaxtında görərsən ki, oynamaqdan əl çəkib, ancaq uşaqlardan bir neçəsini başına yığıb, özünü onlara gülünc eyləyir. Məsələn:

Əl və ayağın oynadar, dilin çıxardar, dodağın bü-zər, gözlərin bərəldər və sair bu günə nalayiq hərəkətlər gətirər.

Bəzi bitəmkin uşaqlar vardır ki, bir məclisdə əyləşəndə heç sakit və təmkinli əyləşməz. Görərsən ki, gah qıçın uzadır, yoldaşına dayanır, gah başını və canını qaşır və yəni əlində bir şey oynadır, gah lənpəni əlləşdirir, maşanı götürüb manqalı, ya buxarını (sobanı) qarışdırır, yerini dəyişdirir, ucadan danışır, çayı püfləyə-püfləyə içir, xörəyi fısıldaya-fısıldaya yeyir, əzilir-büzülür, əyilir-düzəlir. Allah əsirgəsin, məktəbimizin ümum şagirdləri bu hərəkətlərdən ictinab etməlidir.

Bitəmkin uşaqların özləri xalqın nəzərində həqir və xar olmaqdan əlavə, ata və analarını da hörmətli şəxslərin yanında xəcalət və şərmsar eyləyirlər.

İndi ümidvar oluram ki, keçən imla dərslərimizdə təmkinli və tərbiyəli insanların gördüyü işləri və tutduğu əməlləri əsla unutmayacaqsınız. Həmişə ədəb dairəsindən kənara çıxmayıb, özünü bir gözəl ad qoymağa çalışacaqsınız.

İyirmi səkkizinci imla
TƏMİZ VƏ SƏLİQƏLİ UŞAQ

Təmizlik və nizamət insanın əvvəlinci vəzifəsi hesab olmaq kimi səhhəti-bədənin də əvvəlinci əsasıdır. Xüsusən bu təmizlik və məharət müsəlmanların qamətinə biçilmiş bir libasdır. Odur ki, deyiblər:

«Nizamət imanın əsəridir».

Bu da məlumdur olsun ki, təmiz köhnə libas təzə çirkin libasdan əfzəldir.

Təmiz və səliqəli şəxslər yediyi xörəyin ləzzətini və geydiyi libasın rahatını anlayıblar. Libasın və bədənin təharət və nizamətinə diqqət eləmək kimi, sakin olduğu mənzilin və əyləşdiyi otağın da havası və özü təzə və təmiz olmağı lazımdır. Çünki havası qəliz və özü natəmiz məhəllədən bir para mərzin zühura gəlməyi aşıkardır. Pəs buna görə cəmi böyük və kiçiklər, ələlxüsus məktəb uşaqları bu barədə hər nə qədər diqqət və qeyrət etsələr yenə azdır.

Təmiz uşaq necə olur?

Təmiz uşağın həmişə dırnaqları tutulmuş, əl və ayağı, ağzı-burnu, üstü-başı və cəmi libasları pak və pakizə olur. Tənəffüs zamanında paltarlarını əsla toza və torpağa batırmaz. Məktəbə daxil olanda libaslarına və başmaqlarına elə diqqət ilə baxar ki, məbada napak və natəmiz olsun. Bunlardan əlavə, əllərini və burnunu silməkdən ötrü həmişə cibində bir təmiz dəsmal saxlar. Doğrudan-dogruya, belə uşaqların kitablarına və dəftərlərinə baxanda insanın qəlbi fərəhlənir. Təmiz və səliqəli uşaqlar hər yerdə hörmət və riayət görüb, hamının nəzərində məğbul olur. Heç kəs onların söhbətindən və ülfətindən ikrah etməz.

Əlhasil, məktəbimizin ümum şagirdləri nizamətə alışıb, təharət və təmizliyə diqqət etmələri lazım və bəlkə vəzibdir.

İyirmi doqquzuncu imla
NATƏMİZ VƏ BƏDSƏLİQƏ UŞAQ

Ey mənim təmiz və səliqəli şagirdlərim! Təmizlik aləmindən xəbəri olmayan şagirdlərdən xəbəriniz var-dımı?

Məktəbimizdə bir neçə bədsəliqə uşaqlar vardır ki, hərgah onlar bu adəti və bu xasiyyəti tərk etsələr bundan sonra bu qism uşaqları bu məktəbə yol vermək cayiz deyil. Onlar həmin uşaqlardır ki, dırnaqlarını dişlə tutan, burnunu ətəyinə silən, kitablarını-dəftərlərini cırıb, qaralayan, əlləri çirk, barmaqları mürəkkəbli, dırnaqları uzun, qələmdanı və sair təlim ləvazimatı bədsəliqə. Belə uşaqların qulaqlarının içinə baxanda insanın ürəyi qarışır. Belə natəmiz uşaqlar növ-növ mərzələrə, cürbəcür naxoşluqlara düşər olurlar. Çünki taam yeməkdə, libas geyməkdə, dolanıb gəzməkdə, yatıb durmaqda bir para şeylərə diqqət və mülahizə etməzlər. Məsələn: Taamdan müqəddəm və taamdan sonra əsla əllərin yumazlar və libasları hər nə qədər çirkin və natəmiz olsa da ikrah etməzlər. Gəzib-dolanan vaxtda bağ və bağçaları, ağac kölgələrini, axar suların kənarını, gözəl-gözəl mənzərələri, təmiz-təmiz gəzib-dolanmalı yerləri qoyub, üfunətli və natəmiz yerlərdə gəzərlər. Nəmnək və havası qəliz məkanlarda əyləşərlər. Hələ belə uşaqlar sübh yerindən duranda nə ağzını yaxalar və nə dişlərin sürtər və nə də əllərini, üzünü, gözünü, ağzını, burnunu yuyar.

Pəs indi sizlərə vacibdir ki, həmişə nizafət və təmizliyə diqqət və qeyrətlə çalışsınız, tainki bir para pinti və natəmiz uşaqlardan olmayasınız.

Otuzuncu imla
SƏXAVƏTLİ UŞAQ

Səxavət, yəni əliaçıqlıq deməkdir. Füqəraya mərhəmət, möhtaclara müavinət, bəiz və bəcarələrin halını riayət etməyə səxavət deyilir. Səxavət sahiblərinin həmişə qəlbi məsrur, adı məşhur, dünya və axirəti məmur olur. Səxi olmaq yalnız mal və dövlətlə deyil, bəlkə özgə vəchlə də izhari-səxavət etmək mümkündür. Məsələn:

Müknət sahibləri fükərayə mal ilə səxavət edəndə, üləma sinfi də elm möhtaclarına elmlərilə səxavət edərler. Necə ki, bir yetim və fəqir uşağa xörək və libas verəndə qəlbimizdə bir fərəh və behcət zühura gəlir. Habelə dərslərini bilməyən bir uşağın da dərslərini gözəlcə təfhim və təlim edəqdə xatirimizdə bir sevinc və şadlıq ehsas edirik.

Əlhasil, səxavət insanlıq şənindəndir. Səxavətin ləzzətin anlayanlar insanlıq mərtəbəsinə yetişiblər. Bu gözəl sifət böyükklərdən və dövlət, sərvət sahiblərindən zühura gəlməkdənsə, kiçiklərdən, xüsusən məktəb uşaqlarından zühura gəlməsi daxi məhbub və xoşnümədir.

Bir sinifdə bir şagirdə qələmdən və qələmtəraşdan və sair təlim ləvazimatlarından birisi lazım olanda səxavətli uşaqlar «Məndə var, al, mən verirəm, mənimki yaxşıdır!» deyib ikram edərler. Bəzi vaxt bir şagird bir şagirdə xitabən: «Məhəmməd! Qələmin Haşımında qaldı».- «Qalsın! O nə bir şeydir» - deyib, sonra üzün Haşıma tutub: «Bəradər! O qələm sənə ola bilər» -deyib, təkrim eylər. Haşım da onun müqabilində razılıq göstərər, təzim eylər. Səxavətli şagirdlər bu imla dərslərini əzbər edəcəklər.

Otuz birinci imla

XƏSİS VƏ PAXIL UŞAQ

Ey mənim səxavətli şagirdlərim! İndiyə kimi bir çox əxlaqi-həsənə və sifəti-zəminədən sizlərə xatirnişan etmişəm. Amma xəsis və paxıllıq barəsində heç bəhs olunmadı. İndi sizlərə məlum edirəm ki, məbada-məbada bu iki sifətin dövrübərinə dolasanız. Çünki xəsasət və bəxalət nalayiq və naşayəstə sifətlərin hamısından bədtər və napəsəndədir. Bu sifətlərin sahibi dünyada rəzil və axirətdə zəlil olur. Necə ki, hədisi-şərifin məzmununca (paxıl behiştə daxil olmaz). Habelə xəsis adam öz malını öz canından əsirgər. Məsələn:

Məkulatın (ərzağın) təzəsini almağa qüdrəti var ikən ucuz bilib, köhnəsin alır. Təmiz və təzə paltar geymək mümkün olduğu halda köhnə, yırtıq, çirkin libaslar geyir.

Paxıl kimsələrin həmişə ruhu xəstə, qəlbi tutqun və bədəni narahat olur. Büxl bir sifətdir ki, hər uşaqda kiçiklikdə tapılanda böyüdükcə xalqın nəzərində xar və həqir olur.

Bir para paxıl uşaqlar vardır ki, ata-anası ondan bizar və yoldaşları narazıdır. Yeməli, baxmalı, oynatmalı bir şey olanda tamaşa etmək üçün də olsa, bir kəsə vermək istəməz. Məktəb yoldaşları onun təlim ləvazimatının birisinə əl vursa naləsi ərsə çıxar. Çox vaxt olur ki, məktəbə gələn vaxtda anası onun kiçik qardaşını məktəbə təşviq üçün və məktəbdə ədəbli və rahat durmaq üçün bir şey verəndə az qalır ki, özünü həlak eləsin. Ta özünün hissəsini ondan ziyadə olmasa sakit olmaz. Halanki özü on iki yaşında, qardaşı səkkiz yaşındadır. Heç özünün səkkiz yaşında olduğu vaxtları xatirinə salıb, xüdhəsab olmaz.

Hər nə qədər sizlərə bu sifətdən kənar olmaq bərsində tapşırıb, təkid eyləsəm, yenə azdır, oğlanlarım!

Otuz ikinci imla **GÜLƏRÜZLÜ UŞAQ**

Gülərüzlülük ülfət və məhəbbətin bir möhkəm binası mənzələsindədir. Bəşşasət qəlbin saflığına və təbiətin gözəlliyinə dələlət eylər. Qaşqabağı açıq kimsənələrə hamı meyl və məhəbbət göstərir. Lətifəgü və zərifxu adamlar hamının məhəbbətini cəlb edər. Gülərüzlü və şirinsözlü olmaq bir türfə halətdir. Çünki zərafət və mülayimət daş kimi olan qəbləri yumşaldır və kədərli sinələrə səfa verir. Kəcbin və bədxəyal adamların qəlbini islah edib, əfkarını cilalandırır. Qəmli ürəkləri məsrur və məşuf eləyir.

Əlhasil, əsnayi-söhbətdə gülmək və güldürmək taamın dadı və duzu mənziləsindədir. Hərgah taamın duzu artıq və əskik olsa ləzzəti itib, tamı qaçar və həblə gülmək və güldürmək də həddən ziyadə olsa, məsxərəlik və istehza dərəcəsinə çıxar.

Gülərüzlü uşaq məktəbdə müqəssir olub, tövqif cəzasına düçar olsa da yenə müəllimindən inciməz. Yoldaşları ilə oyun oynamaq vaxtında qəflətən yığılıb bir yeri

incisə, əsla qaş-qabağın tökməz. Bihudə və bica yerə küdurət və şikayət etməz və heç kəsə döyüşüb, küsüb, kin saxlamaz. Yoldaşlarından birisi ona hiddətlə acıqlansa da, yenə təbəssüm və mülayimətlə onu danışdırıb, özündən razı eylər.

Belə uşaqların bu hüsni-hərəkəti onların bəzi qüsurlarını əfv etdirir.

Bu imla dərslərini dürüst və səhih yazan uşaqlara pəncşənbə (cümə axşamı) günü bir təhsin vərəqəsi veriləcəkdir.

Otuz üçüncü imla **ƏBUS UŞAQ**

Ey mənim gülərüzlü şagirdlərim!

Əbus, yeni qaşqabaqlı və kədərli olmaq deməkdir. Bu sifət insanın canına sıraşi-zəhərdar bir ilan kimidir. Əlhəqq bu xasiyyət nifrətəngiz bir mərəzə bənzər ki, hamı ondan qaçar. Odur ki, əbus adamlara heç kəs meyl və rəğbət göstərməz. Belə şəxslər həmişə dost və aşından məhrum qalıb, tək və tənha, möhnət və məlal ilə ruzigar keçirməkdədirlər. Bu sifət sahiblərinin üzünə baxanda aşkar görərsən ki, bir küdurət tozu qonub, insana bir məyusluq üz verir. Tutulmuş qaş-qabağından və üz və gözündən elə bir nühusət yağır ki, insanın ürəyi sıxılır. Bu günə adamların surətində əsla asari-sürur müşahidə olunmaz. Qəlblərində heç bir nəşə, zövqü-səfa tapılmaz. Belə kimsənələr müsahibət ləzzətindən bixəbər və eyşü nişat nemətindən məhrumdular. Məktəbimizin əbus uşaqlarını əbədəd zikr etmək lazım deyil. Onların hal və hərəkəti və zahir surəti özlərini nişan verməkdədir.

Əbus uşaqlar yenə skameykanın üstünə yayılıbdır və elə bir kəsələtlə imla yazmağa məşğul olubdur ki, az qalır yuxulasın. Bununla belə, yenə nömrəsini dörd almaq xəyalındadır. Yazdığı imlasını oxuyub, axıra yetirincə az qalır ki, ağlasın. Muxatibinə cavab verən vaxtda guya ki, başmaqları ilə danışır. Tövqif cəzasına düçar olanda bir saata kimi məktəbin aşağı tərəfində üzü divara dursa, əsla tənqə gəlməz. Tənəffüs zamanında heç kəs onunla oyun oynamağa və onu özünə yoldaş

qərar verməyə razı olmaz. Belə uşaqları gülüş üzü ilə və mülayim sözü ilə danışanda görmədim.

Ah! Əbusluq nə pis xasiyyətsən!

Otuz dördüncü imla **QƏLBİ SAF UŞAQ**

Qəlbi saf və xəyalı rövşən və xatiri səfa olmaq nə böyük səadətdir. Bu sifətin sayəsində insanın zehni səlim və məzacı müstəqim olur. Qəlbi saflıq, yəni hər kimsə ilə müamileyi-sadiqanədə bulunmaq və xalq ilə məhəbbəti-xaliquanədə keçinmək deməkdir. Qəlbi saf adamların hal və hərəkətindən heç kəs zərər çəkməz və onların müsahibətindən və rifaqətindən insana peşmançılıq və nidamət üz verməz.

Doğrudan-doğruya saf ürəkli olmaq nə gözəl xasiyyətdir və insanlar ilə insaniyyətlə rəftar etmək nə pəsəndidə halətdir, oğlanlarım!

Qəlbi saf uşaqların hərəkət və səkənatı sizlərə bir ayineyi-ibrətdir. Bu qism uşaqlar məktəbimizin ümum şagirdlərini bir nəzərdə tutub və hamısı ilə atadan-anadan bir qardaş kimi gözəl-gözəl rəftar etməyə çalışır. Onların qələm, kağız, dəftər və kitablarını öz malı kimi bilib, cırıb qaralamağa əsla xəyanət əlini uzatmaz. Yoldaşlarının tərəqqi və pişrəftindən bir dərəcədə məsrur və məmnun olur ki, guya bir zəhmətsevən müəllimdir.

Məktəbin birinci sinfində əlifba başlayan balaca uşaqları elə bir mülayimətlə danışdırıb, sevib, dərse təşviq eylər ki, deyəsən bir mehriban mürəbbidir (tərbiyəçi).

Hərgah bəzi uşaqlardan sinn və təbiətlərinin təğzasınca bir para namülaim hərəkətlər sadir olsa da, müəllim xəbərdar olmamış, onlara: «Ey qardaş! Bizə və bizim məsələlərimizə belə naməğbul və nalayiq hərəkətlər şayəstə deyil», - deyib, nazikanə və mülayimanə nəsihət etməyə başlar. Çox vaxt tövqifə düçar olanların qüsurunun əfv olunmasını mübsir (sinif rəhbəri) vasitəsilə müəllimdən iltimas eylər.

Qəlbi saf uşaqlar öz hüsn və hərəkətlərindən həmişə kamyab və bərxürdar olmaqdadırlar.

Otuz beşinci imla
QƏLBİ FASİD UŞAQ

Ey mənim qəlbi saf şagirdlərim!

Qəlbi fasid, yeni bədxəyal, fəsad fikirli, qəlbi qara deməkdir. Bu sifət o qədər nalayiq və nagüvara sifətdir ki, insanı hər bir səadətdən məhrum eylər. Fəsad əndişəli adamlar şeytan ağacının yemişi və cəhalət biyabanının qudurmuş qurduna bənzər. Belə şəxslərin vücudundan insaniyyət aləminin havaxahları nə qədər mütezərrir olur.

Xüdəvəndi-ələm bizləri bu növ insan libasında olan şeytanların şərrindən hifz eylesin.

Qəlbi fasid uşaq həmişə evdə ata-anasını pərişan və məktəbdə yoldaşlarını narahat və müəllimlərini rəncidə xatir eylər. Məsələn:

Atası evdə onun kiçik qardaşını və bacısını öpəndə və sevəndə və yainki yeməli və oynatmalı bir şey verəndə o qədər canı sıxılıb, qaşqabağın töküüb, küsüb mükəddər olur ki, axırda o balaca sevgili uşağı xəlvətə salıb, əlindəki şeyi alıb, atıb, yırtıb, sındırıb, zay eylər.

Məktəbdə yoldaşları bir-birilə danışanda onların bəzi sözlərindən bədgüman olub, bir para mənalar çıxardır.

«Bu sözü mənə deyirsiniz? Bu sözdən muradınız nədir? Bu sözdən məqsudunuz mənə dolaşmaqdır» - deyib, o biçarələrin sözün-söhbətin kəsib, qəblərini məyus və məhzun eylər.

Müəllim uşaqlara nəsihət edəndə və möizə əsnasında bir ibrətəngiz məsəl gətirəndə, (məsələn: «Alim olmaq asandır, adam olmaq çətin») qəlbi fasid uşaqlar onu özünə alıb, müəllimdən inciyər.

Belə uşaqların dünya və axirətdə bədbəxt və mübtəzil olmaqlarına şübhəmiz yoxdur.

Oğlanlarım! Bir-birinizlə səfayi-xatirlərilə rəftar etməyinizə mütməin oluram.

Otuz altıncı imla
CƏSUR VƏ ÜRƏKLİ UŞAQ

İnsaniyyətin ləvazimatından birisi də cəsərət və şücaətdir. Lakin şücaətin ifrat dərəcəsi də himaqət və səfahətdir. Şücaət qəlbin qüvvəti və mərdanəliyin zinətidir. Şücaətdən məqsudumuz vurub-yıxmaq, basıb-kəsmək deyil. Bəlkə, cəsərətdən müradımız ürəkli olmaq deməkdir.

Cəsur uşaqlar hər bir mövhümü və biməni şeyləri xəalına gətirib, xovf etməz. Hər bir boş və bekara fikirlər ilə öz-özünü qorxutmaz. Məsələn:

İt belə gəldi, qurd belə getdi, uci, cüci, damda baca, qara qulaq, qamuq. Bu qism sözlərdən və söhbətlərdən əsla ehtiyat etməz.

Su kənarından, ağac dibindən, xaraba və qaranlıq yerlərdən, qəbristandan və sair bu timsallı məkanlardan keçəndə əbədən xəyalın dağıdıb, əhvalına təğyir verməz. Cəsərətli uşaqlar məktəbdə dərs oxuyanda və müəllimə cavab verəndə rəngi qızarıb, dili dolaşmaz. Məktəbə bir vacib ül-ehtiram şəxslərdən gələndə onlara cavab verməkdə və ya nitq oxumaqda ürəyi titrəyib, əl və ayağın itirməz. Küçə və bazarda və ya bir məclisdə birisi ondan bir əhvalat xəbər alanda mərdanə və dəliranə cavab verib, nəhayət sükunət və mətanətlə mətləbin əda eylər.

Keçən günlərdə bir uşaq öz qapılarında yoldaşları ilə oynamağa məşğul idi. Mən ondan soruşdum ki, «Oğlum, atan evdədirmi?»

Bu sözü eşitcək oyundan əl çəkib, gəlib mənim qabağımda durdu və dedi:

- Bəli. Atam evdədir. Amma mən gələndə yatmışdı. Siz buyurun əyləşin otaqda. Mən atama xəbər verərəm. Hərgah yatmış olsa da, indi bidar olacaqdır. Çünki mən onun yuxudan duran vaxtını bilirəm.

Bu qism ürəkli və ədəbli və qəlbi qüvvətli uşaqlara afərin!

Otuz yeddinci imla **QISQANC VƏ QORXAQ UŞAQ**

Ey mənim cəsur şagirdlərim!

Qısqanc və qorxaq uşaqları görəndə qəlbimə qübar əyləşir. Belə şagirdlərin imla yazmağı, dərs oxumağı və dərs əsnasında cavab verməyi xəyala gəlməz dərəcədə insana hüzn gətirir. İmla yazan vaxtda barmaqlarının arasından az qalır qələm düşsün. Dərs oxuyan vaxtda tənbel uşaqlar kimi kitabı əlinə alıb, ahəstə ayağa durub, əvvəl bir udqunar, sonra ayağının birin götürüb, birin qoyub, yavaş-yavaş alçaqdan oxumağa başlar. Belə ki, deyəsən sözlər ağzından tökülür. Çoxusu da anlaşılır. Məsələn:

«Şahsevən oğlu şərmsar oldu» deyəcək halda «Şahsevən oğlu sərmşar oldu» deyir.

Doğrudan, o qədər ağır və səngin oxuyur ki, qulaq asanların zehninə zəhmət, vücuduna əziyyət və qəlbinə siqlət gətirir.

Danışan vaxtda sözlərinin yarısı «Mirza, vallah, zaddı, sonra, boylum, ondan sonra, bu səfərim, zaddı»-ya çıxar.

Tənəffüs zamanı şikayətsiz məktəbə gəlməz. Azad olan vaxtda kitabların yığb-yığışdırmağı bir saat çəkər. Küçədən keçəndə öz kölgəsindən ürker. Hərgah qabağına bir it çıxsə «Vay dedə! İt gəlir». Guya ki, it bunu yeyəcək. İnək görəndə buynuzlarına baxar. At görəndə diksinər. Pişik görəndə daşa basar. Qurbağa görəndə rəngi qaçar. Tısbağanı görəndə qəş eylər. Kirpiyə gözü sataşsa tükləri biz-biz olur. Tülkü nağılı, qurd hekayəti eşidəndə bədəni titrər.

Qısqanc uşaqlar bu dərsi yaza bilmir. Məlum olur ki, qorxurlar. Bura kimi kifayət eylər, bəsdir.

Otuz səkkizinci imla **ATA-ANASINI VƏ MÜƏLLİMİNİ SEVƏN UŞAQ**

Əxlaqi-həsənə sahib olmağın əvvəlinci şərti atanın itaətində olmaq və ustad-müəllimin ehtiramını saxlamaqdadır.

Ata-ananız sözlərin barəsində çəkdiyi zəhmətləri təq-rir etməkdən acizəm. Odur ki, həmişə stzlərə bu xüsusda mövizə və nəsihət etməkdə müzayiqa etməmişəm.

İndi yenə bu imla dərində sizlərə tövsiyə məqa-mında xatirnişan edirəm ki, ata-ananızın qədrü-qiyməti-ni bilin və onların itaətindən heç bir vaxt kənar olma-yın. Onların qəlbini məsrur və xoşnud etməyə çalışın. Övlad nə qədər kamalatlı və tərbiyəli olsa, ata-ananın o qədər qəlbi fərəhlənib və xatiri xoşnud olur.

Məgər qıçı araba təkərinin altında qalan uşağın hekayəti xatirinizdən çıxıbdır ki, anası naxoş və xəstə olduğu üçün qıçını sınıqçı bağlayanda heç səsin çıxar-tmadı. Necə ki, cərrah ondan sual eylədi ki, məgər qıçın ağrısının və əziyyətinin sənə təsiri yoxdur?

- Uf! Çox ağrıyır. Amma istəmirəm ki, anam eşit-sinki, məbada mərezi artıb, şiddət eyləyə, - cavabını verdi.

Bu qism uşaqlar ata-anasını xoşhal görəndə özü də xoşhal olur. Amma məlul və qəmgin görəndə o da məh-zun və mükəddər olur.

Müəllimə gəlinə, onu özünə bir mehriban ata he-sab edib, həmişə onun verdiyi nəsihəti və tərbiyəti zaye etməz. Müəllim onun barəsində çəkdiyi zəhməti və əziyyəti nəzərdə tutub, əsla onun haqqını itirməz. Hərg-ah bəzi vaxt bir tövqif cəzasına düçar olub və ya bir təqsir cəhətinə cəzalansa da, yenə müəllimini özünə xey-irxah bilib, tənə gəlməz. Bu səbəbdəndir ki, müəllimini sevən uşaqlar bunu fəhm ediblər ki, müəllim öz şagird-lərindən bir qüsurlu görəndə nə qədər canı sıxılıb, övqatı təlx olur. Çünki müəllim həmişə onların tərbiyəli və kamalatlı olmağını istər. Ümum xalqın nəzərində məğbul olmaqlarından məmnun və məsrur olur.

Otuz doqquzuncu imla **ATA-ANASINI VƏ MÜƏLLİMİNİ SEVMƏYƏN UŞAQ**

Ey mənim mehriban şagirdlərim!

Ata-ananın haqqını və zəhmətini itirən uşaqlar Al-lah taalanın da itaət və ibadətindən məhrum qalmağına şübhəməz yoxdur. Çünki xüdəvəndi-təbarək və taala va-

lideynin itaət və ehtiramını özünə ibadət hesab edibdir. Ata-ananın övladdan razı və xoşnud olmağı, Allah taalanın ondan razı olmağına bir böyük nişanədir.

Odur ki, həmişə ata-anaya bir itaət və məhəbbət göstərəndə onların qəlbində bir mayəyi-fərəh zahir olub, övladlarını səfayi-xatirilə sevib, «Allah səndən razı olsun», deyərlər. Habelə övladdan bir itaətsizlik və bitərbiyəlik görəndə suzişi-qəlb ilə bir ah çəkib, onun haqqında nifrin və bəddua edərlər. Məazüllə! Nə böyük xəta!

Valideynini sevməyən uşaqlar və onların itaət və məhəbbətini vacib bilməyən övlad qiyamət günündə divani-Kibriyada nə cavab verəcək?

Müəllim və ustadın ehtiramını gözlətməyən uşaqlar və onların təlim və tərbiyəsini zayə edən şagirdlər, insaniyyət və ruhaniyyət aləminə necə xidmət edə bilər? Xüdəvəndi-aləm ondan necə razı ola bilər? Çünki müəllim ruhani ata mənziləsindədir. Bəlkə müəllimin ehtiram və itaəti ata-ananın ehtiram və itaətindən vacibdir.

Müəllim insanın təhzi-əxlaq və mənbiri-əfkarına xidmət edir. Müəllim həmişə şagirdlərinin ruhunun qüvvətinə, zehninin vüsətinə və sair əxlaq və adabının hüsni-tərbiyəsinə çalışır.

Valideynini və müəllimini sevməyən uşaqlardan olmayın! Özünüzü həmişə müəllimlərin yanında və Allah taalanın nəzərində məhbub və möhtərəm və sahibi-şən olmağa qeyrət və diqqət edin, nuri-didələrim!

Qırxıncı imla **MƏQALEYİ-MƏXSUSƏ**

Ey mənim xoşəxlaq şagirdlərim!

Bu gün bu imla ilə dərsimiz qurtaracaq. Bir neçə gündən sonra imtahana hazırlaşmağınızı xatirnişan edirəm. İmtahan məclisində hər bir sualıma müvafiq cavab vermənizə ümidvar oluram. Amma burasını nəzərdə tutmaq lazımdır ki, bu günə kimi sizlərə bir neçə gözəl və pəsəndidə xasiyyətlərdən, nəşayəstə və nəgüvara hələtlərdən yazdırıb, oxudub, əzbərlətdim. Lakin onları bilmək və anlamaqdan əlavə, lazımlı dərəcədə əməl etmək sizləri bəxtiyar edəcəkdir. Yəni gərəkdir ki, gözəl

xasiyyətlərə rəğbət göstərib və pis sifətlərdən nifrət edəsiniz. Tainki bu müddətdə çəkdiyimiz zəhmətlər zayə olmasın. Çünki elminə əməl etməyən alim əlində bir işıqlı çıraq saxlayan kora bənzər. Bu bir ilin müddətində sizlərə əxlaqa dair verdim imla tərqi ilə dərslər elmi-əxlaqdan bir nümunədir. Hərgah bunlara kamilən amil olub, ata-ananızı və müəllimlərinizi özünüzdən razı edib və xalq içində zikri-xeyr ilə yad olunasınız.

İnşaallah gələcək ildə sizlərə «Risaleyi-əxlaq» adlı kitabdan dərs verəcəyəm ki, o kitab xoşəxlaq şagirdlərə elmi-əxlaqı kamilən bəyan eylər.

Xoşxülq və xoşxasiyyət olmağınıza hər bir halda ümidvaram, nuri-didələri!

TÖHFEİ-BENAT, YA İNKİ QIZLARA HƏDİYYƏ

«Tələbül-elmi fazilətun alə küllil-müslimin val-muslimət»^{*} hədisi-şərif fəhvasınca tərbiyeyi-nisvana talib olanların və qızlarımızın elm və ədəb təhsilini arzu edənlərin nəzər-diqqətini cəlb eləmək və bu xüsusda kütubi-mütəəddə və nafeənin təsnifi səddində olanların təşviq və tərənnümünü təhrik və təzyiq etmək üçün bu müxtəsər kitabçanın təhririnə mübaşirət olundu...

ƏRZİ-MƏXSUS

Tərbiyəti-nisvan və təlimi-ətfal məsələsi dünyayın hər tərəfində (bu son vaxtlarda müsəlmanların da arasında) əhəmiyyəti-kamilə kəsb etmək üçün qızlarımızın təlim və tərbiyəti və onlara məxsus kitabların təlifi nəhayət dərəcədə lazım və dərkardır ki, o kitabların vasitəsilə bisavad və layiqi-təlim və tərbiyə olan qızlarımız şahrahi-elmi və təriqi-tərbiyəti tapıb təhsilə raqib olsunlar. Tainki dərəcəti-ülumi və mərətib-i-maarifi teyy edib, elmlə və tərbiyəli validələr payəsinə yetişsinlər. Çünki tərbiyəli anaların qəlbində və müəllimə xanımların vicdanında vücudə gələn hüsni-tərbiyə və təhzibi-əxlaq bələlərinin tövsiyi-əzhan və tənvihi-əfkarına əvvəlinci səbəbdır. Odur ki, alimə və ədibə validələr elm və ədəbi məhəbbət südü ilə şirü şəkər kimi qarışdırıb övlada yedirirlər. Binaən əleyh zalım bu barədə olan meyl və rəğbət və öz hissəmə düşəcək vəzifəmi əda etməyim bəzaətsizliyimə və ədəmi-ləyaqətimə qələbə edib, təlimi-ətfala məxsus olan kitabı-nafedən bilaintixab «Töhfeibenat» namı ilə təsmiyə etdiyim bu əsəri-naçizi yazmağa cəsarət elədim. Lütf nəzərilə mütaliə buyuran maarif-pərvər ədiblər və təlim yolu ilə təcrübə hasil etmiş müəllimlər səhv və xətasını təyib və təhqirə nisbət verməyib, nəzəri ədibənə və himməti-nəqqadanələr ilə təshih etməklərini məxsusən təmənnə edirəm. Hərgah bu barədə layiqi-təqrif və təhsin olmasam da, müvədədi-təriz və nifrin olmamağa da əmin və ümidvaram.

* Elm tələbində olmaq hər bir müsəlman kişisi və müsəlman qadını üçün fəzilətdir.

İXTAR

Bu kitabçeyi əlifbanı diqqətlə oxuyub və hürufatın işkali ərbəəsinə kamilən vüquf yetirən balaca qızlara məxsusdur ki, bunda dərc olunan dərusi-mütəməddədə və hekayəti-nafeənin vasitəsilə hər bir validə öz qızını və hər bir müəllimə öz mütəllimlərini şiveyi-qiraət və üsuli-kitabətə alışdırı bilər.

Bu kitab nəstəliq xətt ilə təb olunmağa ümdə səbəb odur ki, o balaca əlləri ilə rəhbəri-maarif olan, qələmi tutan xanım qızlar hər gün oxuduğu dərsi bir əlahidə dəftərə yazmaq ilə təqviyyəti-zehnə səbəb olan hüsni-xətti də təhsil etməyə müvəffəq olsunlar. Bu müxtəsər kitabçada üsuli-inşa və fununi-kitabət iqtizasınca yazılan və beləliklə, lisani-türkidə əmsalı görülmən bəzi ərəbi və farsı kəlmələri heyri-tədrisdə bəqədr imkan qızlara təlim və təlim olunmamış keçilməsin. Tainki onlar adabi-mühavirə və ümurati-beytiyyəyə dair olan mükəllimatdan əlavə ədəbiyyati-lisaniyyə və də filcümle aşina olsunlar. Tainki gələcək zamanda ülm və fünün ... təhsil etməyə müqtədir ola bilsinlər.

MİNACAT

İlahi! Qadiri-mütləq və məbud bir həqsən. Zati-əq-dəsini əql və fikr ilə bilmək və qüdrət və əzəmətini dil ilə bəyanə gətirmək olmaz. İlahi! Zaman və məkandan münəzzə və tərif və tövsifdən mübərrasən. Amma şən və cəlalın və nuri-cəmalın aləmləri doldurub ki, hər şeyi sənin vücuduna dəlil və rəhbər və hər zərrə sən qüdrətinə şahidi-mötəbərdir. Bu hamı həddü-hesabsız ulduzlar və havada cəh-cəh ilə teyrən edən quşlar, yerdə zümzümə ilə cərəyan edən nəhrlər, çaylar, rəngarəng güllərin ətri və gunagun meyvələrin təmi sən həkəmətinə ayinədir. Xüdəvənda, elə bir qadiri-təvana və xaliqi-yektasən ki, qüdrət və qüvvətdə və əmri-xilqətdə əsla şərikin və nəzirin yoxdur. Pərvərdigara, mərhəmət nəzərini bizdən kəsmə, səhhəti-bədənimizi əlimizdən alma, verdiyin hamı nemətlərin şükrünü əda etməyə bizləri müvəffəq elə, lütf və inayətini halımıza şamil qıl, məhəbbət və to-

fiqini bizlərə rəqif et. Günahlarımızdan keç. Dünya və axirətimizi məmur elə! Ya rəb, ümid əlimizi dərgahi-
aləm pənahından naümid geri qaytarma! İtaət və ibadə-
timizi dərəcəyi-qəbulə yetir, dua və axirətimizi müstəcəb
elə, xatimül-ənbiyə Məhəmməd-əl-Mustəfa hörmətinə və
onun pak və pakizə olan övladı haqqına. Amin!

QİRAƏT

Xanım qızlar! «Əlifba kitabını» diqqətlə oxudunuz. Və hər bir dərslərin başında yazılan hərflərin şəkillərini və sədalarını lazımcına öyrənib və anladınız. İndi bu gözəl kitabı oxumaq sizlərə çox asan və çox faydalı olacaq. Bunda neçə şirin hekayətlər yazılıb! Və neçə gözəl dərslər tərtib olunubdur. Bu əvvəlinci dərslərdə istəyirəm yenə «Əlifba» kitabında oxuduğunuz dərsləri yadı-
nıza salım. Xatirinizdədir ki, hərflərin hamısı rtuz dördüdür. Və o hərflər kəlmənin başında, arasında və axırında yazılanda hər biri neçə surətə düşür. Və hərflər bir-birinə yapışanda səslər hasil olur ki, o səslərdən kəlmələr əmələ gəlir. Məsələn, a-ta, a-na, ba-ba ki, bu səslərdən ata, ana, baba kəlmələri təşkil olunur. Necə ki, ba-la-bal-dan-şi-rin-dir sədalarından «bala baldan şirindir» ibarəti əmələ gəlir. İndi bu dərslərdə bir neçə asan cümlələr var, onu oxuyaq: «Mənim kitabım gözəldir. Bu gün dərslərim asandır. Yalan danışmaq günahdır. Elm və tərbiyyə hamıya vacibdir. Əməlsiz alimin faydası yoxdur. Kitab oxumağın mənfəəti çoxdur. Kitab insana gözəl münisdir. Qış və yaz oxu yaz».

SÜBH NAMAZI

Fatma sübh tezdən durub, dəstəmaz alıb gəldi, səccadəsini açdı. Namazını qılıb qurtarandan sonra qardaşı Qasımın başı üstə yavaş-yavaş durdu onu oyatmağa:

-Qasım, Qasım! Dur, az qalıb gün çıxsın, namazın vaxtı keçir.

Qasım durub, dəstəmaz alınca Fatma xanım kiçik qardaşı İbrahimi də oyatdı ki, ona da namaz təlim edib qaldırısq. Namazlarını tamam edəndən sonra hər üçü qaziülhacat olan Allahın dərgahına əd götürüb minacat elədilər. Fatma dedi ki:

Qardaşlarım, mən dua eyləyim, siz də «amin» deyin! -Pərvərdigara, rəhmət və bərəkətini bizlərə nazil qıl. Ehsan etdiyin nemətləri əlimizdən alma. Qəlblərimizi elm və ibadət nuru ilə rövşən və münəvvər elə! Pərvərdigara! Bizləri böyüdüb tərbiyə verən ata-anamızın ömrünü tulani qıl. Onların sayəsini bizim başımızdan kəsmə! Valideynimizi və müəllimlərimizi və qövm və əqrabamızı dünya və axirətdə rəstgah eylə! İlahi, sən məsumların duasını tez müstəcəb edərsən! Bizim də bu məsumanə duamızı qəbul elə.

Fatma bu tövr dua etdikcə Qasım və İbrahim də «amin» deyirdi. Mehriban anaları gəlib, onları bu halda görəndə hər üçünü də məhəbbətlə qucaqlayıb, bağrına başdı! Və onlar da analarının əlindən öpdülər. Və hamısı bir yerdə atalarının hüzuruna gedib, ədəb ilə salam verib, əyləşib çay içməyə məşğul oldular.

TƏRBİYƏNİN TƏFAVÜTÜ

İki bacının hər birisinin bir oğlu var idi. Onlar oğlanlarına bir-birindən təfəvütlü surətdə tərbiyə verirdilər. Birisi adabi-tərbiyəyə aşna olmadığı üçün oğlunun məzacına görə hərəkət edib və onun nazi ilə oynardı. Və balasının hər bir xahişini yerinə yetirdikcə onun xülqünü pozub daryekini üzərdi. Bu əziz və ərköyün balanın xörəyinin əndazəsi və yatıb durmağının vədəsi yox idi. Hər növ konfet və hər qisim meyvə və hər cürə oyuncaq, bəlkə, hər bir ağına gələn şeyi istədiyi vaxtda hazır olmasaydı, ağlayıb, çığırıb, bağırıb özünü yerdən yerə vurardı. Tərbiyət aləmindən bixəbər olan anası da istər zərərli olsun, istər faydalı olsun, balasının hər bir istədiyini və arzusunu əmələ gətirməyi müzayiqə etməzdi. Amma o birisi oğlunu ağış-tərbiyətində saxlayıb, pərvəriş verdikcə və analıq məhəbbətin əmələ gətirdikcə yenə balasına lazımınca nəsihət, tənriyə və cəza etməkdən geri durmazdı. Əvvəlincinin oğlu çox yeməkdən zəif olub və çox yatmaqdan tənbelləşib, xudsər və azadə gəzməkdən tərbiyəsiz və elmsiz qaldı. Amma digərinin hər bir şeyi diqqət və qərarınca yeyib və içib, anasının nəsihətlərinə əməl edib bir çalışqan və zəhmətsevən uşaq oldu ki, böyüdükcə elm və tərbiyət sayəsində validəsinə, vətəninə, millətinə və dövlətinə böyük xidmətlər eylədi.

Bəs, bundan məlum olur ki, insanın hər bir halının nəticəsi uşaq vaxtında verilən təlim və tərbiyənin əsəri və səmərəsidir. Məşhur həkəmdən Ərəstu deyibdir ki, uşağın pisliyi və yaxşılığı valideyninə həml olunur. Çünki övlad ata və ananın bir nisfidir.

SİTARƏ İLƏ XALASI

Sitarə məktəbdən azad olub, xuraman-xuraman xalasıgilə gedir. Vüqar və təmkin ilə qapıdan girib ədəblə salam verir. Mehriban xalası məhəbbətlə qollarını açıb, Sitarəni bağrına basıb üzündən və gözündən öpüb deyir:

- Əyləş, gözümlə nuru, balaca Sitarə, əyləş!

- Xanım xala! Bəs anam hanı? Anam mənə demişdi ki, bu gün xalagilə gedəcəyəm. Sən də məktəbdən azad olub gəl. Bəs, anam nə üçün gəlməyibdir?

- Sən əyləş, sevgili Sitarəm, anan da indi gələcək. Yoxsa, ananı bir neçə saatdır ki, görməyibsən, ayrılığına davam edə bilməyib didarını arzu edirsən?

- Bəli, bəli! Mən anamı bir gün görməsəm, tab edə bilmərəm.

- Yoxsa ananı çox sevirsən?

- Əlbəttə, sevirəm, canım kimi sevirəm.

- Afərin, balaca Sitarəm, afərin. Ananı sev və ona məhəbbət elə. Zira ki, yer üzündə ana kimi böyük nemət tapılmaz. Anan səni doğan gündən hələ indiyə kimi çəkdiyi zəhmətlərin həddi-hesabı yoxdur. Südəmər vaxtında məhəbbətlə bəsləyən, gecə və gündüz beşiyin yanından ayrılmayan, ağladığın vaxtda öpə-öpə bağrına basan, ovudub gözünün yaşını silən anandır. Naxoş olduğun zamanda səbr və aramı kəsilə-kəsilə pərəstar olan, əlindən tutub xırda-xırda ayaq üstə qoyub yeridən, yavaş-yavaş dil öyrədib, sözləşdirib danışdıran anandır. Ananın zəhmətlərini nəzərdə tut, itaəti vacib bil, xatirinə dəymə, ehtiramın saxla, hər bir hüququnu gözlə. Zira ki, ananın övlada olan məhəbbəti və haqqı atanın iki mislicədir.

ATA VƏ ANA MƏHƏBBƏTİ

Nərgiz xanım ilə Qönçəbəyim bağçada dərslərinə məşğul ikən bağçanın divarında yuva tutmuş sərçələr

civ-civ və cəh-cəh ilə balalarına dən gətirirdilər. Qöçbəyim dərindən fəriğ olub, sərçələrin hal və hərəkətinə və balalarına olan meyl və məhəbbətinə diqqətlə mütəvəccəh idi. Bu halda Nərgiz xanım da dərslərini tamam edib, Qöncəbəyimə dedi ki:

- A qız, Qöncə, bu sərçələrə baxıb, nə çox təəccüb edirsən?

- Xanım bacı, əsla sərçələrə baxıb təəccüb etməirəm. Bunların bu qədər öz balalarına olan məhəbbətinə təəccüb edirəm.

- Cəmi heyvanatın öz balasına olan məhəbbəti məlumdur. Bunda təəccüb yeri yoxdur. İnsanın da öz övladına olan məhəbbəti bunların məhəbbəti ilə bərabər ola bilərmi?

- Bu qədər bil ki, insanın heyvanatdan ağıl və fərasəti, fəziləti və şərəfəti nə qədər artıqsa, övladına olan məhəbbəti ondan dəxi artıqdır.

- Nə səbəbə artıqdır?

- Ondən ötrü ki, yumurtadan çıxmış bir quş ki, hənuz uçub getməyə qadir deyil, ata və anası toxumdan, qurddan, mirçəkdən və sair cücülərdən gətirib onları bəslər. Elə ki, bədəni və qanadları kamilən tükənib pərvaz oldu, onlar dəxi özləri uçub, gedib ruzi axtarmağa başlar və anaları da onları mühafizə etməkdən asudə olurlar. Amma insan öz balasına on beş-iyirmi yaşına kimi pərvəriş verib, hər bir ləvazimatını tədarük eylər. Ondən sonra yenə həmişə onun hümmətinə və qəminə şərik olub, ömrünün axırına kimi balasının yolunda zəhmət çəkib can qoyar. Məazallah! Ata və anamızın haqqı nə böyükdür! Və nə qədər onlara iradə və məhəbbət etmək lazım gəlir!

İKİ BACININ MÜKALİMƏSİ

Bir gün İzzət öz böyük bacısı Sədət ilə analarının yanında çay içdikləri vaxtda bu günə söhbət edirdilər.

İzzət: - Bacı, bu gün cümə günü olduğuna görə mənim istirahət günüdür. Mən cümə gününü o biri günlərdən artıq sevirəm.

Sədət: - Sevgili İzzətim, əlbəttə, cümə günü o biri günlərdən şərif və möhtərəm gündür. Gərəkdir, onu əziz tutasan. Amma sən cümə gününü tətil günü olmaq cəhətinə görə sevirən, elə deilmi?

- Bəli, belədir. Çünki cümə günü olanda rahat-
rahat əyləşirəm, gəzirəm, dolanıram, gəlinlərimi bəzəyi-
rəm. Otağımı silib-süpürüb, şeylərimi düzürəm. Ev işlə-
rinə əl yetirirəm, dərslərimi oxuyuram.

- Bəs, nə üçün dərslərini lap axırda oxuyursan?

- Şənbə gününün dərslərinə hazırlaşmaq üçün.

- Bərəkəllah! Maşallah! Əlbəttə, gərək hazırlaşa-
san. Çünki o biri günlərin faydası sənə cümə günündən
artıqdır. Elm təhsil etmək insanın əvvəlinci vəzifəsidir.

- Elm təhsil etməkdən məqsəbimiz nədir? Bizlərə
nə faydası var?

- Balaca bacım! Sən hənuz kiçiksən. Elmin ləzzətini
və faydasını necə ki, lazımdır bilməyirsən. Bu qədər bil
ki, dünyada heç bir şey elmsiz əmələ gəlməz. Və insanın
hər işində və əməlində elmə ehtiacı vardır. İnsanın fəzi-
ləti və heyvan ilə insanın təfəvütü elm ilə bilinir. Sən də
elm ədəb təhsil et, tainki dünya və axirətdə səadətmənd
olasan.

Anası dedi: - Qızım, balaca İzzətim, bir vaxt olacaq
ki, sən də bir dudmanın mürebbisi və bir evin zəhmət-
keşi olacaqsan. Əgər indi elm və tərbiyə kəsb etməyəsən,
bəs, o zaman hansı fəzilət ilə fəxr edəcəksən? Və bir
evin ümuratını necə dolandıracaqsan? Elm və tərbiyəyə
ehtiyacı olan övladına necə pərvəriş verəcəksən?

İzzət xanım bu sözləri eşitcək durub getdi, öz
otağında dərslərinə məşğul oldu.

ƏDƏBLİ VƏ TƏRBİYƏLİ RÜBABƏ

Rübabə xanım o qədər ədəbli və tərbiyəli qızıdır ki,
hər kəs onu görəndə, «kaş mənəm də belə bir qızım
olaydı» - deyib, arzu eylər. Rübabə hər bir hal və hərə-
kətdə əsla özgə qızlara bənzəməz. Ata-anasının hüzuru-
na gələndə və ya bir məclisə varid olanda və özündən
böyükkləri görəndə ədəb ilə salam verir. Bu az sinni ilə
bərabər oxumaq və yazmağı kamilən bilməkdən savayı,
nə qədər iş və tikiş öyrənibdir. Bunlardan əlavə, bişmiş
bişirməkdə və sair səliqələrdə anası ilə bərabər iş görər.
Ev işlərində o qədər üsul ilə dolanır ki, indiyə kimi
rübabənin əlində bir şey sınmayıbdır. Məgər Rübabə tə-
am ağzın doldurub tez-tez yeyir və yainki, üstünə tö-
kür? Məgər Rübabə xanım çay və qəhvə içəndə nəlbəkiyə

töküb püfləyə-püfləyə içir? Haşa! Hərgiz ondan belə hərəkət sadir olmaz. Hər kəs Rübabəni süfrə başında və çay içilən vaxt görsə, onun o ədəbanə hərəkətinə və nəzikanə halətlərinə heyran qalıb, təəccüb eylər.

Rübabə həmişə öskürəndə, asqıranda və ya əsnəyəndə dəsmalını və əgər dəsmalı olmasa, əlini ağzına tutar. Heç vaxt barmağı ilə burnunu və qulağını qurdalamaz. Həmişə dırnaqları tutulmuş, əli və ayağı, üst-başı təmiz və pakizə olur. Doğrudan, Rübabə kimi qızların atası nə qədər xoşbəxt və xoşbəxtdir. Və onun anası nə əcəb bəxtəvər övrətdir!

VALİDƏ MƏHƏBBƏTİ

Keçən zamanlarda günahkarları və ölümə layiq olanları cürbəcürə cəzalar ilə həlak edərdilər. Bəzisinin başını kəsərdilər və bir parasını dara çəkərdilər və bir cümləsini həbsxanada saxlayıb, duzsuz görək verərdilər ki, o biçarələr şit xörək yedikcə qanları xarab olub, artıq zəhmət və əziyyət çəkə-çəkə ölsünlər. Bir günləri bir günahkar övrətin təqsiri sabit olandan sonra hökm elədilər ki, onu dara çəkib boğsunlar. Sonra divanxana rəisi ona rəhm edib cəzasının təxfifi üçün fitva verdi ki, həbsxanada yalqız başına qalıb, öz-özünə acından ölsün. O övrətin qızı anası ölənə kimi onun yanına gedib-gəlməyə rüxsət istədi. Rəis qızın xahişini bir şərt ilə qəbul etdi ki, hər dəfə gedəndə onu yoxlasınlar ki, özü ilə bir şey aparmasın. Bir neçə gün bu qərar ilə keçəndən sonra övrətdə bir zəf əlaməti, aclıq əsəri görünməyib təəccüb etdilər. Bir gün gizlincə diqqət edib gördülər ki, qız öz əmcəyindən anasına süd verir. Bu hala dəxi artıq təəccüb edib heyran qaldılar. Qızın bu aqilənə hərəkəti və anasına bu dərəcədə olan məhəbbəti hakimlərin rıqqətini və rəhmini artırıb, anasını ona bağışladılar və dövlət xəzinəsindən onların ömrü olduqca hər bir xərc və məsrəfini təyin və təhsin etdilər. Və o həbsxananı söküb, yerinə «Övlad məhəbbəti» ünvanlı bir nişangah bina elədilər.

BALA TƏRBİYƏTİ

Övlada əvvəlinci təlim və tərbiyə verən anadır. Anaların rəftarı və kirdarı, hal, hərəkəti balaların qəl-

binin aynasına əks salır. Elmlı və mərifətli analar südə verən vaxtdan başlayıb, övladının təlim və tərbiyəsinə məşğul olurlar. Hüsni-əxlaq və adab tərbiyəyə vəqif olan valide balasının təlim və tərbiyəsinə özünün bəzənib-düzənməyindən vacib bilirlər.

Bir gün zər və zivərə həris olan bir arvad faxir libaslarını geyib və cəvahiratı ilə bəzəndiyi halda bala tərbiyəsinə aşıq olan bir xanımın evinə gəldi. Qiymətli libasını və bahalı qaş-daşını iftixarla göstərəndən sonra mürəbbiyə xanımı adi və sadə libasda görüb: «Sənin də zər-zivərini görmək istəyirəm», -dedi.

Xanım cavab verdi ki:

- Əgər bir az səbr eləsən, onları sənə nişan verərəm.

Bir azdan sonra balaları məktəbdən gəlib, evə daxil olanda, onların əlindən tutub, o arvadın yanına gətirdi və dedi:

- Mənim də zər-zivərim, mülk və malım, cah və cəlalım bu iki gözlərimin nuru və ciyərpərələrimdir. Mənim üçün əziz balalarımın təlim və tərbiyə vermək cəvahiratdan qiymətliyədir.

RUQİYYƏNİN SÖHBƏTİ

Dünən, cümə günü dərslərimi oxuyub qurtarandan sonra anama dedim ki, ana, mənim tikişimi haraya qoyubsan!

- Ana: - Sənin tikişini yığışdırıb boxçanın üstünə qoymuşam, - cavabını verdi.

Tikişim sadə, yaşıl parçadan özümün köynəyim idi. Həvəslə götürüb yaxasının ətrafına qırmızı məməli na-xış qoydum. Yaşılın üstündən qırmızı necə gözəl görünürdü! Necə yaxşı yaraşırdı! Sonra düymələrini tikəndə necə oldusa, birdən iynə barmağımın ucuna soxuldu. Elə bir hala qaldım ki, az qadı ağlım dağılsın və huşum başımdan ucsun. Bir də gördüm ki, barmağımın ucundan qan durdu çikkə-çikkə tökülməyə. Davam edib, səsimi çıxartmadım ki, anam eşitməsin. Çünki gəlib məni o halda görseydi yəqin ki, ağlardı. Barmağımı bağlayıb, tikişimi yığışdırıb yerinə qoydum. İndi hər kəs görər, soruşar ki:

- Barmağına nə olub? Barmağını nə üçün sarımsan?

- İynə batıb, - deyib cavab verməkdən usanmışam.

NƏSİHƏTNAMƏ

1) Sırr insanda əmanət olduğundan can kimi gizlətmək lazımdır. Bir sırə iki adamdan artıq xəbərdar olsa, tam aləmə faş olmuş kimidir.

2) Dünyada dörd şeyin azı və çoxu bərabərdir.

Birisi oddur. Əlov bir cıkkə bedə olsa, yenə xamuş etmək lazımdır.

İkinci tənzilla borcudur. Vəlov beş manat da olsa, yenə verib rədd etmək lazımdır.

Üçüncü düşməndir. Bir nəfər də olsa, yenə çalışıb, dost etmək lazımdır.

Dördüncü mərzdir. Vəlov sərmazədəlikdə olsa, yenə dəfinə diqqət və əlac etmək lazımdır.

3) Ev sahibinin yaxşılığı qonşularının əhvalından anlaşılır. Bir ev alınan vaxt qonşularının əhvalını mülahizə etməli, sonra almalıdır.

Evlərin də yaxşısı odur ki, qonaqlarının dərəcəsinə və hörmətin riayət etsin.

4) İnsan gərək qarışqadan ibrət alsın. Çünki qarışqaların hələ böyüyü və əmr edənləri olmaya-olmaya, yenə xoş havalarda və fürsət vaxtında ittifaq ilə çalışıb, qış fəslində və zərurət zamanında insanlardan artıq rahat olub, asudə keçinirlər.

5) Ağillı adamların nəsihətinə qulaq asmayan axırda peşman olur. Cavahirin qiyməti olsa, nəsihətin qiyməti yoxdur.

6) Tamahkar adamlar çox şeyə tamah eyləsələr də, yenə çox şeylərdən məhrum qalırlar. Tamah ilə və xəsisliklə yığılan dövlət çox vaxt varislərə də fayda vermez.

7) Bir insan elm və mərifət və tərbiyə səbəbilə özgələrin əlli yaşında göstərdiyi şöhrəti və qazandığı mərifəti bu iyirmi yaşında göstərir. Dünyada səadətin kamalı olmadığı kimi, müsibətin də daxi zavalı yoxdur.

8) İnsan əvvəl gərək cəhlin və bulmazlığın dərəcəsini bulsun, ondan sonra bulduğunu təkmil edib, bulmadığının təhsilinə çalışsın. Çox zad öyrənər.

9) Yaxşı adamlara pislik eyləyən adamın əməli günə tüpürən adamın misalına bənzər. Çünki tüpürdüyü günə yetişməz. Yenə axırda öz üzünə düşər.

10) İnsanın elmi çoxaldıqca cəhli azalır. Cahil olan kimse vaxtsız xoruza bənzər. Cahilə söz qandırmaq dəvəyə xəndək atlatmaqdan çətindir.

11) Dünyada hər elmdən artıq elmi-əxlaqda çalışmaq insan üçün lazımlı bir şeydir. Çünki heyvanların cinsi elmi-heyvanat deyilən elm ilə bulunsa, insanların da yaxşısı elmi-əxlaq ilə bulunur.

12) Bir işi başlayıb axıra çatdırmayan adam gərək məyus olmasın. Əvvəlinci dəfə cəbəcə olmasa, ikincidə, nəhayət üçüncüdə yerbəyer olur. İnsan hörümçəkdən ibrət götürməlidir.

13) Meyvəli ağaca daş atan çox olduğu kimi elm və mərifət sahibinə də zəhmət və əziyyət verən çox olur. Necə ki, meyvəli ağaca daş vuranda yemiş verər, tərbiyəli və kamalat sahibi insan da gərək hər kəs ilə müdara və rəftar eləsin.

14) İnsana ömrü olduqca yemək və içmək nə qədər lazım olsa, elm və tərbiyə və əxlaqi-həsənə o qədər lazımdır. Amma insanın insaniyyəti oxumaqla və heyvaniyyəti yeməklə qaimdir. Pəs dirilik yeməkdən ötrü deyil, yemək dirilikdən ötrü lazımdır.

15) İnadçı adamlar islahə gəlməzlər. Qaraya sabun, dəliyə nəsihət heç bir fayda verməz.

16) Vücudu xəstə olan adam təbibə və ruhu xəstə olan həbibə möhtacdır.

17) Ədavət toxumun əkən zəhmət və məşəqqət becərər. Yəni pislik eyləyən adam axırda pislik görəcəkdir.

18) Tənbəllik və işsizlik fəqr və zərurət qapısının kəlididir. İşlək adama ən böyük cəza bəkar qalmaqdır.

19) Tənbəllik və kəsalət insanın vücudunda bir böyük mərəzdir. Odur ki, deyirlər: «İşləyən dəmir parıldar və işləməyən dəmir paslanır». Tənbəl adam badam yemək istər. Amma sındırmağın zəhmətindən qaçar.

20) Torpaqdan yaradılmış insana kibr etmək lazım deyil. Kibr elə bir div aynasıdır ki, insanın vücudunu həddindən artıq göstərir.

21) Ata-anasının gözəl-gözəl nəsihətinə qulaq asmayan uşaq, axırda peşman olur. Nəsihətin qiyməti cavahirdən artıqdır. Amma qədrini bilən gərək.

22) Təzə əkilən tənəklərə və ağaclara su vermək nə qədər lazım olsa, uşaqlara da təlim və tərbiyə kiçiklikdə o qədər lazımdır.

23) Yaxşılığı tərif eləyən kimsənin sözü doğru olsa, özü əsla yaxşılıqdan əl çəkməz. Vaiz və naseh kimsə nə dediyinə əməl etsə, sözünün təsiri artıq olur.

24) Dövlətmənd adamların malinə və dövlətinə həsrətlə baxıb, oğurlamaq fikrinə düşən adam heç vaxt dövlətli olmaz. Fağır və biçarələrin halına mərhəmət və mürüvvətlə baxan dövlətli heç bir vaxt fağır olmaz.

25) Bir şeyin qiyməti o şey əldən gedəndən sonra bilinir. Ağ pul qara gün üçün lazım olur.

26) Həddindən ziyadə fikir və xəyal eyləyən adam öz arzusuna çatmaz. Bizim üçün ən gözəl dərslər təcrübə dərsləridir.

27) Məsrəf adamın nə qədər malı olsa, yenə axırda zərurətə düşər. Çünki israfın idarə qapısı açıqdır. Necə ki, açıq qapıdan hər kəs içəri girə bilər, ehtiyacılıq da daxil ola bilər.

28) Ucuz gördüyü lazım olmayan şeyləri alan kimsə, lazımlı şeylərdən məhrum qalır. Diqqət və mülahizənin mənasını insan vaxtında bilər.

29) Dünyada əziz vaxtını bihudə keçirtmək insan üçün böyük bir müsibətdir.

Tənbəlliklə keçinən adam hər umduğundan məhrum qalır.

30) Dünyada elmi təhsil eləmək nə qədər çətin olsa da, yaddan çıxmağı çox asandır. Amma cəhalet dediyimiz təhsili nə qədər asan olsa, zayıl olmağı çox çətindir.

31) Bir mənfəət ümidi ilə dost olan adam insana dost deyil. İnsanın dostu kamalatının aynasıdır.

32) Həvəslə başlanan hər bir iş yarı olmuş kimidir. İş işləyib, yorulan adamın istirahəti istirahətdir. Bıkarçılığın istirahəti zəhmət və məşəqqətdən ibarətdir.

33) Özü zəhmət ilə qazanıb, övrəti israf eləyən adamın evi dibi dəlik çuvala bənzər. İçinə hər nə qoy-san, dolmaq bilməz.

34) Ağillı ata-ana övladını elmə və tərbiyəyə rəğib edəndir. Balasını bıkar və əziz saxlayan adam övladının düşmənidir.

35) Quzularının mələməyindən artıq bülbüllərin sə-sindən həzz alan çobanın öz sürüsünə xeyiri olmaz.

36) İnsanın öz nəfsi özünə böyük düşmən olduğundan hər zaddan vacib əvvəl onu islah etməlidir. Öz qə-

bahətini görən kimsə özgənin pisliyini görməyə vaxt tapmaz.

37) Ağillı adam ədəbi ədəbsizdən öyrənir. Qeyrətli adam çörəyi daş dibindən çıxarır.

38) Dəliliyin əvvəlinci dərəcəsi özünü ağillı bilməkdir. Çox səslənən təbilin içi hava ilə doludur. İnsanın bildiyi və öyrəndiyi şeylər bilmədiyinin müqabilində heç dərəcəsidir.

39) Dünyada sənət və kəsib fəğr və zərurətə müqabil bir qala kimidir. Amma gözəl sənətkarlıqda həm fayda və həm ləzzət vardır.

40) Xalqın nifaqına və zərərinə bəis olan iki üzlü və süxənçin adamlardır. Dili doğruçu olanın ağzının xətası az olur.

41) Nəsihət vermək nə qədər asan olsa, qəbul etmək o qədər çətindir. Qərəzkarın sözü kömür kimi dəydiyi yeri yandırmasa da, qaraldır.

42) Dünyada yaxşılıqdan gözəl şey yoxdur. Amma yaxşılığa layiq olanları axtarıb tapmış ondan da yaxşıdır.

43) Pisliyi yaddan çıxarıb, yaxşılığı yadda saxlamaq lazımdır. Amma bir adama yaxşılıq edib, əvəzini gözləmək bu gün əkdüyün ağacı sabah çıxardıb atmaq kimidir.

44) Müavinətə möhtac olanları gözləmək insanlıq şənindəndir. Cənabi-Rəbb rəhim, rəhm edənlərə rəhm vədəsi veribdir.

45) İnsanın ömrü azaldıqca arzusu uzanır.

46) Dünyada insanın vücudunun səmərəsi elm ilə hasil olur. Elm və mərifətsiz insan meyvəsiz ağaca bənzər.

47) İnsan ömrünü və cavanlığını bühudə keçirtməsə, axırda peşman olmaz. Cavanlıq bir ziraətdir, hər nə əksə, qocalıqda biçəcəkdir.

48) Cəsur adama bəxt və tale əlin uzadar. Fərsəti fəvt eyləyən bəxtindən şikayət edər. Vaxtı bihudə keçirtməsə, hər işi görməyə kifayət edər.

49) Fəzilətdən, ibadətdən, elm və mərifətdən məhrum olan adamlar üçün ölüm bir böyük nemətdir. Çalışmaq istəməyən adam yaşamağa layiq deyil.

50) Xəyanət bir qəlp puldur. Tanımayanlar arasında xərcələnir. İnsan əlini özgəsinin cibinə və gözünü özgəsinin məktubuna gərək dikməsin.

51) Məhəbbət və ittifaq ilə yeyilən yavan çörək müxalifət və nifaq ilə yeyilən plovdan yaxşıdır. Şirin söz insanın qəlbinin yarasına məlhəm və acı söz zəhərli bir qılinc kimidir.

52) Dünyada insanın əvvəlinci vəzifəsi elm təhsil etməkdir. Elmsiz insan ruhsuz cism kimidir. Elmə talib olan alim hesab olunur. Amma özünü elmə malik bilən cahil sayılır.

53) İnsan üçün nizafət hər vaxt lazım olan bir zinətdir. Hər adam vücudunu və libasını və məskəninə hər vaxt təmiz və pakizə etməlidir. Çünki vücudun təmizliyi ruhun təmizliyinə dəlalət edir.

54) Bu qədər danışdıq, amma səbrdən heç bəhs etmədik. Səbr bir ağacdır, onun kökü acı, amma meyvəsi dadlıdır.

55) İnsan böyük adamların kamalatını məmnuniyyət nəzərilə görüb, təhsin və qəbul etməlidir. İnsanın bir az nöqsanı kamalatına xələl verməz. Çünki günün üzündəki ləkələr nuruna ziyan verməz.

56) Elm bir çox kitabları oxuyub-yazmaqdan ibarət deyil, oxuduqca anlamaqdan ibarətdir. Əhli-sənət çoxdur, amma sənətkarlıqda mahir olanı azdır.

57) Səadətə yetişən kimsə səadətdən məhrum olanların halını düşünməli və bir müsibətə giriftar olan vaxt ondan bədtərini yadına salıb, mütəsəlli olmalıdır.

58) Səadət və rahatlıq zamanında insanların dostu çox olur. Amma müsibət vaxtı dostları məhəkdən keçirib, çoxunu dağıdıb, azını saxlar.

59) Məclisdə dilini, süfrədə əlini qısa tutan xəcalətli olmaz. Zati məmduh olanın sifata ehtiyacı yoxdur.

60) Çörək üstə acgöz adam xalqullahın rəzilidir. Acın qarnı doyar, amma gözü doymaz.

61) İnsan öz-özünü tərif və tövsif etmək xəyalına düşməsin gərək. Çünki öz haqqında hər nə qədər az desə, özgələrin yanında o qədər məğbul olur və yaxşılıq hər bir halda özünü göstərir.

62) Xalq arasında vüqu gələn (baş verən) namehribançılığın çoxu çox görüşməkdən hasil olur. Dostlara məhəbbət və sədaqət etmək lazımdır. Amma qonşu olmaq əbəsdir.

63) İntiqamın lap yaxşısı pislik müqabilində yaxşılıq eləməkdir.

İnsanların ən qüvvətlisi qeyzli vaxtında özünü saxladandır.

64) Öz qəbahətlərini saxlayan adam çoxaldır, amma aşkar və iqrar eyləyən adam dağıdır. Ağına fəxr eyləyən həmişə xəcalətli olur.

65) Məmur və rəis adamlar özündən sonra mənfəətli və böyük işlər qoymalıdır. Çünki gözəl ad insanın vücudunu həmişə nəzərlərdə cəlvələndirib, dirildir.

66) Öz-özünü bəyənən adam özünü heç kimsəyə bəyəndirməz. Çox vədə edənin vədəsinə inanmaq olmaz.

67) Elm, mərifət və səadətənin dərəcələrinə tərəqqi eləməyin əvvəlinci şərti pis müsahiblərdən uzaq olmaqdır. İnsaniyyətin və cəmiyyətin lazım olan şərti bədaxlaq həmnəşinlərdən kənar olmaqdır.

68) İnsan maaşını və nəfqəsini tədarük etmək üçün bir kəsbü kar tutmağa və bir sənət öyrənməyə möhtacdır. Hər şəxs gərək öz mayehtacını təhsil edib, özgəsinə möhtac olmasın. Lakin ruzi təhsin eləməyin yolları şəriətə müvafiq olmağı hər bir halda şərtidir.

69) Qeyrətmənd adamlar hər gecə yatmamışdan irəli deməlidir: «Əlhəmdullah, bu gün səhhəti-bədənlə filan xeyir əməli elədim və filan əmrimi də cəbəcə etdim və filan mömin qardaşıma da ya maddi cəhətdən, ya dil ilə, ya əl ilə filan köməkliyi elədim. Əlhəqq, belə olmağı hər kəs arzu eyləməsə, insan deyildir.

70) Zəyə olan övqat və fəvt olan fürsətin iadə olunmadığı məlumdur. İnsanın ömrünün saniyələri dəqiqələrindən və dəqiqələri saatlarından və saatları həftə və ay və illərindən və illəri tamam ömürdən hesab olur. Buna görə insan heç bir vaxtını gərək bihudə keçirtməsin.

71) Sevdiiyi adamın üstünə toz qonmağını istəmir. Amma bir inciklik səbəbilə cəmi qəbahətlərini üzünə sayır. Belə insana nə demək?

72) Zəhərdən ölənlər az olduğu üçün aləmdə hamı zəhərdən qorxar. Amma səfahət və cəhalət gündə min adamı həlak etdiyi halda, yenə çox adam ona meyl edər.

73) Özgəsinin sözünün həqiqətini anlamayan kimsə öz danışdığını bilməz. Söz arasında tez-tez and içən öz hərəkətinin (günahının) isbatına çalışır.

74) İnsan bilmədiyi şeyləri soruşmaqdan çəkinməsin gərək. Bilməmək eyb deyil, amma bilmək istəməmək ayıbdır.

75) Xəsis adam öz malını öz canından çox istər. Məsələn: Məkulatın (ərzağın) təzəsini almağa qüdrəti var ikən ucuz bilib, köhnəsini alır. Təzə libas geymək mümkün olduğu halda, köhnə və yırtıq və çirkli paltar giyər.

76) İnsan hər bir işi başlayanda əvvəl fikir, ondan sonra müşavirə və məsləhət, ondan sonra cəbəca etməlidir. Məşvərətə ehtiyacı olmayan heç kəsdən gərək köməklik istəməsin.

77) İnsan səadət zamanında qazandığı dostunu müsibət zamanında gərək axtarsın. Müsibət zamanındakı dostunu səadət zamanında gərək yaddan çıxartmasın.

78) Qılinc yarası sağalsa, dil yarası sağalmaz. İnsanların ən qüvvətli qeyzli vaxtında özünü saxlamasıdır.

79) Bir adam yalan deyəndə özgəsinin zərərini və öz nəfini axtarır. Amma özünə hamıdan artıq zərər toxunur. Çünki dünyada yalançılıq səbəbindən çəkilən ziyanın həddi-hesabı yoxdur.

80) Dünyada elmin ləzzətini bilmək insan üçün bir böyük səadətdir. Amma səadət də bir xəzinədir ki, səy və qeyrət onun kilididir.

ƏZBƏR EDİLƏCƏK HİKMƏTLİ SÖZLƏR

1) İnsan əvvəl cəhlinin və bilməzliyinin dərəcəsini bilsə, ondan sonra bildiyini təkmil və bilmədiyinin təhsilinə səy və diqqət etsə, çox şey öyrənər.

2) Dünyada insanın əvvəlinci vəzifəsi elm təhsil etməkdir. Elmsiz insan ruhsuz cism kimidir. Elmə talib olan alim hesab olunur. Amma özünü elmə malik bilən cahil sayılır.

3) Dünyada hər elmdən artıq elmi-əxlaqda çalışmaq insan üçün lazımlı bir şeydir. Çünki heyvanların cinsi elmi-heyvanat deyilən elm ilə bilinse, insanların da yaxşısı elmi-əxlaq ilə məlum olur.

4) İnsana ömrü olduqca yemək və içmək nə qədər lazım olsa, elm və tərbiyə və əxlaqi-həsənə təhsil etmək o qədər lazımdır. Amma insanın insaniyyəti oxumaqla və heyvaniyyəti yemək ilə qaimdir. Pəs dirilik yeməkdən ötrü deyil, bəlkə yemək dirlikdən ötrü lazımdır.

5) Meyvəli ağaca daş atan çox olduğu kimi elm və mərifət sahibinə də zəhmət və əziyyət verən çox olur. Necə ki, meyvəli ağaca daş vuranda yemiş verər, elm və tərbiyə sahibi olan kimsəyə də hər kəs ilə müdara və rəftar etməlidir.

6) İnsanın elmi çoxaldıqca cəhli azalır. Cahil olan kimsə vaxtsız xoruza bənzər. Cahilə söz qandırmaq dəvəyə xəndək atılmaqdan çətindir.

7) Təzə əkilən tənəklərə və ağaclara su vermək nə qədər lazım olsa, uşaqlara da təlim və tərbiyə kiçiklikdə o qədər lazımdır.

8) Dünyada elmi təhsil etmək çətin olsa da, yaddan çıxarmağı çox asandır. Amma cəhalət və nadanlıq təhsili nə qədər asan olsa, zayıl olmağı çox çətindir.

9) Aqil ata-ana övladını elmə və ədəbə rəğib edənir. Amma balasını bəkar və əziz saxlayan adam övladının düşmənidir.

10) Ata-anasının gözəl-gözəl nəsihətinə qulaq asmayan uşaq axırda pəşman olur. Nəsihətin qiyməti cavahirin qiymətindən artıqdır. Amma qədrini bilən görər.

11) İnsanın vücudunun səmərəsi və faydası elm ilə hasil olur. Elm və mərifətsiz insan meyvəsiz ağaca bənzər.

12) Elmin ləzzətin anlamaq insan üçün bir böyük səadətdir. Amma səadət də bir xəzinədir ki, səy və qeyrət onun kilididir (açarıdır).

13) Fəzilətdən, ibadətdən, elm və mərifətdən məhrum olan adamlar üçün ölüm bir böyük nemətdir. Çalışmaq istəməyən insan yaşamağa layiq deyil.

14) Tənbəllik və kəsalət insanın vücudunda bir böyük mərəzdir. Odur ki, işləyən dəmir parıldar, işləməyən dəmir paslanır. Tənbəl adam badam yemək istər. Amma sındırmağının zəhmətindən qaçar.

15) Zəyə olan vaxtın və fəvt olan fürsətin iadə olunmadığı məlumdur. İnsanın ömrünün saniyələri dəqiqələrindən və dəqiqələri saatlarından, saatları həftə və ay və illərindən və illəri tamam ömründən hesab olunur. Buna görə insan heç bir vaxtını bihudə keçirtməsin gərək.

16) İnsan qarışqadan ibrət almalıdır. Çünki qarışqaların rəisi və əmr edənləri olmaya-olmaya yenə xoş havalarda və fürsət zamanında ittifaq ilə çalışıb, qış fəslində zərurət vaxtında insanlardan artıq rahat olub, asudə keçinirlər.

17) Bir işi başlayıb, nəhayətə yetirməyən adam gərək məyus olmasın. Əvvəlininci dəfədə babəca olmasa, ikincidə, nəhayət üçüncüdə yerbəyer olur. İnsan bu barədə hörümçəkdən ibrət götürməlidir.

18) Səfahətin əvvəlinci dərəcəsi insan özünü ağıllı bilməkdir. Çox səslənən təbilin içi hava ilə doludur. İnsanın bildiyi şeylər bilmədiyinin müqabilində heç dərəcəsidədir.

19) İnsanın öz nəfsi özünə böyük düşmən olduğundan hər şeydən əvvəl onu islah etməlidir. Öz qəbahətlərini görən kimsə özgələrin pisliyini görməyə vaxt tapmaz.

20) Yaxşılığı tərif eyləyən kimsənin sözü doğru olsa, özü əsla yaxşılıqdan əl çəkməz. Vaiz və naseh kimsənə dediyinə əməl etsə, sözünün təsiri artıq olur.

21) Yaxşılara yamanlıq eyləyən kimsənin əməli günə tüpürən adamın məsələinə bənzər. Çünki tüpürdüyü günə yetişməz, yenə öz üzünə düşər.

22) Həvəs ilə başlanan iş yarı olmuş kimidir. İş işləyib yorulan adamın istirahəti istirahətdir. Amma bekarlığın istirahəti zəhmət və əziyyətdən ibarətdir.

23) Tənbəllik və işsizlik fəğr və zərurət qapısının açarıdır. İşlək və çalışqan adamlara ən böyük cəza bekar qalmaqdır.

24) Dünyada sənət və kəsib fəğr zərurətə müqabil bir qala kimidir. Gözəl sənətkarlıqda həm mənəfət və həm də ləzzət vardır.

25) İnsan ömrünü və cavanlığını bihudə keçirtməsə, axırdı peşman olmaz. Cavanlıq bir ziraətdir, hər nə əksə, qocalıqda biçər. Necə ki, deyiblər: - Cavanlıq əyyamında zəhmətçəkən qocalıq zamanında rahat olur.

26) İnsan böyük və elmlı adamların kamalatını məmnuniyyət nəzərilə baxıb təhsin və qəbul eyləməlidir. İnsanın bir az nəqsi (nöqsanı) kamalatına xələl verməz. Necə ki, günün üzündəki ləkələr onun nuruna ziyan verməz.

27) İnsan öz-özünü tərif və tövsif etmək xəyalına düşməsin gərək. Çünki özü haqqında hər nə qədər az desə, özgələrin yanında o qədər məqbul və müstəhsən olur. Əlbəttə, kəmalat hər bir halda özünü göstərir.

28) Öz-özünü bəyənen adam özünü heç kimsəyə bəyəndirə bilməz. Necə ki, çox vədə edənlərin vədəsinə inanmaq olmaz.

29) Özgəsinin sözünün həqiqətini anlamayan adam öz danışdığını bilməz. Söz arasında tez-tez and içən öz yalanının isbatına çalışır.

30) Zəhərdən ölən az ola-ola, aləmdə hamı zəhərdən qorxar. Amma səfahət və cəhalət gündə min adam həlak etdiyi halda, yenə çox adam ona meyl edər.

31) Qılınc yarası sağalsa, dil yarası sağalmaz. İntiqamın böyüyü yamanlığın müqabilində yaxşılıqdır. İnsanların qüvvətli qeyz məqamında özünü saxlaşdırandır.

32) Səadət və rahatlıq zamanında insanın dostu çox olur. Amma müsibət və fəlakət dostları məhəkdən keçirib, çoxunu dağıdıb, azını saxlar.

33) Səadətə yetişən kimsə səadətdən məhrum olanların halını düşünməlidir. Bir müsibətə giriftar olan vaxt ondan bədtərini xatirə gətirib, mütəsəlli olmalıdır.

34) Pisliyi unudub, yaxşılığı yadda saxlamaq lazımdır.

Bir adama yaxşılıq edib əvəzini gözləmək bu gün əkdirdi ağacı sabah çıxarıb atmaq kimidir.

35) Dünyada yaxşılıqdan gözəl şey yoxdur. Amma yaxşılığa layiq olanları axtarib tapmaq ondan da yaxşıdır.

36) Nəsihət vermək nə qədər asan olsa, qəbul etmək o qədər çətindir.

Qərəzkar adamların sözü kömürə bənzər. Dəydiyi yeri yandırmasa da, qaraldır.

37) Quzuların mələməyindən artıq bülbüllərin sə-sindən ləzzət aparan çobanın öz sürüsünə xeyri olmaz.

38) Sırr insanda əmanət olduğundan can kimi sax-lamaq lazımdır. Bir sırə iki şəxsdən artıq xəbərdar ol-sa, tamam aləmə faş olmuş kimidir.

39) Dövlətmənd adamların malına-dövlətinə həsrət ilə baxıb, oğurlamaq fikrinə düşən adam heç vaxt dövlətli olmaz. Fağır və biçarələrin halına mərhəmət və mürüvvətlə baxan dövlətli heç bir vaxt fağır olmaz.

40) Vücudu xəstə olanlar təbibə, ruhi xəstə olanlar həbibə möhtacdır.

ELMI ƏSƏRLƏRİ

PUŞKİN

*May ayının 26-cı günü 1899-cu ildə
Rusiyanın məşhur şairi Puşkinin 100-cü
ilinin yadigarlığına Naxçıvan «Məktəbi-
tərbiyə»sində tərtib olunan cəşni-məclisində
oxunan nitqin surətidir.*

Hüsni-fəsaḥət və nəşeyi-bəlağətlə məftun və sərgəmi-üdəbayə və təbi-səlim ilə zövqi-şərdən ləzzətyab olan şüərayə vazeh və aşkardır ki, söz aləmi-ülvidən yer üzünə nüzul edəndən sonra onu hər əsrin üdəbayi-mümtazı və şüərayi-sehrpərdazı yenə aləmi-balaya qaldırdılar. Zati-baridən başqa o zadi ki, onun məxluq və qeyri-məxluq olmağında söz danışılıbdır, həmana sözdür. Söz kimi bir ruhi-rəvan və cövhəri-can varsa da, yenə sözdür.

Bu sözdə hanı şübhə ki, söz cövhəri-candır,
Söz cövhəri-can olduğu məşhuri-cahandır.

(Füzuli)

Odur ki, hər bir şeyin tərifi sözlə layiq şərh və bəyan olarkən sözün özü-özü ilə də qabili-tərif və tövaf ola bilməz.

Əllamə Zəməxşəri Qurani-məcide yazdığı təfsirinin müqəddiməsində sözün təsiri və kəlamın şənini təid üçün «Zühuri-İslamda seyfi-şəriətə qarşı duran mütəəssibini-ərəb hökmi-bəlağətə müqavimət edə bilmədilər» ibarəsilə xətm-i-kəlam eləmişdir.

Növi-bəşərin təsisati-aliyyə və məsnuati-qəribəsinin içində dünya durduqca cəmi xiləldən əmin və bir hüsni-həsin olanı sözdür.

Belə ki, inqilabati-zamaniyyə, məmuriyyətlə məruf olan məşhur şəhərləri və insanların əsrlərcə səyinin səmərəsiylə abad olan məmləkətləri bir bəlayi-nagəhani və bir qəzayi-asimani ilə məhv və nabud eləsə və zamanədə vüqaa gələn cəhalet alovları və zülm tufanları sərmayəyi-iqtidarə malik olan dövlətləri və dərəcəyi-iftixarə nail olan millətləri münqəriz və paymal etsə, sözün əsas rəsanətinə bir inkisar və daməni-müqəddəsine zərrə qədəri gərd və qübar əyləşdirə bilməz.

Odur ki, «Beytül-ətiq» ismilə müsəmma ola Kəbəyi-müəzzəmə təmirati-mütəəddidəyə düçar olarkən onun divarından asılan «Müəlləqati-səbə» təbir olunan qəsayidi-fəsihənin hənuz bir beyti də təğyir tapmayıb-dır.

Əlhəqq bu barədə Bustani-bəlağətin əndəlib şeydasi və Gülistani-fəsaḥətin bülbüli-dəstansərası Şeyx Sədi Şirazinin 661 il bundan müqəddəm yazdığı.... fəqərəsi bizə bir dəlili-vəzeh mənziləsindədir.

Ver sözə ehyə ki, tutdunca səni xabi-əcəl,
Eyləyə hər dəm səni ol yuxudan bidar, söz.

(Füzuli)

Əfradi-bəşərin təğyiri-ətvarına, tənvari-əfkarına, təhzibi-əxlaqına lazımlı dərəcədə xidmət edəcək surətdə sözdən müəssir bir şey ola bilməz. Odur ki, asimani və izlər, möcüzünəma peyğəmbərlər və həttə həkəmayi-rəhmani və üləmayi-rəbbani hər əsrin təqzasınca söz ilə ifadəyi-bəliğəsində bu kifayətdir ki, insan gahi bir söz ilə hal və hərəkətini dəyişdirib, şirin canından əl çəkib, əziz və ləziz olan həyatını bir sözlə fəda edir. Və gahi bir söz ilə də mafövqi təsəvvür olunmayan sürur və behcətə düçar və yanki bilanihayə ənduh və möhnətə girtar olur.

Demək olur ki, söz insanın ruhunda və cismində cəmi qüvalardan ziyadə bir qüvveyi-mənəviyyə ehdac edir. Necə ki, çox vaxtlar meydani-rəzmdə əqəl-qəlil bir ləşkər haləti-məğlubiyyətinə şübhəsalardan sardir olan bir mühəyyic və müəssir kəlam ilə deyəsən ki, cisminə təzə bir ruh dəmidələnilib, haləti-hücumavarənə və sövləti-mərdanə ilə qalib olan düşməni məğlub və münhəzim və məqhur, tarmar etmişdir: « Əgər sözdə can yoxdursa, bəs nə üçün ölü susur? »

Əlhəqq, bu xüsusda bir türk şairi nə gözəl deyibdir ki;

«Yərəbb, bu nə halət, bu nə təsir ki, bir söz
Rövnəqşikəni-mərikəyi-seyfü sinandır».

Söz bir tavusi-nəzərbaz və ya bir buqələmunisehrpərdəzdir ki, hər əsrdə bir rəng ilə və hər zəmanədə bir şəkil ilə, hər vaxtda bir heyətdə və hər saatda bir surətdə pərü bali-pürnəqş açıb, biixtiyar xatirələri və biqərar könülləri öz havasınca uçdurmaqdadır. O, bir

şahidi-rəna və nazənini-zibadır ki, hər lisanda bir libas ilə, hər millət içində bir şivə ilə və hər qövm arasında bir ləhcə ilə dolanır. Gahi qəbayı-lətafətnümay nəzm ilə geyinib və gahi zivəri-canpərvəri nəsr ilə bəzənib, məhbub dilruba kimi camali-dilarasını pərdəyi-nazarasından öz dildadələrinə göstərməkdədir. Elə bir cismi-lətif və heykəli-zərifdir ki, minlərcə əsrlər, qərnlər gəlib keçsə, qocalıq xəzanının sərsəri (küləyi) onun cavandıq baharistanının nihali-bürüməndindən bir yarpaq da sala bilməz.

Tərif edəməm tinəti-pakındakı lütfü,
Gör xasiyyəti-lütfü nə miqdar əsər eylər.

Amma bu tərifində aciz qaldığım söz və bu tövsiyədə dəryayi-heyretə qərq olduğum söz hər surətə düşsə və hər libasa girsə, səhihül-əza və mütənasib ül-əndam olmalıdır: «Dilbər min olsa da ürək birdir».

Məzmununca gərəkdir aləmara, nəzərruba, dilduz, ciyərsuz, fərəhxiz və tərəbəngiz ola, tainki özünü hər şəxsin nəzərində məhbub və mətlub və qailini indələüdəba (ədiblər yanında) layiqi-təhsin və sözavari-afərin eləsin.

«Artıran söz qədrini, əlbəttə, qədrin artırar,
Kim nə miqdar olsa, əhlin eylər ol miqdar söz».
(Füzuli)

Odur ki, aləmi-təbiətdə və təkniyəi-zülmətdə təbişer, qüvveyi-şairiyyət və şahidi-məna hər şairə bir növ ilə ərzi-camal etmişdir.

Belə ki, şüəradan bəziləri əziz ömrünü və qiymətsiz ovqatını həzl və hecayə və həcv-hədyanə vəqf edib, bir az müddət zərfində ism və rəsmi səhayifi-ruzigardən sərsəri-həvadislə məhv olub, itmiş və bir cümləsi aludəyi-zülf və xal və nabəndi-hüsni-camal ikən bir neçə pərişan qəzəllər meydana buraxıb, guya ki, aşüftəyi-zülf-i-canan və məhvi-camali-xuban olanların gərdəni-əsaretinə bir zənciri-zillət bağlayıb, getmişdir. Necə ki, üdəbəyi-Osmaniyyənin sərəmədi olan mərhum Kamal bəy o günə şairlərin divanına «Div» kəlməsinin siğəyi-cəmi olan «Divan» isnadını verib, deyir ki, «O divanlara baxanda dağlı lalələrdən, yaxası yırtıq güllərdən, qıl kimi bellərdən, sərvdən uzun (quleybanı kimi) boylardan, ilan kimi saçlardan, qılinc kimi qaşlardan, ox kimi kirpiklərdən, xəncər kimi qəmzələrdən, bənövşə və ya

zümrüd kimi bıqlardan, su kənarında bitən çəmən kimi saqqallardan, heç yox ağızlardan, duzlu dodaqlardan, quyu kimi çənə çuxurlarından, deryadan ziyadə qanlı yaşlardan, dünyanı yaxacaq (yandıracaq) qədər atəşli ahlardan, üzlərinə pambıq yapışmış iyrenc yaralardan, sehrbaz qələndərlərdən, batman ilə şərab içən sərxoşlardan, küçələrdə üryan gəzib, çığır-bağır-b, sinəsinə döyən aşıqlərdən, bir dilbərin saçına daraq olmuş parça-parça könüllərdən keçilməz.

Amma aləmi-təbiət şüəranın bir firqəsinə elə bir qərihəyi-şer və təbi-zərif və qəlbi-səlim, əlhasil kəlamimövzununu icad edən bir qüvvəyi-nazik və lətif əta edibdir ki, bu qisim şairlərdən hər qövmün və hər millətin içində zühur edəndə əfkarının məziyyəti-ümumiyyəsi və xüsusiyyəsi sayəsində və hissiyyəti-həqiqi və təbiyyəyə malik olmaq səbəbilə o qövmün təhzibi-əxlaqına xidmət və tərтіbi-ədəbiyyatına rəvnəq vermişdir. Hələ bunu da dərmian və xatirnişan etməliyəm ki, bu qisim qüvvəyimüqtədirəyə malik olan nadir-ül vücud şəxslərin çoxu iğtişası-inqilabata düçar olan bir əsrdə və fənuni-ədəbiyyəsi pərakəndə surətdə qalan bir qövmin içindən zühur edibdir».

Məsələn, qədim Yunanıstanda şairiməşhur «Umrus» zühur edəndə üsuli-şərdən və fənni-qafiyyədən o qövmün içində bir əsər yox idi. Bununla belə, o vaxtdan indiyə kimi Yunan qövmi hənuz bir elə şairimahirə malik ola bilməyib və bundan sonra da olmaqlarına da şübhə etməmək mümkün deyildir. Necə ki, əqvami-ərəb üdəbası o əyyam cəhalətin heyretəfza və qürabətnüma şairi İmrəlqeysin əşarına mürur edəndə məqami-əczdə cəhalət əlini xəcalət əngine soxub-çıxardığı halda, yazıb-pozduğu əşarını da yenə İmrəlqeysin müqəllidlik şivəsindən kənara çıxma bilməyibdir. Məgər fars qövmi o mələküşşüəra, sehrazma, süxənçin, süxənaferin Firdovsi kimi bir şairi-şöhrət-şüarın ahəngi-mühabət və səlasətlə mövzun və məmluv, altmış min beytdən ibarət və farsı lisanından maəda (başqa) heç bir əcnəbi kəlməsi istemal olunmayan «Şahnamə» kimi bir kitab ilə də cəşn günlərində səlatin və ümərə (əmirilər) məclisində məşğul olacaqlar.

Heyhat! Ki bir də Lisanül-qeyb adlanan Havizin nəməkdani-şüəra deyilən divanını və Müsləhəddin Şeyx Sədinin səadətli əsrini görə bilələr!...

Bir vaxt İngiltərədə fənuni-ədəbiyyə mükəmməl surətə girməmiş, ancaq bir neçə ədib var ikən Şekspir kimi bir şair zühur etdi. Amma haləti-haliyyədə neçə min ədib və müəllif ola-ola bir Şekspir yoxdur.

Və hakəza nemsə millətinin Höte və Şilləri indi hanı?

Demək olur ki, Fransanın kitabxanalarını təzyin edən və Voltr kimi şərə həvəsi olan məharətli filosofun təlifat və təsnifatıdır. Necə ki, rus ədəbiyyatını əvvəlcə tərtib və nizama salan Nikolay Mixailoviç Karamzindir ki, rus sahib qələmlərinin əvvəlimcisi və istedadifövqülədə sahibisi hesab olunur.

Karamzindən sonra məşhur təmsilnəvis olan İvan Andreeviç Krılov və Aleksandr Sergeeviç Qriboyedov rus şairlərinin səramədi (məşhuru) hesab olunur.

Amma rus qövmi altmış bir ildir ki, Puşkin kimi bir süxənsaz və sehrpərdaz şairin vücudundan məhrum qalıbdır. Hərçənd ki, Puşkindən sonra şairi-süxəndan və süxənsənc Lermantov rus ədəbiyyatına təzə bir rəvnəq verib, zینətləndirdi. Amma fənuni-ədəbiyyə tərəfdarları və çaşniyi-şerdən nişvəyab olan zövq sahibləri Puşkinin adını ürək sıxıntısısız yad edə bilməzlər.

Bəxtəvər sayıram o qövmi və xəşbəxt hesab edirəm o milləti ki, qədirdanlıq və maarifpərəstlik sayəsində bundan sonra neçə-neçə Puşkinlər, Şekspirlər, Volterlər sahibi olacaqlar. Nəzəri-həsərlə baxıram o qövmə və atəşi-dildən yanıram o millətə ki, fəvaidi-fənuni-ədəbiyyədən sərfi-nəzər etməklə və mənafeyi-ümumi mütənəvviedən bibəhrə olmaqla indiyə kimi neçə-neçə Firdovsilər, Sədilər, Havizlər itirib və itirməkdədirlər.

Görəsən hansı millətin sadə və rəiyyətzadə övrətləri elm və tərbiyə sahibi olmaq səbəbi ilə mərifət gəhvarəsində elm səddilə nə qədər Alffirlərə, Dumuselərə, Pridomlara, Puşkinlərə pərvəriş verirlər? Görəsən hansı millətin nəcib və şahzadə xanımları maarifdən və elmi-tərbiyədən bixəbər olduqlarına görə neçə-neçə əsrlərdir ki, bir Ənvəri, Bir Nizami, bir Xaqani və bir Nəvai yetirə bilmirlər?

Şair nədən olur? Ədib nədən əmələ gəlir?

Şair daşdan yaranmaz. Ədib ağacdən olmaz, Şair və ədib millət və millət balalarından əmələ gəlir. Demək olur ki, bir kəndin guşəsində bir alaçıqın bucağında yırtıq libasa və köhnə qundağa bürünmüş bir uşaq elm və tərbiyə sayəsində axırda bir şairi-kamil olur. Və yenə bir müəzzəm şəhərdə bir ali imarətdə izz və iftixar ilə nazpərvər bir uşaq neməti-elmdən və ləzzəti-maarifdən məhrum olduğuna görə axırda bir muzi cahil olur.

Əlhasil, hər bir şeyi diqqət və etinanın zımnında və təlim və tərbiyənin sayəsində və qədrşünaslığın təhti-himayəsində hüsula gəlir. Odur ki, rus milləti və dövləti qədrdanlıq cəhətilə və qədrşünaslıq cənbəsilə məzkur şairi-məşhur Puşkinin dövlətə fədakarənə etdiyi xidmətləri və millət yolunda çəkdiyi zəhmətləri nəzərdə tutub, onun iftixarına və yadigarına neçə-neçə nişandaşt və nişangahlar bina və inşa etdiribdir.

Bu gün may ayının 26-sı 1899-cu ilin övsətidir. Rusiyanın maarifpərəst və mühibbi-elm-ədəb olan milləti şairi-məzburun viladətindən bir əsr keçmək münasibətilə məmaliki-Rusiyanın hamı şəhərlərində və ümum məkatibi-aliyyələrində və bəlkə tamam kəndlərində Puşkinin adına məclislər tərtib edib, onun ismini zikri-xeyr ilə yad və ruhunu dua və istiğfar ilə şad etməkdədirlər.

Bunlardan əlavə, bu gün Rusiyanın paytaxt şəhəri Peterburqda şairi-məşhurun mücəssəməsi tərtibən bir yadigari-məxsusanə olmaq üçün nişangah bina olunubdur. Əlhəqq rus milləti üçün bu gün bir böyük, möhtərəm və şərəfətli gündür. Şah və gəda, əla və ədna, qəni və fəğir və səğir-kəbir bu gün Puşkini yad etməkdədirlər. Əncüməni-danışları, məcalisi-elmiyyə və ədəbiyyələri, darülfünunları, ruznamələri, məktəbləri, kitabxanaları və qiraətxanaları bu gün Puşkinin adı ilə dolubdur. Minlərcə kitabçalar və milyonlarca Puşkinin əsərləri və əksi (şəkili) təb olunub, uşaqlara və böyüklərə tövzi olunmaqdadır.

Nəinki bu gün məhz bir Rusiya məmləkətində Puşkinin adı zikr olunur, xeyr! Ümum məğribzəmin və məşriqzəmin ruznamələri bu günlərdə Puşkinin inşaatından və əhvalatından qeyri bir özgə əmrə məşğul deyillər.

Fəlihaza (bununla belə), biz Naxçıvan camaatının müsəlmanları da «Məktəbi-Tərbiyə»mizdə Rusiyanın

əzəmətli şairi Puşkin naminə bu məcməi tərtib edib və bu məclisdə hazır olmaqda özümüzü xoşvaxt və xoşbəxt hesab edirik. Bu halda Puşkinin tərcümeyi-halını, onun sərgüzəştini oxumaq müqtəzayi-halə münasibdir. Və lakin rusca bilməmək nöqsanı ilə və rus ədəbiyyatına vəqif olmamaq qüsuru ilə İslam ədəbiyyatından xüşəçinlik ünvanı ilə və pərakəndə surətdə yığılan bir tərcümeyi-hal bərvəchi-ehtimal bəyan edib, Puşkinin ömr və övqatına və əyyami-məişətinə sahibi-vüquf olanlardan üzr istəyirəm.

İndi məlum olsun budur ki, zəkavətli Aleksandr Sergeeviç Puşkin rus şairlərinin hamısından sahibi-imtiyaz və cümləsindən sərəfraz və süxənpərdaz hesab olunur. Bu şair may ayının 26-sı 1799-cu ildə Moskva şəhərində dünyaya gəlibdir. Puşkin ana tərəfindən Həbəş nəslindəndir. Belə ki, Rusiya dövlətinin əsasının müəssisi və rus millətinin bənayi-mədəniyyətinin banisi olan Pyotri-kəbirə səlatinini-Osmaniyyədən göndərilən həbəşli İbrahim ərəb Həbəşi Puşkinin ana babasıdır. Puşkin səkkiz sinnində məktəbə gedib, on ilin müddətində ülum və fünuni-mütənəvviedən bəhrəyab olub, əyyami-təhsilini dərəcəyi-ikmalə yetirəndən sonra vizarəti-xaricə (xarici işlər nazirliyi) mənşəbə nail oldu. Amma əyyami-təhsilində çox vaxt şer yazmaqla məşğul olurdu. Ol vaxtlar onun əşarından asari-fəsaḥət və nümünəyi-bəlağət aşikar olduğu üçün onun xariqüladə bir şairi-məşhur olmağını göstərirdi.

Vəzarəti-xaricə mənşəbindən sonra Yekatrinoslav şəhərində xidmətə məmur oldu. Bu şəhərin ab və havası şairi-zərifin məzaci-lətifi ilə sazgar olmayıb, təblərdən naxoş halda Qafqaza azim oldu. Qafqazın fərəhfəza havası və mənzərəyi-dilguşası Puşkini özünə valeh və heyran elədi. Odur ki, Puşkin Qafqaz dağlarına şairlik nöqtəyi-nəzərindən baxuban bir neçə müəssir və ibrətəngiz şerlər inşad edibdir ki, o şerləri oxuyub, məzmununu lazımınca dəryaft edən əhli-zövq Puşkinin süxənaferin olmağına iqrar və etiraf eylər.

Sonra Qafqazdan Krıma gedib, Krımda səyahət əsnasında bir qədər gözəl nəzmlər və müəssir mərsiyələr yazıb, Kişinyev şəhərinə qayıtdı. Orada «Kavkazski plenik», yəni «Qafqaz yesiri» və «Bağçasarayski fantan», yəni «Bağçasaray bulağı» dastanlarını tamam elədi.

Demək olur ki, Puşkin «Bağçasaray bulağı» hekayəsində təbinin mövzunluğu və qüvvəyi-xəyaliyyəsinin mühəyyicliğini və əfkarının ülviyyətini və əşarının qiymətini meydani-zühura qoyubdur.

1823-cü ildə Puşkin Odessada yenə dövləti xidmətə mənsub olub və orada çox xırda nəzmlər yazıb. «Siqanski tabor», yəni «Qaraçı taboru» deyilən hekayəsini qələmdən çıxartdı. Və bir ildən sonra tərk-i-xidmətə istefa verib, öz vətəninə qayıtdı. Həmin 1824-cü ildə imperator Nikolayi-əvvəl culusi-şahanəsində Puşkini hüzura istəyib, kamali-mərhəmət və mehribanlıq ilə nəvaziş və təltif etdi.

1830-cu sənədə Puşkin səyahətə çıxıb, çox şəhərlər gəzib, Asiyayi-Osmanini dəxi səyahət etdi. Əsnayi-səyahətində cəzəbəyi-miqnatisiyyəyi-vətəniyyə şairin qəlbi-rəqiqini özünə tərəf cəzb edərkən səyahətindən qayıdıb, təəhhül ixtiyar etdi (evləndi). Və o vaxtlar Pyotri-kəbirin tarixini yazmağa şüru etdi. İki ildən sonra da «Kapitanskaya doçka», yəni «Kapitan qızcığazı» hekayəsini itmama yetirdi. Və o birisi il imperaturi-əzəmin fərmani-alilərilə «Puqaçov asiliyi» deyilən qissəsini çap etdirdi. Təlifatının nəşri üçün xəzinəyi-dövlətdən iyirmi min manat təxsis olundu.

Şairi-rövşənzəmirin hissiyyati-aliyyəsi dərəcəyi-kamələ yetişdiyi halda, baharistani-ömrünə vəhşətəngiz ölümün sərsər xəzanı əsdi. Belə ki, «Holland» səfirinin oğlu baron Dantes Puşkinin vəcihəyi-dövran olan zövcəyi-möhtərəməsi Natalya Nikolayevnanın camalına aşiq və söhbətinə rağib və ülfətinə talib idi. Bu iş şairi-qeyrətmənd və mürüvvət-şüarın təbinə nagüvara gəlib və zəngilik qanı vücudunda cuş edib, hərifi-xəyanətkarı müharibəyə dəvət etdi. Yarvar ayının 27-də 1837-ci ildə duel deyilən müqatilə vaqe oldu. Qurə (puşk) Dantes adına çıxıb, cavan şairin şişəyi-ömrünü cəngi-cəfa ilə sındırdı. Biçarə Puşkin həlakətli və zəxmdar (yaralı) yerdən qalxıb, mübarizi-cəfakarına tapança ilə cavab verdi. Dueldən iki gün sonra şərbəti-nagüvari-mərg içib, dünyadan həsrət ilə rihlət etdi. Peterburqda Peskov vilayətində «Svetakor» kilsəsində dəfn olundu.

Puşkinin bu qafil və nagüvara ölümü rus millətinin elm və ədəb tərəfdarlarını nəhayət dərəcədə təlxkam etdi. Bu dəhşətəngiz qissəyə dair şairi-şəhir və ədibi-

binəzir Lermantov müəssir və ibrətnüma bir nəzm yazmışdı. Və o nəzmində Peterburq əhalisindən Puşkinin qətlinin xüsusunda müfsid və fitnəəngiz şəxsləri zəhəramiz sözlər ilə tən və tövbix etmişdi. Bəzi sahibqərəz şəxslər o mənzümənin məzmununu münasibi-hal görüb və özlərinə həml edib, şairi-rövşənzəmirin zəcr və tənbihinə çalışdılar.

Əlhasil, Rustya məmləkəti və rus milləti bu böyük şairin vücudundan məhrum qalan gündən indiyə kimi bunun əmsalının intizarını çəkməkdə və bir belə ədib, danişmənd və şairi-aləmpəsənd yetişdirmək arzusundadırlar.

Bunlardan əlavə, Puşkin rus dilini gözəl surətdə dirilti. Güya ki, rus ədəbiyyatına təzə ruh verdi və rus qövmünün təhzibi-əxlaqına və tövsiyi-əfkarına çox xidmət göstərdi. Zülmətdən Gün tulu edən kimi inqilabati-ziyad cəhl və fəsad ilə dolu olan əsrində, asayiş və rahatlıqdan, elm və mərifətdən və adabi-insaniyyətdən dən vurub, sözünü dərəcəyi-sübuta yetirdi. Puşkinin on dörd əsəri-binəzirləri cövdəti-zehninə, ülviyyəti-fikrinə bir dəlili-möhkəmdir.

Və bunu da nəzərdə tutmaq lazımdır ki, Puşkin bu qədər şöhrəti və bu dərəcə səadəti sadə və aşkar yazmaq sayəsində qazandı. Belə ki, kənd əhaliləri də onun nəzmlərini və yazdığı hekayələrini oxuyub qissədən hissə hasil edər. Bununla belə, yenə Puşkinin şerlərinin bir beyti də şivəyi-şairanədən və ləhcəyi-ədibanədən xali deyildir.

Bu şair öz əsrində öz qədrini bilib və gələcək zamanlarda qədrinin bilinməyini də bilirdi. Və bəlkə özündən sonra gələn şairlərin də qədrini bilərdi. Elm və ədəb rəvnəqinə ömür sərf edənləri və insaniyyət aləminə xidmət göstərənləri və ülum və maarifin rəvac və intişarına çalışanları mədəni millətlər heç bir vaxt unutmaz.

Qeyd: A.S.Puşkin haqqında məruzə 1914-cü ildə Bakıda Məmmədəli Səfərov tərəfindən kitab halında nəşr etdirilmişdir.

HEYKƏLİ-İNSANA BİR NƏZƏR

Heykəli-insana diqqət nəzərilə baxanda insana nə qədər heyrət üz verir. Bu vüzudi-heyretəngizin hər bir əfkarını və hissiyyatını və onda mövcud olan növbənöv qüvvələri nəzəri-müləhizəyə alanda insana nə payədə təəccüb gətirir.

Hərçənd ki, insan zahir surətdə bir-birindən o qədər fərqli və mütəfəvvülü deyil, amma xəyalat və əfkar və təbiət və əxlaq cəhətinə bir-birindən nə qədər mütəfəvvülü olmağı aşkardır və bəlkə, zahirən surət cəhətində bir-birinə müşabihəti yoxdur. Hərgah bir şəxs dünya yaranandan indiyə və indidən qiyamətə kimi ömr edib, yaşaya bilsəydi və əfradi-bəşəri fərdən-fərd müşahidə və müayinə etmiş olsaydı, bu qədər həddü hesabsız nüfusun heç birinin heç bir cəhətdən bir-birinə müşabihəti və münasibəti olmadığını bil-qət vəl-yəqin iqrar və isbat edərdi. Belə ki, indi yer üzündə olan insanlardan (Müşti nəmuneyi-xərvar) misalınca hər kəs öz qədrincə hər nə qədər ki, görüb, onların əmal və əfkarı, rəftar və güftarı, sirət və surəti, söz və söhbəti, şəkil və siması, hətta sövt və sədası və sair hərəkət və səkənatı bir-birinə oxşamadığı qəti surətdə bəyan eylər.

Bu ənasürdən mürəkkəb olan cirmi-səğirin həqiqətinə dürüst düşünən adam dəryayi-heyretə qərq olur. Necə qərq olmasın ki, bu əcubeyi-dövrən olan insan dəmirdən davamlı və gül yarpağından nazıkdir. Gahi peydərpey (dalbadal) yetişən möhnət və müsibətə və bir-birinin üstündən tökülən zəhmət və məşəqqətə kamali-istiqlamətlə davam edib, məzəcında əbədən bir ixtilal zahir olmaz. Gahi bir namülayim cavab ilə rəngi təğyir tapıb, pərişanhal olub, özlüyündən çıxar. Gahi öz vücudunun zindəganlığından ötrü qisim-qisim (növbənöv) bəlalara davam edib, növbənöv zəhmətlərə dözür. Öz hifz və hərasətindən ötrü hər bir hadisənin müqabilində təbabiri-aqılanədə bulunur. Gahi bir qeyri səbəblə izz və etibarından əl çəkib, hər bir şeydən göz götürüb, divanələr kimi özü-öz həlakətinə çalışır. Gahi bir qəzəbnak şirə hücumavər olub, müqabilə edər. Gahi bir qaraltıdan vahiməyə düşüb, öz kölgəsindən ürker. Gahi kisrəti-hüznündən həlak olur. Gahi şiddəti-fərəhindən dərdnak. Çox vaxt olur ki, bir adam öz övladının məişət və asayi-

şindən ötrü əziz canını həlakətə verir. Bəzi vaxt olur ki, öz nəfsinin hücumundan canından əziz olan balasının başını kəsib, kabab edir. Gahi bir millətin hifzindən ötrü özünü ölümə verməyi eyni-səadət bilir. Gahi öz nəfsinin salamatlığından ötrü milyonlarca nüfusun (əhəlinin) qətlinə səbəb olur. İnsan oğlu elə bir ülvitələb şəxsdir ki, onun arzusunun nəhayəti yoxdur. Əgər bir şəhərə sahib olsa, məmləkət xəyalına düşər. Və əgər bir məmləkətə malik olsa, dünyanı təsxir etmək istər. Hərgah dünyanı da müsəxxər etsə, dünya əhli əsirim olsun deyər. Cahan onun əsiri olsa, cahanın xaricində bir özgə dünya axtarmaq təmənnasında bulunur.

Bu vücudi-insani elə bir qəribə məxluqatdır ki, onun günagün əfkar və xəyalatını qisim və qisim, hərəkət və halatını və növbənöv təğyirat və təbəddülatını deməklə tükənməz və yazmaqla qurtarmaz. Bu bir kitabı-qürabətnümayi-İlahidir ki, hər bir vərəqini açanda rəngarəng naxışlar, heyਰətəngiz surətlər, qəribə-əcibə keyfiyyətlər nümayandır ki, onların təsəvvürü təsvirindən müşkül görünür.

Əlhəqq, bu kitabın hər bir vərəqinin şərh və bəyanına neçə-neçə min kitabın dərci lazım gəlir.

İndi bu tərifində aciz qaldığımız məxluqun xalığını tərif və tövsif etmək məgər biz aciz bəndələrin qüvvəsindən felə gələ bilirmi?

Haşa! Sümmə haşa!

İlahi tərifdən münəzzəh və tövsifdən mübərrasan.

Zehi zatın nihanü ol nihandan masəva peyda,

Bəhari-sününə əmvac peyda, qər napeyda.

Həmin bu tərifin qəsdində olduğumuz bəni-növi-bəşər yer üzünə qədəm qoyanda nə qundaq və nə beşik gördü, nə libas və nə örtənəcək tapdı, nə ev və nə imarətdən xəbərdar idi, nə elə bir qüvvətli qanadı var idi ki, quş kimi havada uçmağa qadir olsun və nə elə bir minqarı və nişi var idi ki, həşəratı-ərzin zəhərdar muzilərindən özünü mühafizə edə bilsin və nə də bir elə buy-nuzu və çəngəli var idi ki, yırtıcı heyvanlar ilə müqabilə edib, müdafiəyə çalışsın.

Əvvəl nazik və qüvvətsiz cismini istidən və soyuqdan mühafizət etmək üçün böyük yarpaqlarla örtüb və müruri-əyyam ilə vücuda gələn dağların mağaralarında və böyük daşların və qayaların çuxurunda sükna elədi.

Sonra istedadı-zatı cəhətilə daşdan və ağacdən tədarük etdiyi hər bələr vasitəsilə heyvanata qələbə edib, onların ətindən tömə (yemək) və dərisindən libas tədarük edib, geyindi. Yer üzünün heyvanatı ona düşmən olmamaq səbəbilə və özünü düşməndən mühafizət etmək sədəd ilə (məqsəd ilə) böyük ağacların kökündən, gövdəsindən, qol-budağından cəm edib, su içində özünə bir məskən tədarük etməyə məcbur oldu. Tənkə müruri-zamanla yavaş-yavaş tərəqqi edib, od tapıb, işıqlıq hasil etdi. Ol vaxtdan bəri heyvanatın ətini bişirib, yeməyə başladı. Ta bir zaman yetişdi ki, ona daş əsri deyilir. Lazım olan alat və əsbabı daşdan tədarük etdilər. Sonra «Bürünz» dövrəsi ki, ona «Tünc» əsri deyilir. Ondan sonra dəmir əsri yetişdi ki, ona tərəqqi aləminin əvvəli demək layıqdır. Bu əsrlərin məbəynində insan oğlu dəxi heyvanatdan qoxmayıb, su içindən çıxıb, yer üzündə sükna etmək ilə bir çox tərəqqiyə malik oldu. Dəmindən hüsula gələn alat (alətlər) və ədəvat ilə daşları yonub, ağacları kəsib, ev və imarət təsis edib, sonra sair əsbabı-məişətini cəm etməyə müvəffəq oldu. Öz əhmal və əsqa-lını nəql etməkdən ötrü heyvanatı-vəhşiiyədən əvvəlcə ulağı, sonra atı götürüb öz qapısında bağlayıb, heyvanatı-əhliyyə surətinə saldı.

Ətindən, südündən, yunundan bəhrəmənd olmaq (faydalanmaq) üçün yenə heyvanat içindən qoyunu, ke-çini, camışı, inəyi seçib və bu nəfli (faydalı) heyvanatı götürüb, bəsləyib, tənkə heyvanat evi deyilən bir tövlə bina etdi. Ondan sonra bir para yırtıcı heyvanatdan məhfuz olmaq (qorunmaq) üçün və bir para heyvanatı da şikar etməkdən ötrü köpək, tazi tulaya qapısında yer verdi. Bəzi muzi heyvanların dəfindən ötrü pişiyi evinin içərisinə məhrəm eylədi və quşlardan toyuq, qaz, ördək kimi faydalılarını özünə ram edib, bunlardan mənfəət-bərdar olmağa başladı. Və tüyuratın (quşların) bir cüm-ləsi sərçə, qarğa, fəçələ, bülbul, göyərçin, ləklək, qırlan-qıç kimi quşlar da insan oğlunu mürüvvətli və mərhə-mətli bir vücud fərz edib, muzi və yırtıcı quşların əlin-dən qaçıb, qurtarıb, gəlib onun dövrə-bərində yuva qayı-rıb, məskən tutub, özünü bəni-növi-bəşərin təhti-hima-yəsinə tapşırdılar. Bu minval ilə bir neçə əsrlər keçib, tənkə adəm övladının ictimiasından (toplanmasından) və onların qüvayi-əliyyələrinin iştirakından ziraət və sənə-

ət əmri (iş) hüsula gəlib, yundan və pambıqdan libas toxumaq, daşdan, ağacdən, torpaq və mədəniyyətdən qabqacaq və əsbabi-təcəmmülat (zinət əşyaları) və sair alati-arayış və ləvazimi-istirahət vücuda gətirdilər. Və içlə-rindən asimanı vaizlər, pakminət nasehlər və möcüzə-nüma peyğəmbərlər zühur edib. O, müqəddəs mürəbbilə-rin (tərbiyəçilərin) təlim və tərbiyəsindən insaniyyət bağçasının təzə əkilən tənəyi şükufə açıb, yemiş ver-məyə başladı. Tainki əbnayi-bəşər bir-birinin müavinəti-nə möhtac olmağı anlayıb və ictimə və iştirakda hər bir əmrin əncamını mülahizə edib, ittifaq və ittihadla qüvvət və qüdrətin və hər bir asayış və istirahətin ləz-zətinin mümkün olmağını ehsas eylədi. Odur ki, bir nə-sil o biri nəsil ilə rəbt salıb, bir tayfa oldu. İki tayfadan bir qövüm, iki qövmdən bir qəbilə hüsula gəldi. İki qəbi-lənin imtizacından qəryələr və iki qəryənin ittisalından qəsəbələr və qəsəbələrdən şəhərlər, şəhərlərdən məmlə-kətlər təşkil olundu.

Hər məmləkət əhalisi bir millət namını alıb, o məmləkəti «Vətən» ismi ilə adlandırdılar. Hər millət öz hüquqi-millisinin hifzindən ötrü və əsas asayışının is-tehkamı səbəbilə rəyasət və təfəvvüq havası ilə hökumət və fərmanfərmaıq sevdası ilə millətpərəstlik xəyalına düşüb, hübbül-vətən peyda oldu. Tainki hər rəis öz qövümünün pişrəftinə (inkişafına) və hər alim öz milləti-nin tərəqqisinə çalışıb və hər hakim öz məmləkətinin daxilində rəiyyətin mənfəəti və məsləhəti və məmləkə-tinin məmuriyyəti və hifz və hərasəti üçün məktəblər və mədrəsələr təsis olunub, darülhükumə, darülcəzə, dar-üşşəfa (xəstəxana) bina edib, məscid və məbəəd, kilsələr təşkil tapıb, nəbatat bağçası, heyvanat bağı, məsləhət və məşvərətxanalar, sərgi və tamaşagahlar əmələ gəlib, müzəyyən imarətlər, müntəzəm bağlar və bağçalar tiki-lib, hikmət dayəsi, tifi mədəniyyəti tərəqqi libası ilə geyindirib və elm pirayəsile bəzəyib, həddi-kamala ye-tirdi.

Müxtəsəri-kəlam, indi adəm övladı bu ictimə və it-tifaqın faydasından və əfkar və xəyalatının nəticəsindən və səy və ehtimamının səmərəsindən elə bir böyük tə-rəqqiyə malik olubdur ki, əgər bir neçə min il bundan əqdəm ölüb getmiş insandan birisini qəbirdən qovzayıb, yer üzünə qoyasan: «Özümü bir üzgə aləmdə görürəm,

bu dünya bizim dünya deyil. Bu yer əsla o yerə oxşamaz ki, bir vaxt mən üstündə gəzirdim. Şayəd mənə kürreyi-ərzdən qaldırıb, bu özgə aləmə atıblar. Zira ki, mən irəlicə gördüyüm dünya bu dünyanın heç bir cəhətdən müşabihəti yoxdur», - deyəcəklər. Necə deməsin ki, görəcəkdir öz əsrində dəfi-düşməndən ötrü əlinə aldığı dəyənək, indi bir dəqiqədə yüz iyirmi dəfə alıtan bir tufəng olubdur. Uzaqdan-uzağa müddəiyə qələbə etmək üçün istemal olunan ox və sinəng indi gülləsi bir xarvar vəznində qurup toplarının şəklinə giribdir. O vaxtlarda (iki pud) yeddi batman vəznində əyninə geydiyi heyvan dərisinin əvəzinə indi pilə qurdunun (barama qurdunun) ağzından çıxan tükdən, nazik ipəkdən qırx misqal vəznində bir dəst libas əmələ gəlipdir. Və özünə mənzil qərar verdiyi qaranlıq mağaraları və sonra ağacdən və daşdan emal olunan dəkkə və talvarları xəyalına gətirəndə bir tərəfdə Fransa (Eyfil) bürcünə baxıb bir səmtdə London şəhərinin dörd yüz əlli arşın ucalıqda billur imarətin görüb və Paris şəhərinin idareyi-bələdiyyəsinin bir otağının on dörd min adama vüsət verəcəyini eşidib, bu təsəvvüratı bir xabi-xəyal fərz edəcəkdir. Və görəcəkdir ki, göz-gözü görməyən gecələrdə qaranlıq qazmasını işıqlandırmaq üçün əvvəlcə şam ağaclarından və sonra bir para ələfiyyatdan və heyvanatın yağından istixrac etdiyi işıqlıq əsbabı indi piysuz və şamdanı itirən şami-kafuri və şami-kafurini bucaqlarda qoyan lampa və lampanı üfunətlə töhmətləndirib, eşiyə buraxan qaz çırağı və qaz çırağını qaranlıq göstərən və bəlkə bir şəhəri bütün işıqlandıran elektrik məşəlləri zülmani gecələri nurani gündüzə döndəribdir.

Payi-piyadə getdiyi mənzilləri və uzun müddətlər zərfində at ilə, dəvə ilə qət etdiyi məsafələri yadına salıb, indi qarlı dağların təpəsindən, vəhşətnək meşələrdən, biabü ələf biyabanlardan, uzun-uzun səhralardan, böyük-böyük dağların qarnın söküb, teyyül-ərz kimi keçən dəmiryol maşinasının bu tünd (tez) və tez seyrini görüb, başı gicəllənib, özünü itirib, yıxılmağa bir yumşaq yer bu məsəl təriqilə fərz etdiyimiz qədimi əsrin insani nizam ilə düzülən teleqraf ağaclarına həsrətlə baxıb deyəcəkdir ki, məgər övladımız bizdən sonra tuncün toxumunu tapıblar ki, bunu hər məmləkətdə belə kisrətlə əkiblər?

Və onu bir-birinə rəbt edən simlərin dəmirdən olduğunu bilib, dəxi təəccüblənib, deyər ki, məgər bizdən sonra dəmiri xəmirə döndəriblər?

Eləki bu düzülmüz ağaclar Tehrandan Londona anivahiddə xəbər yetirən bir alət olduğunu anlayıb, bir dərəcədə məbhut və heyran olur ki, ona hər nə qədər telefon və foneqrafdan təqrrir edəsən, deyər ki, «Məni o qədər də sadə və nadan adamlardan hesab etmə ki, hər bir şeyə inanım. Axır mən də özümə görə ağılim var. Bu teleqrafı sənin xatirinə inanıram. Və illa bu da bir inanılmış şeylərdən deyildir».

Qədim vaxtlarda ağacı və kötüyü suyun dibinə batmayan bir şey fərz edib, böyük kötüklərin ortasını oyub, onun vasitəsilə kiçik nəhrləri (çayları) o tərəfdən bu tərəfə keçməyi özünə bir böyük maharət və şücaət sayan insan indi deryaların üzündə dağ kimi dolanan paraxodları və Bəhri-mühiti-kəbirin (Sakit okean) hər bir tərəfini seyr edib, əjdaha kimi anqıran zirehli gəmiləri görsə, birdən-birə necə məbhut olmayıb, deryayi-heyretə qərq olmaz?

Hələ görəcəkdir ki, insan oğlu dağları, meşələri, deryaları və səhraları müsəxxər etməyə qənaət etməyib, havada seyr etmək havası ilə hava gəmisini qayıdır, göyə qalxır və bəziləri məxsusi qanadların vasitəsilə övcihavada şahbazi-büləndpərvaz kimi uçmaqdadır. İnsan qüvvəyi-buxariyyə və elektrik təsiri ilə bu qədər hədsiz və hesabsız karxanalarda (zavodlarda) və üğul və övhama heyretverici ixtiraati-əcibə və məsnuati-qəribəyə malik ola-ola bunlara da iktifa etməyib, nə qədər kəşfiyyat ziyadə və tərəqqiyyati-fövqüaladəyə malik olacaq. Tərəqqiyyati-haliyyənin mafövqini bu on doqquzuncu əsrin axırında, yəni 1900-cü ildə Parisdə açılan sərgi (tamaşaxana) bizlərə göstərəcək növi-bəşərin yeddi min il bundan əqdəm əfkarının nəticəsilə indiki tərəqqiyyatının nəhayətsiz təfavütünü necə gözəl surətdə nişan verəcək.

Ey heykəli-insani, sən necə ayineyi-qüdrətnümayi-İlahisan!

Ey cövhəri-cismani! Sən necə deryayi-heyretəfzayilayətənahisən!

«Fətəbarək ulla əhsən ül-xalığın». İnsan bu qədər tərəqqiyyati-binəhayətə haradan malik olmuş? Bu qədər

şərafət və səadətə nə üçün layiq olmuş? Bu qədər ülum və fünunu haradan qazanmış?

Tarixi-ümumi bəyanati-əhvali-miləli-qədimə və təlifati-əsari-sabiqə bizlərə vazeh tərqiqlə nişan verir ki, bəni-növi-bəşər bu halı tərəqqiyyata, xətt və kitabət (yazı) vasitəsilə nail olubdur. Çünki üsuli-təhrir və kitabət, ülum və fünuni-mütənəvvienin xəzinələrinin qapısının kilididir (açarıdır). Həmin bu kəmalat və tərəqqiyyatına mütəhəyyir olduğumuz insan əyyami-tüfuliyyətdə, yəni yeddi min il bundan əqdəm öz əfkar və xəyalatını təcarüb (təcrübələr) və imtahanatını həməsrlərinə anlatmağa və özündən sonra gələnlərə bağı qoymağa qadir deyildi. Müddətlərcə bu qərar ilə keçib, tainki tifi tərəqqi, həddi-rüşdə qədəm qoymaq istədi. İbtida (ilk) kəldanilər və babililər xətti-mixi icad etdilər. Ondan sonra misrilər və finikilər xətti-heraqlifi (yeraqlifi) ixtira eylədilər. O xətlər nəinki insanın ağzından çıxan sədalara dəlalət edirdi, xeyr. Bəlkə bir para nüquş və suvərdən ibarət idi. O ki, gözə görünən məhsus və məri olan şeylərin surətini və şəkilini müayinə rəsm edirdilər. Amma mənəvi və məğulat qəbilindən olanları etibar yolu ilə ona nisbət bir şeyə oxşadıb, heyətini çəkirdilər.

Məsələn, ibrazi-şücaətdən ötrü qılinc surəti, izhari-səxavətdən ötrü bir dolu kasa şəkli çəkirdilər. Tainki tayifeyi-finik hamı tayfadan müqəddəm bu xəttin süubət (çətinlik) və üyubatına (eyiblərinə, mütəvəccəh olub, insanın sövtünə dəlalət edən ki, hər biri məxrəcə dəlaləti-etimad etsin, deyib, hürufi-əbcədi, yəni xətti-kitabət (yazı) tərtib verdilər. Bu xətt üçüncü dərəcədə icad olunmaq üçün xətti-silabi, yəni xətti-cədid təsmiyyə eylədilər (adlandırdılar). Bu xətti-seylabi (Silabi) hər əsrdə bir az islah oluna-oluna finikilərdən ərəblərə, ərəblərdən zərdüştlərə, farslara yetişib. Hətta türklər də bu xətti özlərinə sərlövheyi-təlim qərar verdilər. Bu xətti-cədid hər millətin, hər qövmün əlinə düşdükcə hərçəndi ki, rəsmi-kitabına təğyir verilmədi, amma şəkli-hürufunu hər qövmün ədibləri və danişməndləri özlərinə nisbət təğyir verdilər.

Məsələn, əhaliyi-İslam əlində bu xətt qisim-qisim surətə düşdü. Əvvəlcə kufi, sonra nəsx, təliq, süls, rüqə, tığrayi və sair təğyirat və təbdilata düçar oldu. Xüsusən İran məmləkətində hər bir kəndin mirzəsi özünə

məxsus bir şivəyi-xətt edibdir. İndi bir dərəcəyə yetişibdir ki, hər kəsin xətti nəhayət dərəcədə qayıdeyi-kitabətdən xaric olduğuna görə oxunmasa və onun məktubu süubəti-qiraət üçün əlbəəb dolansa, onu cümlə əhli-kamaldan ədd (hesab) edərlər.

Hərgah bir mostofinin kitabətini tamam bir şəhər əhli oxumaqda aciz qalsa, dəxi artıq mövri-təhsin olur. Yəni bir məktub ki, oxumaqda ümum camaat aciz qalır, bəs onun katibinə vəhid ül-əsr, fərid üddəhr demək layiq və vacibdir. Necə ki, Çin əhli xəta edib, indiyə kimi heç bir vəchlə bu xəttin islahına çalışmayıb. Odur ki, hənuz daireyi-mədəniyyətdən uzaq bir səhrada avara dolanırlar. Amma tayifeyi-məsihiyyə bu xəttin müttəsil və münfəsil (bitişik və ayrı) yazılan hərflərinə və əşkali-hürufun kisrətinə və sair üyubati-mütidəsinə bərxord olub, bu xətti-silabiyyəyə təgyir verib, xətti- (Alfabeti) icad elədilər. Demək olur ki, bu xətt üçüncü dərəcəni təy edib, dördüncü dərəcəyə süud eylədi. Yəni mixi, heroqrafi, silabidən keçib, alfa-betti namını aldı. İndi ümum Firəngistanın döväli-müəzzimə və miləli-mütə-məddinəsinin üsuli-kitabəti bu alfa-betti əlifbasıdır ki, cümləsi otuz beş, bəlkə bir qədər kəm və ziyad hərflərin müreyyəb və soldan-sağa doğru yazılan asan və səhl və sadə bir əlifbadır ki, cəmi tərəqqiyyatın ümdə vasitəsi və bənayi-mədəniyyətin istahkamının səbəbi və intişari-maarifin xəzinələrinin kilidi və təhsili-ülum və fününun əvvəlinci aləti bu alfa-betti əlifbasıdır. Amma bizim əlifbamız hənuz üçüncü dərəcədə qalıb ki, silabi namini alıbdır. Əgər əlifbamız filcümlə islah olub, bizim də miləli-mütəməddinə ilə hər bir ülum və fünunda müqabilə etməyə iqtidarımız ola bilər. Məlumdur ki, bu ümdə və mühüm əmrin əncamı üləmayi-ələm və səlatini-İslam və məsmu ül-kəlam şəxslərin ümdəsinə və rəyinə möquf-dur. Əlbəttə, bu əmri-əzimin əncamına iqdam edən əşxas tarix səhifəsində bir böyük ad qazanıb, ədəb ül-abad zikri-xeyr ilə yad olunacaqdır. Bununla belə, yenə əsrimizin iqtiza etdiyi tərəqqi səbəbilə əlifbamız da islah olunsa, üsuli-tədrisimiz bir az islah olunub və तरीqi-təhsili-maarif səhl və asan bir surətə düşübdür ki, sabiqdə on ildə çəkdiyimiz zəhmətin faydası və sərf etdiyimiz ovqatın nəticəsi indi beş ilin müddətində hasil olur. Hanı o vaxtlar ki, ərəb qövmünün içində mindən bir oxuyub ta-

pılanda, fars qövmünün içində on mindən bir tapılmazdı. Türklərin yazıb-oxumağı dursun. Heç özlərinə məxsus bir əlifbaları da yox idi. Amma indi bu mündəris və çətin əlifbamızın vücudu ilə yenə barmaq boyda balalarımız altı aylıq müddətində yazıb-oxumağa qadir ola bilirlər. Hərgah bu üsuli-cədidin tərəfdarları və elmü ədəbin havaxahları və əbnayi-millətin təhsil və tərəqqisinə səy və diqqət edən şəxslər və intişari-maarifə çalışan ziyalı zəvati-giramlar (hörmətli şəxslər) bu məqsudi-müqəddəsin barəsində himmət və qeyrət göstərərlər, bir az müddətdən sonra müsəlmanlar içində yazıb-oxumaq bilməyən az tapılır.

Xüdəvəndi-ələm məkatibi-tərbiyə təsisinə bais olanlara və bu əbniyyəyi-pəsində və mərziyyələrin təmirinin xüsusunda zəhmət çəkənlərə və bu kəbəyi-sibyan olan məktəblərin təşkilinə xərcgüzar olanlara və ələmi-İslamiyyətin hər bir rəvnəq və rəvacına çalışıb səy edənlərə səadəti-dareyn (iki dünya səadəti) əta və mərhəmət buyursun.

Amin!...

Qeyd: «*Heykəli-insanə bir nəzər*» əsəri 1912-ci ildə Bakıdakı «*Kaspi*» mətbəəsində kitab kimi çapdan buraxılmışdır.

MÜXTƏSƏR COĞRAFIYA RİSALƏSİ

Coğrafiya xüsusunda məlumatı-mücmələ

Elmi-coğrafiya nədən bəhs edir?

Elmi-coğrafiya üstündə yeriyib-gəzdiyimiz yerin heyətindən və onun üzərindəki dəryaların (dənizlərin) və dağların və insanların və heyvanat və nəbatatın əhvalından bəhs edir.

Coğrafiya kəlməsi hansı lisandandır və mənası nədir?

Coğrafiya kəlməsi türki deyil. Bu kəlmə yunan lisanında «j. a.» ilə «qrafiya»dan mürəkkəbdir ki, yunanlılar «jeaqrafiya», ərəblər və türklər «coğrafiya» və rus dilində «Qeoqrafiya» və Firəngistanda «jeoqrafiya» deyilir.

Hər surətdə «Kitabəti-ərz» mənasınadır. Yəni yerin əhvalını yazmaq deməkdir.

Coğrafiya elminin faydası nədir?

Coğrafiya elminin faydası odur ki, bir kimsə nə qədər dövlətmənd olsa və hər nə qədər ömr eyləsə, yenə dünyanın hər bir məhəllini layiqincə gəzib dolana bilməz. Amma bu elmin vasitəsilə insan yer üzünün hər bir nöqatından və dövlət və hökumətlərin məmləkətlərindən və o məmləkətlərin vilayətlərə təqsimindən və o vilayətlərin şəhər və qəsəbələrindən və insanların əxlaq və adətlərindən və şəkil-surətlərindən lazımlı dərəcədə xəbərdarlıq hasil edə bilir.

Yer nə şəkildədir?

Yer qayət böyük və yumuru bir qarpız şəkilindədir. Və yerin bu vəziyyəti və müdəvvərliyi bir çox dəlillər ilə sabitdir. Amma kürreyi-ərz heç bir şeydən asılmayıb və heç bir məhəllə dayanmayıb, havada müəlləq və boşdadır. Kürreyi-ərzin bu şəkil və heyəti və duruşuğu Xüdəvəndi-aləmin calal və əzəmətinin ən böyük bir nişanəsi və qüdrətinin aynasıdır.

Yerin dövrəsi, yəni mühiti neçə fərsəxdir?

Yerin çevrəsini ölçüb, on min fərsəx hesab ediblər. Hər bir fərsəxi dörd min kilometrə olmuş ola və hər bir kilometrəsi min Fransa arşını qədərincədir.

Ayın gərdişi yerə nisbət necədir və kiçiklikdə yerdən və gündən nə qədər fərqi var?

Ay Yerin ətrafına dolanır və gərdişini 27 gün 8 saatda tamam edir. Yer Aydan 49 dəfə böyükdür. Amma Gündən bir milyon üç yüz min kərrə kiçikdir.

Yerin kürəviyyəti nə dəlil ilə isbat olunur?

Yerin kürəviyyətinin dəlili odur ki, dərya kənarında duran bir adam uzaqdan gələn bir gəminin və ya paraxodun əvvəl dirəginin ucunu, sonra ortasını, bədə gəminin üstünü, ondan sonra təknəsini, tainki gəldikcə tamam cismini müşahidə edir.

Gəmidə oturub kənara gələn adam da ən ibtida dağların təpələrini və sonra şəhərdə olan qala və minarə və uca binaları, əlhasıl tədricən gəldikcə sair məhəllərini görər.

İndi Yerin kürəvililiyi bu dəlil ilə isbat olunur.

Böyük dağların və təpələrin və çuxur məhəllərin və dərələrin vücudu ilə Yer kürə şəklində ola bilərmə?

Necə ki bir portağalın və ya narıncın qabığının üstündəki girinti və çıxıntı onun müdəvvərliyinə zərər vermir, habelə dağlar və dərələr də mühiti qırx min kilometrə və qütri on üç min kilometrə olan Yerin kürəvililiyinə əsla xələl verməz.

Yerin şəkilini və qismlərini anlamaq üçün nəyə ehtiyacımız var?

Yerin şəkilini və qitələrini bilmək və tanımaq üçün iki şeyə ehtiyacımız vardır ki, onların birisinə «Kürə» və birisinə «Xəritə» deyilir.

Kürə nəyə deyilir?

Kürə iki növdür: Birisinə kürreyi-müsənniə və o birisinə kürreyi-müsəttihe deyilir.

Kürəyi- müsənniə nədir? Kürreyi-müsəttihe nədir?

Kürəyi- müsənniə Yerin şekili kimi yumuru taxtadan və ya müqəvvadan (karton) qayrılmış bir şeydir ki, yunan lisanında ona «Qlobus» deyilir. Amma ərzin tamam əqsamı kağız və ya müşəmmə üstə rəsm olunub, iki dairədə göstərən cəftə lövhələrə kürreyi-müsəttihe deyirlər.

Xəritə nədir?

Yerin hamısı və yainki bir qismi və ya bir şəhər və ya bir qəryə (kənd) bir kağız üstə tərsim olunsa, ona «Xəritə» deyilir. Necə ki, rus lisanında «Karta» deyilir.

Küreyi-ərzdə bir məhəlli və ya bir məmləkəti necə müəyyən etmək olur?

Küreyi-ərzdə mövcud olan məmləkətlər «Cəhati-əsliyyə» vasitəsilə təyin olunur ki, onların da isimləri budur: Şərq, qərb, şimal, cənub.

Şərq, qərb, şimal, cənub hankı tərəflərdir?

«Şərq» gün çıxan tərəfdir ki, ona «Məşriq» deyilir.

«Qərb» gün batan tərəfdir ki, ona «Məğrib» deyilir. Bir adam üzünü məşriqə tutub, dursa, dalı tərəfinə məğrib, sağ tərəfinə cənub, sol tərəfinə şimal deyilir. Məşriq ilə məğrib bir-birinə rubəru olduğu kimi şimal ilə cənub da bir-birinə müqabildir.

Cəhati-əsliyyədən maəda (başqa) yenə bir özgə tərəf vardır?

Cəzati-əsliyyənin aralarını təyin etmək üçün cəhati-fəriyyə deyilən yenə bir cəhati-ərbəə vardır ki, o da bunlardır:

Şimal ilə şərq arası: şimali-şərqi.

Şimali ilə qərb arası: şimali-qərbi.

Cənub ilə şərq arası: cənubi-şərqi.

Cənub ilə qərb arası: Cənubi-qərbi.

Xəritədə cəhati-əsliyyə necə məlum olunur?

Xəritənin həmişə yuxarısı «Şimal», aşağısı «Cənub», sağ tərəfi «Şərq», sol tərəfi «Qərb» üzünü xəritəyə tutan adam üçün məlum olunur.

Küreyi-ərzin üzü nədən ibarətdir?

Yerin üzü torpaq ilə sudan mürəkkəb olub, bir hissəsi torpaq, üç hissəsi sudan ibarətdir. Yəni torpaq sudan üç dəfə azdır. Yəni su torpağın üç misli qədərdir.

Səthi-ərzin dördə biri olan torpaq qisminə nə deyirlər?

Səthi-ərzin dördə biri olan torpaq qisminə «Qara» yəni bərr deyilir. O da bir parça deyil. Bərri-ətiq, bərri-cədid ismlərilə iki böyük qitəyə ayrılır.

Bərri-ətiq nədir?

Bərri-ətiq qədim vaxtlardan məlum olan qitəyə deyilir ki, o da üç qismə ayrılır:

1) Avropa.

2) Asiya.

3) Afrika.

Bərri-cədidə nə deyirlər?

Bərri-cədidə həmə 1492- sənəyi-miladidə kəşf ol-
duğu üçün «Amerika» deyirlər ki, o da Amerikayı-şim-
mali və Amerikayı-cənubi namları ilə iki qismdən ibarət-
dir. Amma Yerin bir beşinci parçası da vardır ki, ona
«Avstraliya» deyilir. Avstraliya qitəsinin ətrafında bir
çox böyük və kiçik adalar vardır ki, hər biri özünə məx-
sus olan isimlər ilə yad olunur.

Bu beş qitənin isimləri bir-birinin dalınca necə zikr
olunur?

- 1) Avropa.
- 2) Asiya.
- 3) Afrika.
- 4) Amerika.
- 5) Avstraliya.

Bir özgə ibarətlə bu beşinci qitəyə «Oğiyanusıyyə»
də deyilir.

Bu beş qitə böyüklükdə bir-birinə nisbət belə sayı-
lır:

Asiya, Amerika, Afrika, Avstraliya, Avropa. Belə
ki, Asiya Avropadan beş dəfə böyükdür. Amerika dörd
dəfə, Afrika üç dəfə.

Avstraliya qitəsinin ətrafında olan adalardan sərfi-
nəzər olunsə Avropadan kiçikdir.

- Səthi-ərzın üç hissəsini tutmuş olan su qisminə
nə deyirlər?

Səthi-ərzın üç hissəsini tutmuş və torpaq qismləri-
ni əhatə eləyən böyük sulara «bəhri-mühit» deyirlər ki,
o da beş qismə ayrılır:

- 1) Bəhri-mühiti-Atlasi,
- 2) Bəhri-mühiti-Kəbiri,
- 3) Bəhri-mühiti-Hindi,
- 4) Bəhri-mühiti-Müncəmidi-şimali,
- 5) Bəhri-mühiti-Müncəmidi-cənubi.

Bu bəhri-mühitlərin hər biri hansı qitələri əhatə
ediblər?

Bəhri-mühiti-Atlasi Avropa, Afrika və Amerika
arasındadır.

Bəhri-mühiti-Kəbir Asiya qitəsinin şərq tərəfini,
Amerika qitəsinin qərb tərəfini əhatə edibdir.

Bəhri-mühiti-Hindi Asiya, Afrika, Avstraliya qitə-
lərinin arasında vəqedir. Bəhri-mühiti-Müncəmidi-şimali

Asiya, Avropa, Amerika qitələrinin şimal tərəfini əhatə edib. Amma bəhri-mühiti-Müncəmidi-cənubi qitəati-xəmsədən uzaq olduğuna görə heç bir qitəni əhatə etməyibdir.

İstilahati-coğrafiyadan torpaqlara verilən isimləri tərif et!

İstilahati-coğrafiyadan torpaqlara verilən isimlər bunlardan:

Cəzirə, şibhi-cəzirə, cəzayiri-müctəmiə, bərzəx, burun, sahil, ova, dərə, yaylaq, dərbənd, cəbəl, silsileyicibəl, kuhi-atəşfəşan.

Cəzirə nədir?

Hər tərəfi su ilə əhatə olunan torpaqlara «Ada», ərəbcə «Cəzirə» deyilir.

Şibhi-cəzirə nəyə deyilir?

Üç tərəfi su ilə əhatə olunub, yalnız bir tərəfi qitələrə yapışan yerlərə «Şibhi-cəzirə» deyirlər.

Cəzayiri-müctəmə nədir?

Bir-birinə yaxın bir heyətdə bir neçə adanın ictimasına «Cəzayiri-müctəmə» deyilir.

Bərzəx nəyə deyilir?

İki dəniz arasından qitələri bir-birinə rəbt edən dar yerlərə «Bərzəx» deyilir. Cəzayiri-müctəmənin bəzisini bir-birinə yapışdıran torpaqlar kimi.

Burun nəyə deyilir?

Qitələrin və adaların ətrafından dənizlərə doğru çıxan yerlərə «Burun» deyirlər.

Sahil nəyə deyilir?

Torpaq qisminin suya müttəsil olan yerlərinə «Kənar», ərəbcə sahil deyilir.

Ova nəyə deyirlər?

Torpaqların düz və geniş yerlərinə «Ova» deyilir. Amma otsuz və susuz yerlərinə çöl, ərəbcə səhra deyirlər. Çuxur yerlərinə «Dərə» deyirlər.

Yaylaq nəyə deyilir?

Dəryalardan laməhalə min qədəm ucalıqda olan düz, otlu və sulu yerlərə «Yaylaq» deyilir.

«Dərbənd» nədir?

İki dağın arasında olan dar keçəcək yerlərə «Dərbənd» deyirlər.

«Dağ» nədir?

Səthi-ərzdən irtifası min qədəmdən ziyadə çıxmış məhəllərə «Dağ», ərəbcə cəbəl təbir olunur. Kiçik dağlara da «Təpə» deyilir.

«Silsileyi-çibal» nədir?

Bir-birinə müttəsil olub, bir xeyli məsafə qədər gədən dağlara «Silsileyi-çibal» deyilir.

«Guhi-atəşfəşan» nədir.

Qitə və adalarda bir para dağlar vardır ki, onların təpəsindən od, alov, şərərə, kül, tüstü, duman çıxar. Buna görə bu günə dağlara yarpağ və yainki guhi-atəşfəşan və bir para lisanlarda «Vulkan» deyilir.

Tərifati-coğrafiyadan sulara aid olan qismləri bəyan elə!

Tərifati-coğrafiyadan sulara aid olan qismlər bunlardır:

Dəniz, körfəz, liman, boğaz, axar su, çay, arx, nəhr, göl, hövz, sel, şələlə, səlsəbil.

Dəniz nədir?

Bəhri-mühitlərdən hasil olub, qitələr arasında böyük suların təşkil olunmağına «Dəniz» deyilir ki, hər birinin özünəməxsus isimləri vardır.

Körfəz nəyə deyilir?

Dənizlərdən hasil olub, torpağın içinə soxulub-girən sulara «Körfəz», ərəbcə xəlic deyilir. Körfəz burunun əksidir. Gəmilər dayanan yerlər körfəzin kiçiyidir ki, ona da «Liman» deyilir.

Boğaz nədir?

İki torpağı ayırıb və iki deryanı bir-birinə müttəsil edən sulara «Boğaz» deyilir. Boğaz bərzəxin əksidir.

Arx nədir?

İki deryanı bir-birinə vəsl edib, gəmi və qayıq keçirmək üçün və yainki susuz yerləri suvarmaqdan ötrü insan hünərilə qazılan yerlərə «Arx» və yainki «Kanal», ərəbcə cədvəl deyilir.

Göl nədir?

Hər tərəfdən toraq ilə əhatə olunan vüsətli, dərin və rəkid sulara «Göl» deyilir. Göl adanın əksidir. İnsanların hünərilə əmələ gələn kiçik göllərə «Hövz» təbir olunur.

Çay nədir və nəhr nədən hasil olur?

Yağış, qar və buz suları dağlardan axar dərələrə. Dərələrdən vadilərə. Vadilərdə çaylar hüsula gəlir. Bir neçə çayın ictiması ilə nəhrlər təşkil olunur.

Əgər qar və yağış suları qeyri-müəyyən ilə dağlardan və dərələrdən şiddətlə axıb tökülsə, ona sel deyilir.

Sel nəyə deyilir və şəlalə nədir?

Əgər bir axar su yoxuşdan enişə şiddətdə axıb, daşlara və qayalara çırpınıb, gurultu hasil etsə ona şıldır və yainki «şəlalə» deyilir.

Əgər qar və yağış suları qeyri-müəyyən vaxt ilə dağlardan və dərələrdən şiddətlə axıb tökülsə, ona sel deyilir.

Hərgah uca yerdən və qayalar arasından caqqıltı ilə səslənib, səpələnib bir alçaq məhəllə tökülsə, səlsəbil namını alır.

Axar sular nə növlə cərəyan edirlər?

Axar sular dağlardan, dərələrdən vadilərə və vadilərdən səhralara, səhralardan dənizlərə səmt cərəyan edirlər. Axar suların çıxdığı yerə «mənbə» və dənizə qovuşduğu məhəllərə «mənsəb» deyilir.

Bir nəhrin və ya bir axar suyun sağ tərəfi və sol tərəfi necə bilinir? Bir nəhrin axdığı tərəfə baxan bir adamın sağ tərəfi nəhrin sağ səmti və sol tərəfi nəhrin sol tərəfi olur.

Avropa nədir?

Avropa küreyi-ərzində olan qitəati-xəmsənin, yəni beş qitənin biridir.

Avropa necə qitədir?

Avropa qitəsi əgərçi o biri qitələrdən kiçikdir, amma əhalisinin hünər və mərifət və qeyrət və mədəniyyəti səbəbilə və səkənəsinin ülum və fünunda məharət və zəkavəti cəhətilə cümləsindən müzəyyən və məmurudur. Bu səbəbdəndir ki, cəmi coğrafiya kitablarında bu qitənin əhvalı o biri qitələrdən müqəddəm tərif və bəyan olunur.

Avropa qitəsinin hüdudu nədir?

Avropa qitəsinin şimal tərəfi bəhri-mühiti-Müncə-midi-şimali, Şərq tərəfi Ural dağları və Ural nəhri və bəhri-Xəzər, cənub tərəfi Qafqaz dağları və bəhri-Siyah və bəhri-Səfid, qərb tərəfi bəhri-mühiti-Qərbi ilə məhduddur.

Məmləkət nəyə deyirlər?

Bir hökmdarın təhti-təsərrüfündə bulunan ölkələrin və şəhərlərin məcmusuna məmləkət deyilir. O məmləkətlərin hökmdarlarına hər birinin qüdrət və qüvvətinə görə və məmləkətinin vüsət və məmuriyyəti səbəbilə imperator, yeni şahənşah, kral, yeni padşah, prins - əmir xitab olunur.

Yer üzündə hökumətlər neçə qismə ayrılırlar?

Yer üzündə hökumətlər üç qismə təqsim olunur. Birinə hökuməti-müstəqillə, birinə hökuməti-məşrutə və birinə hökuməti-cümhuriyyə deyilir.

Hökuməti-müstəqillə nədir?

Hökuməti-müstəqillə odur ki, ümürati-məmləkət və nizami-dövlət hökumətin öz rəyinə məxsus olub və onun əmrinə heç kəs müdaxilə edə bilməz.

Hökuməti-məşrutə nədir?

Hökuməti-məşrutə odur ki, əhali tərəfindən bir neçə vəkillər intixab olunub, millət və məclisi namində bir məclisi-məbusan təşkil olunur. Bu məclis üzvləri dövlət tərəfindən icra olunan qanun və nizamata nəzarət və diqqət edirlər. Hər bir mühüm işlərdə millət məclisinin imzası olmasa, hökumət onu icra edə bilməz.

Hökuməti-cümhuriyyə nədir?

Hökuməti-cümhuriyyə odur ki, bir neçə nəfər rəis əksəriyyət ara ilə və müəyyən vədə ilə rəyasətə muntəxəb olur. Onların da birincisinə rəisi-cümhuri xitab olunur.

Avropa qitəsində neçə məmləkət var?

Avropa qitəsində bugünkü gündə on doqquz məmləkət vardır ki, onların dördü şimalda, altısı ortada, doqquzu cənubdadır.

Şimaldakı məmləkətlər hansılardır?

1) Avropanın şimalındakı dörd məmləkətdən əvvəlimci dövlət Rusiyanın Avropayi-rusi adlanan məmləkətidir ki, bu məmləkət Avropanın nisfindən (yarısından) böyükdür. Və paytaxt şəhəri ikidir. Birisi Neva nəhri kənarında Peterburq şəhəri və birisi nüfusda (əhalinin sayına görə) və ticarətdə Rusiyanın ümdə şəhərlərinin əvvəlimcisi hesab olunan Moskva şəhəridir. Varşava, Xarkov, Odessa, Saratov, Nijni Novqorod, Qazan, Hacı-

tərxiş şəhərləri məşhur bələdələrindəndir. Rusiya dövlətinin hökuməti` hökuməti-müstəqillədir.

2) İsveç və Norveç hökumətidir ki, bu məmləkət skandinav silsileyi-cibəl ilə fəsl olunub. İki hissəyə ayrılır. Məğərri-hökumət ikidir. Birisi İsveç qismində Mular gölü kənarında Stokholm və birisi Norveç qismində Kristiyanıya şəhəridir. Bu iki məmləkətin hərçənd üsulidareyi-məşrutə və bir-birindən ayrılır. Amma İsveç hökmdarı Norveç kralına hökm edir. Vardus, Qunburq, Malmu, Karlstqrona şəhərləri məşhur nəhərlərindəndir.

3) Danimarka hökuməti-məşrutəsidir. Mərkəzi-hökumət İslənd adasında vəqə Kopenhagen (Kopenhagen) şəhəridir. Avropada İslənda və Amerikada Qrelandiya adası bu hökumətin təhti-təsərrüfündədir. Alburq, Diburq, Odanse şəhərləri və İslənda adasında Rikyavik şəhəri məşhur bələdələrindəndir.

4) İngiltərə, yəni İngilis məmləkətidir ki, Böyük Britaniya və İrland adaları ilə və Şotlanda adasından və Ortad və Hibrid kiçik adalarından ibarətdir.

İngilis hökuməti hökuməti-məşrutədir. Hökmdarı parlamentin, yəni millət məclisinin rüsxətilə hökm edir. Paytaxt şəhəri Britaniya adasında Tayms, bir özgə ibarətlə Pimza nəhri kənarında London şəhəridir ki, vüsət və məmuriyyətdə, sənəət və ticarətdə dünyada mövcud olan şəhərlərin birincisidir. London şəhərindən keçəndə Liverpul şəhəri İngilis dövlətinin birinci bələdəsidir. Dublin şəhəri İrlanda adasının mərkəzidir.

Mançestr, Pristol, Bermenqam, Edenburq, Beldfast, Lidis şəhərləri məşhur bələdələrindəndir.

Ortadakı məmləkətlər hansılardır?

Avropanın ortasında vəqə olan altı məmləkətdən biri Fransa cümhuriyyətidir. Kürsiyi-idarəsi Sen nəhri kənarında və küreyi-ərzdə hər bir cəhətdən mükəmməl surətdə sayılan şəhərlərdən məhsul olunan Paris şəhəridir. Run nəhri üzərində Leon şəhəri Fransanın ikinci şəhəri hesab olunur. Ağ dəniz kənarında Tulon, Marse-liya şəhərləri məşhur skilelərdəndir (limanlardandır).

Manş dənizi kənarında Burdo, Haver şəhərləri məşhur bələdələrindəndir. Qorsika (Korsika) adasının mərkəzi olan Əyaço şəhəri məşhur Napolyonun anadan olduğu yerdir.

2) Belgiya hökuməti məşrutəsidir. Paytaxtı Brüssel şəhəri, Qana, Anveres, Lipej məşhur bələdələrindəndir. Bu məmləkət hərçənd kiçikdir, amma əhalisinin qeyrət və mədəniyyətləri sayəsində çox müzəyyən və məmurdur.

3) Flamenq, yəni Hollandiya hökuməti-məşrutəsidir. Mərkəzi-idarəsi Lahi şəhəridir. Amstrdam, Rotor-dam məşhur bələdələrindəndir. Cüvarında bulunan Lük-senburq məmləkəti Flemenq dövlətinə mütəlliqdir.

4) Almaniya imperatorluğudur. Prussiya, Bavariya, Saqsoniya, Dutemburq məmləkətlərindən ibarət olan 1870-ci tarixində Fransadan alınan Alsas və Loren vilayətlərindən. Əlhasil iyirmi altı hökuməti-mütəfəqqiədən təşkil olunan bir hökuməti-məşrutədir ki, məhəlli-səltənət Prussiya krallığının mərkəzi Berlin şəhəri və ümum Almanıyanın kürsiyi-idarəsidir. Məşhur şəhərləri Bavariya krallığının mərkəzi Munix, Saksoniya krallığının mərkəzi Derezden, Vurtemburq krallığının mərkəzi Ştuqard və Alsas və Loren vilayətlərinin kürsiyi-idarəsi Strazburq şəhəridir.

İsveçrə və yəni Şvetsariya cümhuriyyətidir. Məğərri-hökumət Bern şəhəridir. Jeneva, Surix, Nufşatel, Lozuran şəhərləri məşhur bələdələrindəndir. Bu məmləkət hərçənd kiçiksə də, amma əhalisi qayət hünərli və ziraətçi bir xalqdır. Sənəət dairəsində saatsazlığı dərəcəyi-təkmilə yetiribdir.

Avstriya imperatorluğu və Macarıstan krallığıdır. Bu iki hökumət hərçənd ayrıca da, amma Avstriya hökuməti-məşrutəsinin nüfuzuna tabedir. Avstriya hökumətinin paytaxtı Dona nəhri kənarında vəqə Vyana şəhəridir. Macarıstanın mərkəzi-idarəsi Budapeştdir. Trista, Aqram, Piraq, Budin şəhərləri məşhur bələdələlərindəndir.

Avropanın cənubunda doqquz məmləkət vardır:

1) Ruminiya krallığıdır. Mərkəzi-hökumət Bekriş və yəni Buxarest şəhəridir. Yaş, Qalas, Əbrail məşhur şəhərlərindəndir. Üsuli-hökumət hökuməti-məşrutədir.

2) Bolqariya krallığıdır. Mərkəzi-idarəsi Sofiya şəhəri. Vudin, Varna, Urçuq, Şumla məşhur bələdələrindəndir. Üsuli-idarə idarəyi-məşrutədir.

3) Serbiya məmləkətidir ki, üsuli-hökumət idarəyi-məşrutə üzərinə məbnidir. Paytaxtı Duna və Sava nəhrlərinin bir-birinə qovuşduğu yerdə Belqrad şəhəridir. Səməndərə, Niş, Alaca hasar, Zayça məşhur şəhərlərindəndir.

4) Qaradağ prinsliyidir. Bu məmləkət dağlıq və daşlıq kiçik bir məmləkətdir. Əhalisi sənəət və ticarətdən bəhbər. Kürsiyi-idarə Çətiniyyə şəhəridir.

5) Dövləti-Osmaniyyənin Avropayi-Osmani adlanan məmləkətidir ki, paytaxtı Qara dəniz ilə Mərmərə dənizi arasındakı boğazın üzərində vəqə Qustəntəniyyə təsmiyyə olunan İstanbul şəhəridir ki, havasının lətafəti və özünün məmuriyyəti cəhətilə dünyada gözəl və müəyyən şəhərlərin birincisidir. Ədirnə, Səlanik, Manastr, Yaniya, Şqudərə, Qusvə biladi-məşhurəsindəndir. Üsuli-hökumət hökuməti-müstəqillədir.

6) Yunan krallığıdır. Üsuli-idarə idarəyi-məşrutədir. Paytaxtı Atina (Afina) şəhəridir. Pirə, Patras, Şira, Qorno məşhur bələdələrindəndir.

7) İtaliya hökuməti məşrutəsidir ki, paytaxtı Tibr nəhri üzərində vəqə Roma şəhəridir. Milan, Florensia, Qataniya, Vendik, Neapoli bələdi-məşhurəsindəndir.

8) İspaniya hökuməti-məşrutəsidir. Paytaxtı Paj nəhri nəhayətində vəqə Madrid şəhəridir. Barselona, Valans, Fadiqis məruf skilelərindəndir. Sevil və yainki Əndəlus sabiqən hökuməti-İslamiyyənin mərkəzi-idarəsi idi. Qrenat, Saraqus məşhur şəhərlərindəndir. Cəbəl üttariq sahili-bəhrdə bir müstəhkəm şəhərdir. Amma İngilis dövlətinin təhti-təsərrüfündədir.

9) Portuqaliya hökuməti-məşrutəsidir. Paytaxtı Paj nəhri üzərində vəqə Lissabon şəhridir. Porto, Faro, Braqa, Qambr biladi-məşhurəsindəndir.

Avropa qitəsində neçə böyük dəniz vardır?

Avropa qitəsində üç böyük dəniz vardır:

1) Bəhri-mühiti-Müncəmidi-Şimali ki, Avropanın şimal tərəfini;

2) Bəhri-mühiti-Qərbi ki, qitəyi-məzkurənin qərb tərəfini;

3) Bəhri-Səfiddir ki, cənub tərəfini əhatə edibdir. Bu dənizlərdən yenə bir neçə böyük və kiçik dənizlər hüsula gəlibdir.

Bu bəhri-mühitlərdən hasil olan dənizlər neçədir?

Bu bəhri-mühitlərdən hasil olan dənizlərin hamısı on dördür:

1) Bəhri-Əbyəz ki, bəhri-mühiti-Müncəmidi-Şimalidən hasil olubdr;

2) Baltık dənizi;

3) Şimal dənizi;

4) Lamanş dənizi;

5) İrlanda dənizi;

6) Bisqay dənizi ki, bəhri-mühiti-Qərbindən hüsula gəlibdir,

7) Adriyatik və yainki Vendik dənizi;

8) Siciliya dənizi;

9) Yunan dənizi;

10) Adalar dənizi.

11) Mərmərə dənizi;

12) Qara dəniz;

13) Azaq dənizi;

14) Bəhri-Xəzərdir ki, heç bir dənizdən ayrılmayıb və heç bir dənizə də müttəsil deyildir.

Avropa qitəsində neçə məşhur körfəz vardır və isimləri nədir?

Avropa qitəsində səkkiz məşhur körfəz vardır:

1) Botina;

2) Finlanda;

3) Riqa ki, bəhri-Baltıkdən hasil olub.

4) Qaskoniya ki, Fransa ilə İspaniya arasında bəhri-mühiti-Qərbindən;

5) Tranta İtaliyanın şərq-cənubunda ki, bəhri-Səfiddən;

6) Trista Avstriyada Adriatik dənizindən;

7) Selanik körfəzidir;

8) Lipanta ki, Yunanıstanın cənubunda dövləti-Osmanidə Adalar dənizindən hüsula gəlibdir.

Avropa qitəsində neçə boğaz vardır, haradadır və isimləri nədir?

Avropa qitəsində məşhur on boğaz vardır:

1) Suvend;

2) Skacraq;

3) Qatqat boğazları İsveç məmələkətilə Danimarka arasında.

- 4) Padiqala boğazı İngiltərə ilə Fransa arasında.
- 5) Spita və yainki Cəbəl üt-tariq boğazı İspaniya məmləkətilə Afrika arasında ki, bəhri-Səfidi bəhri-mühiti-Qərbiyyə müttəsil edir.
- 6) Bunikaçıyo ki, Kursika adası ilə Sardina adasının arasında;
- 7) Misina boğazı ki, İtaliya məmləkətilə Siciliya adasının arasında;
- 8) Çanaqqala boğazı Adalar dənizi ilə mərmərə dənizi arasında;
- 9) İstanbul boğazı ki, Mərmərə dənizi ilə Qara dəniz arasında;
- 10) Yeniqala boğazı Qara dəniz ilə Azaq dənizi arasında vaqedir.

Avropa qitəsində neçə məşhur nəhr vardır?

Avropa qitəsində on məşhur nəhr vardır:

Onların birincisi Peçora nəhridir ki, bəhri-müncəmidi-Şimaliyə tökülür.

İkincisi Şimali Dvina nəhridir ki, bəhri-Əbyəzə axar.

Üçüncüsü Neva nəhri ki, bu nəhr Rusiyada Ladoqa gölündən çıxıb, Peterburq şəhərindən keçib Finlanda görfəzinə cərəyan edir.

Dördüncüsü cənubi Dvina nəhridir. Rusiyadan çıxıb, Baltik dənizinə tökülür.

Beşincisi Temza nəhridir ki, bu nəhr London şəhərindən keçib, Şimal dənizinə axır.

Altıncısı Sen nəhridir ki, bu nəhr Fransada Paris şəhərindən keçib Lamanş dənizinə cərəyan edir.

Yeddincisi Paj nəhridir ki, bu nəhr İspaniyada Madrid şəhərindən keçib bəhri-mühiti-Qərbiyyə tökülür.

Səkkizinci Tibr nəhridir ki, bu nəhr İtaliyada Roma şəhərindən keçib, bəhri-səfidə axar.

Doqquzuncu Dunay nəhridir ki, bu nəhr Almaniya məmləkətindən on üç kilometr tulunda cərəyan edib, Qara dənizə tökülür.

Onuncu Dnepr nəhridir. Bu nəhr də Rusiyadan çıxıb, Qara dənizə axar.

On birinci Volqa və yainki Ədil nəhridir.

On ikinci Ural nəhridir ki, bu iki nəhr daxi Rusiyadan çıxıb, bəhri-Xəzərə tökülür.

Avropa qitəsində neçə məşhur göl vardır?

- 1) Venner gölü;
- 2) Vetter gölü İsveç məmləkətində;
- 3) Saima;
- 4) Oniqa;
- 5) Ladoqa gölü Rusiyada;
- 6) Ceneva;
- 7) Nuşatel İsveçrədə;
- 8) Konstans gölü İsveçrə ilə Almaniya arasında;
- 9) Platon gölü Avstriya məmləkətində;
- 10) Majur gölü İsveçrə ilə İtaliya arasında;
- 11) Proz gölü İtaliyada;
- 12) Şkodra gölü;
- 13) Yaniya gölü;
- 14) Oxra gölü Rum elində vaqedir.

Avropada məşhur adalar hansılardır?

Avropa qitəsindəki məşhur adalardan Şperberq, Zambili-cədid, İfac adası, bu üçü bəhri-mühiti-Müncəmi-di-şimalidədir.

İslanda, Böyük Britaniya, İrlanda və kiçik adalardan Frue adaları, Şotlanda adaları, Herbrid adaları, bu altısı da Bəhri-mühiti-Atlasda vaqedir.

Kursika, Sardiya, Siciliya adası və kiçik adalardan. Minurka, Mayurka, Malta adaları - bu yeddisi də bəhri-Səfiddədir.

Qorfus, Kefaloniya - bu ikisi də Yunan dənizindədir.

Daşuz, İmruz, Ağrıbuz, Siqlad adası - bu dördü də Adalar dənizindədir.

Alanda, Qutlanda, Burunhulm - bu üçü də Baltik dənizində olur.

Şimal dənizində Polquland adası, İrlanda dənizində Man adası, Adriyatik dənizində, İllərin cəzayiri-müctəmiəsi vaqedir.

Avropa qitəsində məşhur neçə şibhə cəzirə, yeni yarımada vardır?

Avropa qitəsində beşə ədəd şibhə cəzirə, yeni yarımada vardır. Onlardan:

- 1) Şimalda Skandinaviya;
- 2) Qərbdə İspaniya;
- 3) Cənubda İtaliya;

4) Yenə cənubda Rum eli və yainki Mura yarımadası;

5) Şərqdə Krım yarımadası vaqedir.

Avropada məşhur neçə bərzəx vardır?

Avropada məşhur iki bərzəx vardır.

Birincisi, Mura yarımadasını Yunanıstana, ikincisi Krım yarımadasını Rusiya ilə birləşdirir.

Avropa qitəsində neçə məşhur burun vardır? Hara dadır və isimləri nədir?

Avropa qitəsində məşhur on bir burun vardır. Onlardan birincisi İsveç məmləkətinin şimal tərəfində Şimal burnudur.

2) Skajen burnu Danimarkanın şimalında vaqedir.

3) Londsand burnu Britaniyanın qərbi-cənubundadır.

4) Haq burnu Fransanın şimali-qərbindədir.

5) Finistr burnu İspaniyanın qərb cəhətindədir.

6) Senvinsan burnu Portoqaliyanın qərbi-cənubundadır.

7) Kursika burnu Kursika adasının şimalındadır.

8) Tulada burnu Sardinya adasının cənubundadır.

9) Pasaru burnu Siciliya adasının cənubunda olur.

10) Spartinto burnu İtaliyanın cənubundadır.

11) Mataban burnu Mura şibhə cəzirəsinin cənubunda vaqedir.

Avropa qitəsində neçə silsileyi-çibal vardır?

1) Avropa qitəsində doqquz ədəd silsileyi-çibal vardır. Onlardan birincisi Avropanın şərq tərəfində Ural dağlarıdır.

2) Cənubi-şərqdə bulunan Qafqaz silsileyi-çibalıdır ki, bəhri-Xəzərdən bəhri-Siyaha kimi mümtədd olubdur.

Bu iki silsilələr Avropanı Asiyadan ayırır.

3) Skandinaviya dağlarıdır ki, İsvec ilə Norvec arasındadır.

4) Karpat dağları Avstriya məmləkətində vaqedir.

5) Rum elində vaqe Balkan dağları ki, bəhri-Siyaha kimi çəkilibdir.

6) Alpa dağlarıdır ki, Fransa ilə Avstria-İtaliya arasındadır. Apenin dağları ilə birləşib, İtaliyanın cənubuna kimi imtidad edir.

7) Son dağlarıdır ki, Fransa ölkəsində vaqedir.

8) Pirena dağlarıdır ki, Fransa ilə İspaniya arasında.

9) İberiya dağları İspaniya məmləkətindədir.

Avropada məşhur kuhi-atəşfəşan, yəni yanar dağlar neçədir?

Avropada məşhur üç ədəd kuhi-atəşfəşan vardır:

1) İslanda adasında Heqla;

2) İtaliyada Neapoli şəhərinin cüvarında Vuzov;

3) Siciliya adasında Atina yanar dağıdır.

***

***

«Asiya qitəsinin bəyanı»

Asiya qitəsi necə qitədir?

Asiya Amerikadan sonra o biri qitələrdən böyükdür və Avropa qitəsindən savay sair qitələrdən məmurdur.

Asiya qitəsinin hüdudu nədir?

Asiya qitəsinin şimal tərəfi bəhri-mühiti-Müncəmi-di-şimali, şərq tərəfi bəhri-mühiti-Kəbir, cənub tərəfi bəhri-Çin və bəhri-mühiti-Hindi, qərb tərəfi Asiyanı Afrikadan ayıran bəhri-Əhmər (Qırmızı dəniz) və namidigərilə bəhri-Qülzüm və lisani-türkidə Şab dənizi və Süveyş kanalı və bəhri-Səfid, Adalar dənizi, Mərmərə dənizi, bəhri-Siyah, Qafqaz dağları, bəhri-Xəzər, Ural nəhri və Ural dağları ilə məhduddur.

Asiya qitəsində neçə məmləkət vardır?

Asiya qitəsində on iki məmləkət vardır. Onların ikisi şimalda, altısı ortada, ikisi cənubda, ikisi qərbdə vəqedir.

Şimaldakılar hansılardır?

1) Asiyanın şimalında olan iki məmləkətin birincisi Sibriya məmləkətidir ki, bu məmləkət küreyi-ərzdə olan məmləkətlərin böyüyüdür.

2) Qafqaz məmləkətidir ki, bunlardan hər ikisi Rusiya dövlətinin təhti-təsərrüfündədir. Sibriyanın mərkəzi-idarəsi Tubulsk (Tobolsk) şəhəri, Oxotsk, İrkutsk, Yaxotsk şəhərləri məruf bələdələrindəndir.

Qafqazın mərkəzi-idarəsi Tiflis şəhəri, Gəncə, Bakı, Şamaxı, İrəvan, Qars məşhur şəhərlərindəndir.

Asiyanın ortasındakı məmləkətlər hansılardır?

Asiyanın ortasındakı altı məmləkətdən birincisi Türkiyə məmləkətidir ki, bu məmləkətin bir qismi Rusiya dövlətinin təsərrüfündədir. Mərkəzi-idarəsi Daşkənd şəhəri, Səmərqənd, Xoqənd məşhur şəhərlərindəndir.

Bir qismi Buxara əmirinin və Xivə xanlığının əlində müstəqillən idarə olunur və rus dövlətinin təhti-himayəsindədir.

2) Əfqanıstan deyilən dağlıq bir məmləkətdir. Kabil şəhəri Əfqanıstan əmirinin mərkəzi-idarəsidir. Calalabad, Qəndhar, Qəznə, Herat məşhur bələdələrindəndir.

3) İran məmləkətidir ki, şimal tərəfi bəhri-Xəzərə və cənub tərəfi Bəsrə körfəzinə sahildir. Üsuli-hökumət hökuməti-müstəqillədir. Paytaxt şəhəri Tehran bələdəsidir. Təbriz, Qəzvin, Həmədan, İsfahan, Şiraz, Bəndərbüşir, Məşhəd məşhur şəhərlərindəndir.

4) Ümman dənizinin sahilində vəqə Beluçistan ölkəsidir. Kəlat bələdəsi mərkəzi-hökumətdir. Məşhur şəhəri Qandava şəhəridir.

5) Çin, yəni Xəta, bir özgə ibarətlə Kitay məmləkətidir ki, nüfusunun (əhalisinin) kəsri və ərazisinin vüsəti cəhətilə küreyi-ərzin məmləkətlərinin birincisi hesab olunur.

Çin hökuməti bir hökuməti-müstəqillədir. Hökmdarına xaqan və imperator və çinlilər arasında buğdixan xitab olunur. Çin məmləkəti iki qismə ayrılır:

Birisi əsil Çindir. Kürsiyi-idarəsi Pekin şəhəridir. Nangin, Qanton, Şanqhay məşhur şəhərlərindəndir.

İkinci məmaliki-tabiədir ki, Çin imperatoruna vergi verən məmləkətlərdən ibarətdir ki, onlar da Mançuriya, Monqolustan, Tibet, Çin Türküstanı və Kaşğər ölkəsidir və Çinin şərq tərəfində Qura yarım adası vardır ki, Çindən ayrılıb, müstəqillən idarə olunur.

6) Asiya qitəsinin tərəfi-şərqində vəqə Yaponiya Cəzayiri-müctəmiəsidir. Nifon, Yedo, Sikok, Kiyusiv namında və daha bir neçə böyük və kiçik adalardan ibarətdir.

Yaponiya əhalisi qayət zirək və qeyrətli və mədəniyyətli bir millətdir ki, sənət və ticarətdə avropalılar ilə müqabilə edə bilirlər. Üsuli-idarəsi idarəyi-məşrutədir.

Yaponiya krallarına Mikado ünvanı verilir. Paytaxtı Yedo (Yedov) şəhəridir. Tokio, Miyaqo, Uzaka, Haqudad şəhərləri məruf bələdələrindəndir.

Asiyanın cənubunda neçə məmləkət vardır?

Asiyanın cənubunda iki məmləkətdən birincisi Çin məmləkətinin cəhətə cənubunda vəqə Hind-Çin deyilən bir yarım adadır ki, Hind ilə Çin arasında vəqə olmaq cəhətilə bu isim ilə adlanıbdır.

Şimal tərəfləri Hindlə Çinə müttəsil olub, cənub tərəfində Malaqa boğazı ilə Avstraliya adalarından ayrılır. Məzkur məmləkətdə İnam imperatorluğu, Siyam krallığı, Birman imperatorluğu və bunlardan əlavə Kam-boc, Quşin və sair kiçik hökumətlər vardır ki, bunların bəzisi İngilis dövlətinin və bəzisi Fransa cümhuriyyətinin təhti-himayəsindədir.

Müstəqil hökumətlərin birincisi İnam imperatorluğunun məğərri-hökuməti Huye şəhəridir.

İkinci Siyam krallığının paytaxtı Bankok bələdəsidir.

Üçüncü Birman hökumətinin mərkəzi idarəsi Mandala şəhəridir.

İkinci Asiyanın cənubunda müsəlləs üş-şəkil və dünyanın qayət mədaxilxiz və bərəkətli torpaqlarından sayılan Hindistan məmləkətidir ki, bu məmləkət Himalay dağlarının ətəklərindən başlanıb, Qumurun burnuna kimi çəkilibdir.

Hindistanın qismi-əzəmi İngilis dövlətinin təhti-təsərrüfündədir və bir qismi Hind əmirlərinin əlində müstəqillən idarə olunur. Bəzi məhəlləri Fransa və Portogal dövlətlərinin müstəmləkələrindən sayılır.

İngilis dövlətinin təsərrüfündə olan qisminin mərkəzi-idarəsi Kalkutta şəhəridir. Kəşmir, Lohur, Dehli, Allahabad, Mürşidabad, Heydərabad, Əhmədabad, Bombay məşhur şəhərlərindəndir.

Asiyanın qərbindəki məmləkətlər hansılardır?

Asiya qitəsinin qərbində vaxt iki məmləkətin birisi Ərəbistan, ikincisi Anadolu qitəsidir. Bu iki məmləkətə Asiyayi-Osmani deyilir.

Ərəbistanın şimal tərəfində Şam, Hələb, Beyrut, Qüdsi-şərif və cənub tərəfində Məkkəyi-mükərrimə, Mədineyi-münəvvərə və bəhri-Əhmərin sahilində Ciddə, Yənbu, Hədidə, Səna şəhərləri məşhur bələdələrindəndir.

Qərb tərəfində Ədən vilayətinəməxsus olan bir qism ərazi İngilis dövlətinin təsərrüfündədir. Yenə Ərəbistanın cənub və şərq tərəflərində Ümman (Oman) dənizilə Bəsrə körfəzinin sahilində Nəcd, Məsqət, Bəhreyn namaları ilə bir neə məmləkət vardır ki, onlar bir neçə qəbayili-ərəbdən ibarət olub, şeyx və əmirlərin təsərrüfündədir.

Anadolu qitəsi dövləti-Osmaniyyənin kisrəti-nüfuzunda və məmuriyyətdə birinci məmləkətlərindəndir. Bursa, İzmir, Trabzon, Ərzurum, Mövsul, Bağdad, Bəsrə bələdi-məşhuresindəndir.

Asiya qitəsini neçə bəhri-mühit əhatə edibdir?

Asiyanın şimal tərəfini bəhri-mühiti-Müncəmidi-şimali, şərq tərəfini bəhri-mühiti-Kəbir, cənub tərəfini bəhri-mühiti-Hindi, qərb tərəfini bəhri-Səfid əhatə edibdir.

Bu bəhri-mühitlərdən hasil olan dənizlər neçədir?

Bu bəhri-mühitlərdən on iki dəniz hasil olubdur.

Biri bəhri-mühiti-Müncəmidi-Şimalidən hasil olan Qara dənizdir.

Üçü bəhri-Səfiddən hasil olan bəhri-Siyah, Mərmərə dənizi, Adalar dənizi necəki Avropanın bəyanında zikr olundu.

Biri bəhri-mühiti-Hindidən hasil olan bəhri-Əhmər və yəni Şab dənizi və altısı bəhri-mühiti-Kəbirdən hasil olan Çin dənizi, bəhri-Əsfər, Quriya dənizi, Yaponiya dənizi, Axotqa (Oxoçqa) dənizi, Behrəng dənizi və birisi bəhri-Xəzərdir ki, heç bir dənizdən ayrılmayıb, göl növündəndir.

Asiya qitəsində neçə məşhur körfəz vardır və isimləri nədir?

Asiya qitəsində doqquz məşhur körfəz vardır:

1) Bəhri-mühiti-Müncəmidi-şimalidə Obey (Ubey) körfəzi;

2) Behrəng dənizində Anavar körfəzi;

- 3) Oxuçka dənizindən hasil olan Kamçbika körfəzi;
- 4) Bəhri-Əsfərdən hasil olan Pçili körfəzidir;
- 5) Tunkin körfəzi;
- 6) Siyam körfəzi ki, bu ikisi də Çin dənizindən hü-
sula gəlibdir.
- 7) Benqalə körfəzi;
- 8) Ümman (Oman) körfəzi;
- 9) Bəsre körfəzi. Bu üçü də bəhri-mühiti-Hindidən
hasil olubdur.

Asiya qitəsində neçə məşhur boğaz vardır və isimləri nədir?

Asiya nitəsində məşhur on boğaz vardır:

- 1) İstanbul boğazı;
- 2) Çanaqqala boğazı ki, Avropa ilə Asiya arasında-
dır;
- 3) Bab ül-məndəb boğazı ki, Asiya ilə Avrika ara-
sındadır. Necə ki, bu üç boğazın zikri Avropa qitəsinin
bəyanında keçibdir.
- 4) Hürmüz boğazı ki, Ərəbistan ilə İran arasındadır.
- 5) Balıq boğazı ki, Hindistanın cənubunda vaqedir.
- 6) Malaqa boğazı ki, Hindi-Çinin cənubundadır.
- 7) Formus boğazı ki, Çin dövləti ilə Formus adası
arasındadır.
- 8) Qura boğazı Qura şibhi-cəzirəsilə Yaponiya ara-
sındadır.
- 9) Traqay boğazı ki, Saxalin adası ilə Mancuriya
arasında;
- 10) Behrəng boğazı ki, Asia ilə Amerika arasında va-
qedir.

Asiya qitəsində neçə məşhur nəhr vardır və isimləri nədir?

Asiya qitəsində on yeddi məşhur nəhr vardır:

- 1) Ubey (Obey) nəhri;
- 2) Yenisey nəhri;
- 3) Lena nəhri. Bu üç nəhr Sibiryadan çıxıb, bəh-
ri-Müncəmidi-şimaliyə tökülür.
- 4) Amur nəhri Mancuriyadan çıxıb Oxoçqa
(Oxoçka) dənizinə tökülür.
- 5) Havanhu nəhri;
- 6) Kiyəng nəhri.

Bu ikisi də Çin məmləkətindən çıxıb bəhri-Əsfərə tökülür.

7) Toğu nəhri məmləkəti-məzburədən Çin dənizinə axır.

8) Mənam nəhri Hindi-Çindən çıxıb, Çin dənizinə tökülür.

9) Brahimaputra;

10) Qanc nəhri. Bu ikisi də Hindistandan çıxıb, Benqal körfəzinə tökülür.

11) Sind nəhridir ki, Əfqanıstandan və Bəluçistandan keçib Ümman körfəzinə tökülür.

12) Dəclə və Fərat nəhrlərindən təşkil olunan Şəttül-ərəbdir ki, Anadoludan çıxıb, Bəsre körfəzinə tökülür.

13) Seyhun nəhri;

14) Ceyhun nəhrləridir ki, Türkistandan çıxıb Ural gölüne tökülür.

15) Araz və Kür nəhrləridir ki, hər ikisi birləşib Rusiya ilə İran hüduvundan keçib bəhri-Xəzərə cərəyan edir.

16) Yaşıl ırmaq;

17) Qızıl ırmaq. Bu ikisi də Anadoluda Dursun dağlarından çıxıb, bəhri-Siyaha axar.

Asiya qitəsində neçə məşhur göl vardır və isimləri nədir?

Asiya qitəsində on məşhur göl vardır:

1) Baykal gölü;

2) Çanı gölü - Sibiryada vaqedir.

3) Bəlxəş gölü;

4) Balta gölü;

5) Puyanq gölü. Bu iki göl Çin məmləkətindədir.

6) Bəhri-Xarəzm deyilən Aral gölü;

7) İran məmləkətində Urmiya gölü;

8) Əfqanıstanda Zərə gölü;

9) Anadoluda Van gölü;

10) Ərəbistanda Lut gölüdür.

Asiya qitəsində məşhur adalar neçədir və isimləri nədir?

Asiya qitəsində məşhur adalar bunlardır:

- Bəhri-mühiti-Müncəmidi-Şimalidə Sibiryayi-cədid adası;

- Bəhri-mühiti-Kəbirdə Yaponiya cəzayi-müctəməsi, Livkib adası, Oxokça dənizində Saxalin adası, Çin məmləkətinin şərq cəhətində Formusen adası, cənub tərəfində Hanyan adası, Benqal dənizində Andman və Nikobar adası, Hindistanın cənubunda Seylon və yainki Sərəndib adası, qərb cəhətində Bombey adası, cənub tərəfində Laqdiv adası və Maldiv adaları, Bəsrə körfəzində Bəhreyn adaları, bəhri-Səfiddə Qibris adası. Radusen, Sisyam, Saqqız, Mədüllü, Stanküy. Bu axırdakı beş adaya Spuradi-şərqi deyilir.

Asiya qitəsində neçə yarım ada vardır? Hansılardır?

Asiya qitəsində dörd böyük və dörd kiçik şibhə-cəzirə, yəni yarımada vardır. Böyüklərinin birincisi Anadoludur.

2) Ərəbistan;

3) Hindistan;

4) Hindi-Çin.

Kiçiklərinin birincisi Hindistanın qərbində Gəcərat yarımadası;

2) Hindi-Çinin cənubunda Malaqa;

3) Çinin şərqində Qura;

4) Sibiryada Kamçatka yarımadasıdır.

Asiya qitəsində məşhur neçə burun vardır? Hansılardır?

Asiya qitəsində yeddi məşhur burun vardır:

1) Sibiryanın şimalında Çelviskin;

2) Behrəng boğazının üzərində Şərq burnu;

3) Kamçatka adasında Lopatka burnu;

4) Malaqa yarımadasının cənubunda Rumanıya burnu;

5) Hindistanın cənubunda Qumurin burnu;

6) Ərəbistanın cənubunda Babül-məndəb burnu;

7) Ərəbistanın şərq-cənubunda Rəsül-hədid və yainki Hədid burnu vaqedir.

Asiya qitəsində neçə silsileyi-cibal vardır? Hansılardır və isimləri nədir?

Asiya qitəsində on dörd silsileyi-cibal vardır:

1) Ural dağları rus Avropası ilə rus Asiyası, yəni Sibrya arasında;

2) Qafqaz dağları ki, bəhri-Xəzərdən bəhri-Siyaha kimi çəkilibdir. Qafqaz dağlarının ən uca məhəlli Elburus təpəsidir. Bu iki silsilənin bəyanı Avropa qitəsində zikr olunubdur.

3) Qafqazda vəqə Ararat və yainki Ağrı dağdır.

4) Anadoluda vəqə olan cəbali-Lübnan;

5) Durus silsiləsi;

6) Ərəbistanda vəqə olan cəbəli-Üora;

7) Anadolu ilə İran məmləkətinin arasında guhi-Əlvənd;

8) Əfqanıstanın şimal tərəfində Hindukeş dağları;

9) Türkiyə ilə Çin arasında guhi-Billur;

10) Çin ilə Hindistan arasında Himalay dağları;

11) Çin məmləkətində Tranşan dağları;

12) Çin ilə Sibiriya arasında Altay dağları;

13) Stanovi dağları;

14) Sibiryada vəqə olan Zablovnovi dağları.

Asiya qitəsində neçə yanar dağ var?

Asiya qitəsində Kamçatka yarımadasında və Yaponiya adalarında, xüsusən Nifon adasında və bəhri-mühiti-Hindidə Andaman cəzayirində mütləddid (müxtəlif) yanar dağlar vardır.

MƏQALƏLƏR

QAZET, YAXUD QƏZETƏ NƏDİR?

Bu suala hər millət içində cavab verən çox olur. Yəni nəinki yalnız qazet kəlməsini mənə edib, cavab verməklə? Xeyir, bəlkə mənasının zımnında bunun şərh və bəyanına məxsus və fayda və mühəssinatına dair neçə-neçə mükəmməl risalələr və nə qədər müfəssəl məqalələr yazılıb və sual məqamında da yenə yıla bilir. Amma müsəlmanlara arasında, ümumən, İran və Qafqaz müsəlmanlarının içində xüsusən qazet kəlməsini sair kəlmələr kimi itminani-qəlb və səfayi-xatir ilə zikr etmək olmaz.

Qəzetənin mənfəəti və lüzumu barəsində söhbət açmaq iştibah və işkaldan xali qalmaz. Yəqindir ki, o söhbət axırda müstəmə və müxatəblərin təərrüz və kinayələri ilə xətm olunur. Məgər inki bu qədər əhali içində əqəlli-qəlil, yəni mindən bir adam tapılır ki, qəzetə oxumağa adət edib və onun lüzumuna bərxürd və istifadəsinə mayil və nayil olublar. Onlara da camaat bir özgə nəzər ilə baxırlar. Bəzisinə deyirlər ki, bu xandır, bir parasına bu da bəydir. Bir özgəsinə bu da qulluqçudur, bu da učiteldir, bu da firəngimaabdır, bunun da əqidəsi xarəbdır, bu da laməzhəbdir, nədir, nədir.

Xülasə, uzun bir mərikə... və illa yerdə qalan əhəlinin hamısı qəzetədən rugərdan olub və bəlkə qazet kəlməsindən tənəffür edirlər. Bu günə müsəlmanlar arasında ərəbi olsun, farsı olsun, türki olsun, adına ki, qazet dedin, iş tamamdır. Ondən sonra hər nə desən məhəlli-etina və layiqi-təvəccöh deyildir.

Qazet almaq, qəzetə oxumaq üləma mülahizəsində küfrdür. Tüllab nəzərində günah, tüccar içində təzyin-övqat, əsnaf arsında ləğviyyat və avam yanında lap heç zəddir. Özgə yerləri bilmirəm. Hələ bu tərəflərdə bir para alimnuma nadən tələbələrindən nəzərində (ki zətən türk oğlu türkdür) türki dilində hər nə yazılmış olsun şayani-etina deyildir. Qəzetə ki, olsa, pənəh bər Xüda!!

Həmçinin onun əqidəsinə görə farsı dilində yazılan ruznamələrə də baxmaq günahdır. Bunu da mübaligəsiz deyirəm. Hərgah eşitsə ki, ərəb lisanında qəzetə nəşr olunur, günahi-kəbirə hesab edib və onun mühərririni kafiri-mütləq bilir. Ondən ötrü ki, ərəb lisanı Allah və peyğəmbər lisanıdır ki, onunla Qurani-məcəd nazil olub. O dildə nəzətə yazmaq, əlbəttə, cürmi-əzimdir. Odur ki,

bir para maarifpərəst binəvalar və millətdust biçarələr labüd qalıb, qazet kəlməsini zikr etməyi dillərinə adət verməyiblər.

Söhbət əsnasında müxatəbin nəzəri-diqqətini cəlb etmək üçün həvadisnamə, ruznamə, cəridə ləfzlərini istemal edə-edə bir haləti-nazikanədə bilirlər.

Məsələn, «Tehranda nəşr olunan «Şərafət» ruznaməsinin möhtərəm müdiri İran yəhudilərinin əleyhinə bir məğbul və müfəssəl məqalə yazmışdı. Yəinki Misirdə təb olunan «Ənnil» cəridəsinin mühərriri Hicaz dəmir yolunun barəsində məlumatı-kafiyyə vermişdi» misallı sözlər deməklə camaatı qazet oxumağa rəğib etmək istəyirlər. Bununla belə, yenə insafi-müstəmə bəitina qulaq verə-verə, tez-tez başın tərpədib, ha-ha, bəli-bəli deyib, tərh-i-söhbətinə təğyir vermək arzusundadır. Hələ bəzi bekar, müftəxor və sahibi-nüfuz şəxslər vardır ki, rahrolarda və güzərgahlarda tənbelləşib və yəinki bir para dükanların qabağında əngəl və məhəlli-heyətində əyləşib qoluna-qolay adamlardan keçəndə bir haləti-müstəhziyə və təməsxüranə ilə çağırır:

Ha, ay filan kəs! Hardan gəlirsən? Buyur əyləş! Görək nə var, nə yox. Qəzetlərdə nə yazırlar?

Bunu da soruşmaqdan müradı odur ki, həmcüvar dükançılara və oradan gəlib keçənlərə özünü «Mərd» tanıtdırıb və onlara qandırсын ki, yəni mən də qazet bəd-haxlarından və maarif düşmənlərindən varam.

Amma bir neçə gün bundan əqdəm bu günə əşxasdan birisinə bir nəfər yaxşı cavab verdi:

Bu soruşmuşdu ki, bu günkü qəzetlərdə nə yazıblar?

O, da, - yazıblar ki, bekar və boşboğaz adamları tutacaqlar, - cavabi ilə müqabilə əylədi.

Xülasəyi-kəlam, istər yüz belə cavab verilsin və yəinki qazet ləfzinin əvəzinə «Cəridəyi-məzidə», «Həvadisnaməyi-mübarək», «Ruznaməyi-müqəddəs» deyilməsin ki, hər nə istərsə deyilsin, qazet kəlməsi bunların hamısını ehtirafı badi-fənaya veribdir.

İndi istəyirəm «Qazet» və yəinki «Qəzetə» kəlməsini mənə edəndən sonra hər bir insaf və vicdan sahibi olan şəxsləri ki, heç qazet oxumurlar, fuadıma çağırıb, onların özlərini münsif və hakim təyin edim və sual eləyim ki, aya özünü nə səbəbə bica və əbəs yerə və bu

iştibahkarane xəyalat ilə qazet oxumaq ləzzətindən və maarifdustluq nemətindən məhrum edirsiniz? Nə vaxta kimi mövhumatla məşğul olub və mahalatla məhdud olacaqsınız?

Məlum olsun ki, «Qazet» ləfzi qaz kəlməsindən ismi-mənqul və məzidi-fihdir.

Yəni «Qaz» kəlməsinə «ət» və ya «eta» hərfi əlavə olunduqda nisbət sahibi «Qazet» və yaxud «Qazeta» olubdur ki, indi qazet, qazeta, qəzetə ləfzlərilə istemal olunur.

«Qaz» kəlməsi miladi-İsadan 400 il əqdəm qədim Yunanıstanda bir pulun ismi oluban, Yunan məmləkətində rayic idi ki, o vaxtlar 5 qaz bir diraxim ki, müərrəbi dirhəm olsun hesab olunurdu. Necə ki, indi də İranda bir qaz 5 dinar hesabındadır. Qazın İranda da mütədavi və rayic olmağı və indiyə kimi o kəlmənin bağı qalmağı İskəndəri-kəbirin fütuhatından sonra xülfayi-İskəndərin məskukatı ilə bərabər Əşkanilərə, Əşkanilərdən Sasanilərə, Sasanilərdən indiki əhaliyə yadigar və bağı qalıbdır.

Əlhasil, o vaxtlar Yunanıstanda hükəmadan bəzisi, o cümlədən Ksenofon və Priqlisen kimi məşhur yazıçılar öz əfkarını və bəzi məlumat və ittilaatı papiros ağacının yarpağından emal olunan səhifə və lövhələr üzərinə yazıb, öz peyrovlarına və müqəllidlərinə göndərirdilər ki, ol vaxt o vərəqənin qiyməti bir qaz idi ki, axırda o səhifələr qazet, qazeta və bəlkə qazetin ismi ilə müsəmma oldu. Yəni bir qazetlik və bir qaz qiymətinə olan vərəqə deməkdir.

Yunanıstanın iğtişaş və inqirazından sonra qazet romalılar zamanında mətruk qalıb, tainki miladın 1631-ci sənəsində birinci dəfə olaraq Fransada qəzetə nəşr olunmağa başlandı.

Mətləbimizə şahid olaraq «Şərqi-Rus»-un 17-ci nömrəsində cənabi-maarif və kamalati-adab, ədibi-yeganə və fazili-fərzanə Əhməd bəy İsmayılbəyov «Qazet mərifəti» ünvanlı bəndində «Hükəmayi-Yunanilər zamanında qəzetə istemal olduğu sabitdir» buyurub. Şüərayi-ərəbdən Şəhir ibn Sabitin əbyatından və həkim Ərəstunun nəsayehindən fəqərələrini zikr etmişdir. Əgərçi o cənab bu fəqərələrin məxəzini və haradan nəşl etməyini tövzihən bəan buyurmayıbdır və Şəhir ibn Sabiti və

yainki Həssan ibn Sabiti Yunan hükəması ilə müasir qərar veribdir. Amma burada bizim mənzurumuz tənqid deyildir. Çünki «Şərqi-Rus»-da hənuz tənqid babı və ədəbiyyat bəhsi açılmayıbdır. İnşallah gələcəkdə bunların hamısı mətrəhi-müzakirəyə qoyulacaqdır. Məqsudumuz «qazet» kəlməsinin Yunan lisanı olduğunu isbat etməkdir ki, onu müərrəb edəndə cəmi-mükəssəri qəvazit olur. Necə ki, qanun kəlməsi daxi Yunan lisanından olaraq, onun cəminə ərəblər qəvanin deyib, istemal ediblər.

Bəli, Vazeh surətdə anlaşılr ki, qazet kəlməsi Yunan lisanından məxuz bir kəlmədir. İndi uca səslə fəryad edib, deyirəm ki;

Ey maarifdən rugərdan olan qardaşlar!

Və ey qazetdən və qazet kəlməsindən mütənəffir olan şəxslər!

Hərgah bu ismi-əcnəbi lisanından olduğuna görə müsəmmasına istikrah göstərib, bəhs edirsiniz. Pəs Qurani-şərifdə nə qədər hindi, yunani, ibrani və siryani kəlmələr var, bu surətdə gərək nəuzübillah bu irad onlara da varid olsun. Bundan əlavə, bu indiki əsrdə ki, cəmi-ülum və fünün və sənaye və ixtiraat və kəşfiyyat əcnəbi əlinə keçib və təzə ixtira olunan əsbab və alat, əşya və əcnas, məkulat və məlbusat, züruf və ləvazimat və tədarükati-səfəriyyə bəlkə bir nəzər ilə baxanda hamı mayəhtacımızı miləli-xaricədən alıb, hamısının adlarını onların istilahınca dilimizə və ədəbiyyatımıza yazıb, istemal etmədəyiz. O cümlədən: suxari, çay, palton, fayton, teleqraf, telefon, lampa, ramka, marka, razbor, fasfor, pomidor. Minlərcə belə kəlmələr var ki, bunların hamısını nəzakət və mətanətlə deyib, alıb, yeyib, içib, geyib, minib, gəzib, dolanıb və işlədirik. Amma qazet kəlməsini deməyə və öz dilimizdə nəşr olunan qəzetəni alıb oxumağa ar edirik. Və heç xəyalımıza da gəlməyir ki, bu indiki əsrimizdə bu hamı təməddünat və tərəqqiyyatın ümdə vasitəsi və ülum və maarifin və vüquati-əfkarın əvvəlinci rəhbəri qəzetədir.

İlahi, görəsən bizlər qəzetənin qədr və qiymətini və onun fayda və mənfəətinə nə vaxt bərxurd olacağıq?

Qəzetənin məzaya və mühəssənətinə və dəqayıq və nükatına haçan bərxurd olacağıq?

Yarəbb! Bizlər bu təyyar vərəqənin havasınca nə zaman uçacayıq?

Ya əcəb, bu hamı əcnəbi millətlərin arasında və mütəməddinə dövlətlərin məmləkətində ki, ildə milyonlarca qəzetə nəşr olunur, məgər onlar səhv edirlər? Yainki əziz və qiymətli vaxtlarını qəzetəyə məşğul olmaqla bihudə sərf edirlər?

Xeyr! Onlar hərgiz səhv etməzlər. Xüsusən məişət əmrlərində hər bir cəhətdən onların elmi və istinbatı və hər bir kəşfiyyat və məlumatı bizlərdən artıqdır. Əgər belə deyilsə, bəs nə üçün onlar bizləri hər bir işdə ötüb keçiblər? Ləvazimaati-məişətin hər bir cüziyyatında bizləri özlərinə möhtac ediblər? Hətta iynədən tutmuş pambıq və əmmamədən kəfənə kimi onlara ehtiyacımız vardır. Onların qəzetəyə olan meyl və rəğbətlərinin payəsini və mətbuat aləminə göstərdikləri səy və himmətlərinin dərəcəsini nə dil ilə bəyan edəlim? Və hansı bəyan ilə əyan edəlim?

Əlhəqq, mənim kimi aciz və bibizaətlərin dilində o qədər yara (güc) və qələmində o tavana yoxdur. Amma onların qəzetəyə olan meylü məhəbbəti və qəzetələrinin qədrü-qiyməti barəsində nümunə olaraq bir neçə müxtəsər fəqərələr zikr etmək fayda və münasibətdən xali deyildir.

Firəngistan alimləri və mütəməddin millətlərin danişməndləri hər məmləkət əhalisinin mədəniyyət və mərifətini o məmləkətin mətabe və məkatibinin ədədi və mətbuatının miqdarı ilə müvazinə edirlər.

Avropa üdəbasından bir şəxs Amerika səyyahlarının birisindən sual edir ki, - siz bir şəhərə varid olanda o şəhərin əhalisinin dərəcəyi-mərifətini və payəyifəzilətini nə ilə məlum edirsiniz?

Səyyah cavabında deyir ki, mən hər bir vilayətə varid olanda o şəhərin kitabxana və mətbəələrinin və cərayid və məkatib (məktəblər)-inin kisrət və qillətini mizani-mülahizəyə alanda əhalisinin daniş və binişini, maarif və mədəniyyətinin qədr və əndazəsi məlum olur.

1898-ci sənədə Amerikanın «Merlmak» adlı gəmisi ki, Kuba adasının Havana bəndərində ispaniyalıların iğva və təhrikilə çapılıb, sınıb, tələf olmuşdu. O günlərdə məzkur gəminin qərq olmasına dair əhvalat əxz edib, qəzetəyə dərc etmək üçün «Santuri» qəzetəsinin müdiri

«Qibson» namında bir generala gəminin nə səbəbdən və necə qər q olmağı barəsində bir müfəssəl məqalə yazmaq üçün 30.000 frank vədə etmişdi.

Yenə həmin sənədə İngilis qəzetəçilərindən birisi admiral Duveyə teleqrafən izhar edir ki, əgər Filipin cəzirələrinin (adalarının) xüsusunda bir müxtəsər məqalə yazıb göndərsəniz 2500 frank idarəmizdən Sizə yetişəcəkdir.

Admiral teleqraf ilə cavab verir ki, bəndənizi məzur tutunuz, bir ilə məqalə yazmağa kəsreti-məşğələ mənə manedir.

İngilis dövlətinin sabiq sədri-əzəmi (baş naziri) mistr Qladuston əyyami-sədarətində qəzetə xəbərnigərliyi ünvanı ilə fəxr edirdi. Bəzi övqat ki, «Taymız» qəzetəsinə bir məqalə yazardı 5000 frank ücret (maaş) alırdı.

1989-ci sənədə Amerika ilə İspaniya müharibəsi əsnasında Firəngistan qəzetəçilərinin çoxusu müharibə xəbərini təhsil etmək (əldə etmək) üçün həftədə 15 000, bəlkə ziadə xərcgüzar olurdular. Qəzetə idarələri tərəfindən hər ləngərgahda (limanda) nə qədər əmələ, nəqqaş, mühərrir, əkkasdan mürəkkəb (ibarət) xüsusi məcmələr mövcud idi. «Niyurq herald» qəzetəsinin idarəsi tərəfindən həmişə dörd gəmi «Santiyaqo» və «Portofino» sahillərində təhsili-xəbar üçün dolanırdı.

Avropanın məşhur səyyahlarından «Misyo Nans» ki, 1893-cü sənəsi Qütbi-şümalidən övdət edəndə onun məiyyətində olan şəxslərdən birisi Afrikada bir qəzetəçi ilə görüşüb, qəzetəçi iki saat zaman qədərincə ondan Qütbi-şümaliyə dair məlumat əxz etmək üçün altı yüz lira təxsis etdi. Həmin gün qəzetədə elan eylədi ki, «filan səyyahın Qütbi-şümaliyə dair məlumatı və təhqiqatı filan gün, filan nömrədə dərc olunacaqdır».

Bu xəbər müntəşir olandan sonra səyyahın təhqiqatı dərc olunan nömrə sair günlərin nüsxəsinə nisbətən 3400 liralıq artıq satılmışdı.

Müxtəsəri-kəlam, qəzetənin qədr və mənziləti və aləmi-mətbuatın şərəfəti və fəziləti barəsində minlərcə bu günə xəbar hər gün qəzetələrdə dərc olunmaqdadır.

Hələ qəzetə barəsində bəzi təəccübəfza və heyrət-bəxşa fəqərələr var ki, onlara müsəlmanlar içində məhz qülv və sırf yalan əsnadı verilmək üçün burada zikr et-

məkdən sərfi-nəzər olunur. Bunu da xəyalıma gətirirəm ki, məgər bu yazdıqlarıma inanacaqlarmı! Nəzəri-etimad ilə baxıb, təsdiq edəcəklər ki, hələ bunlardan mafövqini də yazım?! Xeyr! Xeyr!

Bunların hamısı sidqi-məhz və məhzi-sidq və eyni-həqiqətdir. Heç vaxt bu böyüklükdə yalanı ucalıqda yer-də demək olmaz.

Qəzetənin mühəssənəti və əhəmiyyəti çox-çoxdur. Onun tərif və tövsifi, izzət və ehtiramı, məziyyət və lüzumu bundan ziyadədir ki, əsrimizdə hər məmləkətin müəzzilat ümurunun nəticəsi və hər millətin nətayici-əfkarının səmərəsi və hər dövlətin politikasının təğyirat və təbdilatı küllən qəzetə ilədir.

Qəzetəni alıb oxumaqdan ar etməyəlim. Qazet kəlməsini dilimizdə zikr etməyə ikrahımız olmasın. Əgər olursa da türki dilimiz ilə bir lisani-lətafət asan və əzəb ül-bəyandır ki, əba və əcdadımızdan gəlib bizlərə yetişənədək hər əsrin təğzasınca və hər qitə əhalisinin istiləhınca münasib libas ilə zivərlənibdir. Fars gülüstanından güllər yığıb və ərəb bustanından sünbüllər götürüb. Əgər qazet ləfzində «Qərabət» və «Tənəffür» varsa, ruznamə deməyə haqqımız var. Xüsusən, dini lisanımız olan ərəbi dilində cəridə deməyə daha artıq istehqağımız vardır. İndiki zamanda cəridə bir ayineyi-ibrətnümadır ki, hər millət ondan rugərdan olsa, qüsurlar və nöqsanına düşünməz və üyubatını görüb, islah edə bilməz.

Dust darəm hər an ke, eybe-məra həm ço ayine rubəru quyəd. Nə ke, çon şane ba hezar zəban pošte sə rəfte mubemu söylər.

Hələ ibrətnüma olmaqdan maəda bir miratı-cahannümadır ki, öz evində və öz mənzilində əyləşmiş ikən dünyanın hər bir tərəfində zühura gələn əcayib və qərayibi, dövlətlərin hal və hərəkətini, millətlərin ətvar və əfkarını, dostların və düşmənlərin küftar və rəftarını, heyvanat və nəbatatın ənvə və əqsamını, əlhasil, övzayi-aləmin hər bir keyfiyyətini vazeh surətdə sənə nişan verir.

Cəridə bir müəllimi-səyyar və bir müsafiri-təyyardır ki, hər məkanda və hər buğədə olan üləmanın elmini, üdəbanın ədəbiyyatını, hükəmanın nəsayəhini, şüəranın əşarını, üğələnin nətayici-əfkarını, keçmiş millətlə-

rin və dövlətlərin inqiraz və istiqlalını zəhmət və ücrətsiz sənə təlim edər.

Cəridə elə bir xoşməsrəb müsahibdir ki, səni yalandan, qeybətdən, iftiradan, süxənçilikdən və sair boş və biməna söhbətlərdən mən edər.

Yalqızlıqda məhbubi-xoşbəyan və bir munisi-şirinzəbandır. Günuzlər fürsət zamanında bir rəfiqi-şəfiq və istirahət məqamında həmdəmi-sədiqdir. Uzun gecələrdə bir nədimi-cahandidə və bir həkimi-karazmudədir ki, siyasi fəqərələr, elmi mübahisələr, fənni və ədəbi məqalələr, şirin və ruhəfza hekayələr, güvara və qəmzadə söhbətlər ilə səni bərxurdar və əhvali-aləmin dəqayiq və nükatından xəbərdar eylər.

İndi mehriban qardaşlar, sevgili yoldaşlar! Qeyrət dəmidir, fürsət zamanıdır, qəflət etməyəlim, maarifə meyl edəlim, cəhalətdən çıxalım, qazet oxuyalım! Qazet oxuyalım! Qazet oxuyalım!

Cənabi-müdiri-möhtərəm Məmmədağa həzrətləri!

*Rus lisanına kamilən vaqidə və aşi-
na olmadığımıza görə işbu zeyldə yazılan
məqalənin məzmununa habi əlahiddə
bir məktub «Kaspi» idarəsinə göndərə
bilmədim. Cənabınızdan qaibənə və
məxsusanə təvəqqe odur ki, bu bir neçə
sətirlərə müqəddəs cəridənizdə yer verə-
siniz.*

TƏƏSSÜF VƏ YENƏ TƏƏSSÜF

Bu günlərdə «Kaspi» qəzetəsində və «Şərqi-Rus» cəridəsində bu hər iki ruznamənin müdir və münşiləri öz məsləklərinin xaricində bir-birinin əleyhinə qələmə alıb nəşr etdirənləri «təib yollu» bəndləri oxuyub təəssüf etməkdəyiz.

Əlhəqq, öz zəhəramiz və mələləngiz mübahisə və mücadilə və bəlkə mühakimələri gözdən keçirib, məhzun və məlul olmamaq namümkün və qeyri-təbiidir. İşbu dilduz və ciyərsiuz hadisənin vüqusu və bu narəba və nagübara mücadilənin zühürü hər bir vicdan sahibi olan müsəlmanın və hər bir mətbuat aləminə məhəbbətlə xidmət edən üdəbanın xatirini parçalayıb, dağıdır və pərişan etməkdədir.

Ah! Nə təəssüfamiz sözlər!

Ah, nə möhnətəfza fəqərzlər!!!...

Sultan Məhəmməd Xarəzmşahi ilə Xətanın sülhündən yeddi yüz il keçibdir. İnsan deyil ki, bu iyirminci əsrdə Məhəmməd ilə Əhməd və Əlinin mabeynlərində xüsumən vaqe olsun.

Bundan əlavə, indiki bu münəvvər əsrimizdə bəni-növi-bəşərin əfkarında sülhi- ümumi məsələsi doğulur. Bu surətdə cəngi-xüsusi və nazayi-xanəgi nəyimizə lazımdır? Gəl sülh edəlim, cəng və xüsumət nə gərəkdir?

- İndi sən nəsən, nəçisən və kimsən?

- Bu təəssüf ünvanlı bəndi haradan deyirsən və kimin tərəfindən deyirsən?

- Bu məqaləni nə üçün yazırsan?

- Kimə deyirsən və müxatibin kimlərdir?

Suallarına cavabım budur ki, məni-həqir, namə-lum, adsız, sansız və şansız bir adamam. Bu təəssüf ünvanlı bəndi əvvəla xeyri-uxbanə vicdanım məni vadar etdiyi üçün və saniyə yazılan bəndlərdə taqətfərsa fə-qərələrə hüzn və həsrət ilə baxan hamı müsəlman qar-daşların tərəfindən deyirəm.

Bu məqaləni islahi-tərəfeyn üçün bitərəfanə xəyal ilə məhzi-ərz və mərəzdən xali bir hal ilə yazıram və müxatiblərimin əvvəlincisi «Şərqi-Rus»un möhtərəm sa-hibi- imtiyası Məmmədağa, ikincisi «Kaspi»nin izzətli müdiri Əlimərdan bəy, üçüncüsü elm və ədəb ilə iştihar və imtiyaz tapan Əhməd bəy Ağayev cənablarıdır.

Məktubumun əvvəlində Məmmədağadan qalibənə və məxsusanə təvəqqö eləmişəm ki, bu məqaləyə möhtə-rəm cəridəsində yer versin. İndi sizin hər üçünüzdən də niyazməndənə xahiş edirəm ki, bu məqaləni diqqətlə oxuyub, mizani-mülahizəyə alandan sonra əgər məruzə-tımı mütabiqi vəqə və həqiqətə məqrün və və xeyirxah-lığa şamil görsəniz, mühərrirlik və ədiblik cənbəsinə və insaniyyətə şayan olan hiss və vicdanızla qəlbən və qalibən, canən və xəyalən bir-birinizlə müsalihə edib, bu ikidilli və süxənçin olan qələmin mücadiləsinə dil və könül bağlamayın və bu üzü qara mürəkkəbin vasitəsilə dürüyə olan kağızda bir-birinizi xəcalət və dilgəran və bəlkə nəşiman və pərişan etməyin.

Mətləbi qələm ilə bundan artıq açıq və aydın yaz-mağa iqtidarım yoxdur.

Əlhasil, əgər məbəynizdə mühibbanə və bəradəra-nə müsalihə müqərrər olsa və minbəd (bundan sonra) bu təiblili kinayə və təqrizatınız «Nəsiyyən-mənsiyyən» qalsa, ol vaxt mən kəndimi izhar etməyim, iqlas və ira-dətlə insaniyyət naminə sizlərə səmimi düagü olaram. Ümum qədrdən və qədrşünas və maarifpərəst şəxslər də məsrurən və mütəşəkkirən sizlərdən razı və məmnun olarlar. Əgər Xüda nəkərdə (Allah eləməsin) hənuz qəlbləriniz kədərdən xali olmayıbsa «İnzər ilə ma qalə və latənzər ilə mən qalə» və «Vər neviştə əst pənd bər divar» məzmununa mültəfit olmayıb, deyəsəniz ki, «Bu vaiz ... və bu nasehi-xüdfüruş kimdir ki, bizlərə belə möizə və nəsihət eləyir?»

Onda məni lən və tənəyə müstəhəqq və şətəm və nasəzaya səzavar görəsəniz, ol vaxt mən öz məhəlli-

iqamətimi və ism və adresimi tövzihən və məşruhən hər iki idarəyə yazaram. Tainki məni lənət və söyüşə layiq bilib, hər nə qədər ki, dilhaxınızdır söyün. Çünki mən dostların islahı və millətin səlahı üçün hər bir nifrin və narəba sözləri kəndi canıma nuş və guvara bilirəm. Mənim də qabaqca qəlbi nifrinim budur.

İndi mən sizin mühakimə məclisinizi nəinki yalnız özüm, bəlkə ümum xeyirxah və sülhpərvər müsəlmanlar tərəfindən birhəm edib, aləm-mənada bir məclis tərtib və sizin hər üçünüzü mütəvəqqeən və mütəvazeən o məclisə dəvət edib, hətta cənabi-mərahim adab Hacı Zeynalabidin Tağıyevə də zəhmət verib, bir neçə münviflər ilə o məclisə çağırıb, kamali-əciz və illah ilə qərəzsiz və riyasız və hər günə kinayədən xali qabaqca «Şərqi-Rus»un hörmətli müdirinə xitab edib, deyirəm ki:

- Ey maarifin mühibbi Məmmədağa!

Mən səni uzaqdan-uzağa tanıyıb və görməz-bilməz bilirəm ki, sən həqiqi surətdə qəyur və tündməciz və hər bir ərəz və mərəzdən ari və elmü ədəb dustarı bir şəxssən ki, ömrünü əvvəldən indiyə kimi kamalat və ədəbiyyat yolunda sərf edibsən. Heç bir vaxt elm və ədəb dairəsindən kənara düşməyib, kəndi səy ictihadın səmərəsindən və maarif və kamalata təbii olan meyl və rəğbətin sayəsində həmişə seyrü səyahətdə olub və müddətlərcə Firəngistanda əmrahi-övqat edib, ümum və fününi- mütənəbbiədən kafi dərəcədə bəhrəmənd olub, neçə-neçə şərq və qərbi dillərə dark olubsan. Xüsüsən həkimi-haziq kimi bunu da dəryaf edibsən ki, mərizə (xəstəyə) müxtəlif bir müalicə edəndə qəl ( ) maddə olmaz. Əgərçi mərizi təxfif tapıb, səhhətə mübəddəl olursa da, amma yenə müruri-zaman ilə o müzmin məriz övd edib (qayıdıb) mərizi (xəstəni) həlak eylər. Yəni millətin cəhalet dərдинin dərmanı ülum və maarifdir. O ülum və maarif xəzinəsinin əvvəlincisi miftahı mükəmməl əlifbadır. Odur ki, neçə illərdir zəhmət çəkib, əlhəmdulah ki, axırda bu mükəmməl əlifbanın tərtibinə müvəffəq olmusan. Əlhəqq, bu əlifbaya əlibbayi-kəbir deyilsə, layiqdir. Zira ki, onun ilə hər bir lisanda olan kəlmə və kəlası düz yazıb, səhvsiz və dürüst oxumaq mümkündür. Axırda bu əlifbanın rəvac və intişarına və həm də millətin və mədəniyyətin izdiadına əvvə-

lini vasitə ana dilində bir cəridənin ihdasıdır. Şimdi Allah tabarək və taalaya çox şükürlər olsun ki, onun da izn və intişarına müvəffəq olubsan.

İşbu təfsilatdan hasili kəlamım şudur ki, əgər «Şərqi-Rus»un sütunları qələm mücadiləsi ilə olsa və onun qiymətli səhifələri təriz və kinayə ilə zayə bulsa, ol vaxt cəridənin ədəbi-davamı, cəridənin ədəmi-davamında, əlifbanın ədəmi-intişarı əlifbanın ədəmi-intişarında əbnayi-millətin maarifdən məhrum olmağı məznun və bəlkə yəqindir.

Şimdi bu mühüm əmrin icabı üçün və işbu böyük, müfid, milli və mötəbər xəyalı qüvvədən fələ gətirib, meydani-hüsula və zühura qoymaq üçün acizənə və müxlisanə mütəvəqqə olub, deyirəm ki:

- İncimə, dur çal qələm, mən sənə qurban olum, şürüş və qovqa nədir, sülh və müdaraya bax!!!

Ondan sonra üzümü kamali-məhəbbətlə Əlimərdan bəyə tutub, deyirəm ki:

- Ey millətin mayeyi-iftixarı və ey kamalat və ədəbiyyatın tərəfdarı Əlimərdan bəy! İllərcə zəhmət çəkib, ikmal vəch ilə elm və kamal təhsil edibsən, təhsildən fəriq olandan sonra cənab Nəcəbbəy Vəzirovun ikinci komediyasında zikr olunan pəhləvanani-zəmanədən olmayıbsan, hər bir mənəfəti-şəxsiyyə və icrazi-nəfsaniyyədən sərfi-nəzər edib, ülum və maarif və ədəbiyyat tərəfdarlığını dəröhdə eylədin. Neçə illərdir ki, «Kaspi» qəzetəsinin müdiriyyətinə zəhmətlər çəkibsən və o qəzetə rus lisanında olduğu üçün müsəlman aləminə bir para xain nəzərilə baxmayanlara və müsəlmanlar əleyhində bəzi mübhəfza və töhmətəngiz yazılan yalan xəbərlərə dövlət dili ilə cavab verib, biz Qafqaz müsəlmanlarının dövlətə və vətənə olan hüsni-sədaqətimizi isbat edib, hökumət nəzərinə yetiribsən. Bakı kimi şəhərdə neçə-neçə rus və müsəlman məktəblərinin təşkili xüsüsündə çəkilən zəhmətlərə və təşviqlərə sən də iştirakın və iştiaqın olmağı məlumumuzdur. Hər bir təsisati-xeyriyyələrə, aclıq olsun, zəlzələ olsun, cəmiyyəti-xeyriyyə olsun əlindən gəlidiyi qədər ianə cəm edib, göndərdiyin heç vaxt yadımızdan çıxmaz. Bu da məlumdur ki, «Şərqi-Rus» kimi türki dilində neçə-neçə cəridələr nəşr olunsa, həmkarlıq və həməfkalıq cənbəsilə ha-

mıdan artıq şad və xoşnud olan sənsən, onun təkrarına hacət yoxdur.

.....süxən mərdi-süxəndana yaraşmaz.

Əlbəttə, rusca bilməyən və qəzetə oxumayan müsəlmanlardan «Şərqi-Rus» kimi tazə bir ruznamə çıxanda: «Heç olmasa bir alım, baxım, görüm, nədir, necədir və nə yazıblar» - deyənlərin əlində görüb, əgər oxuyub, anlamasa da, yenə sən bizlərdən artıq məsrur və məşuf olursan.

Məmmədağa cənab Hacının barəsində özünü haqlı görüb, bir şey yazmış olsa da, dübarə Şəfiqə xanımın təqrizi zımnında yazdığı təhsin və hüquqşünaslığı tələfeyi-mafat və iltiyami-cərahat üçün kifayət deyilmi?!

Bəradərim Əlimərdan bəy! Sən elmin havadarısan, sən maarifin dustarısan, sən qəzetəni mədəniyyət vasitəsi bilib, qəzetə məşələsini əldə tutub, zülməti-cəhəltə qalanları sərmənzili-səadətə yetirmək istəyirsən, əzizim!

Bəs bu nə inqilab və küdurətdir? Bu nə etiraz və ləcabətdir?

İzhari-kin şüari-dili-zarın olmasın, həmkar ilə cindal sənın karın olmasın.

Növbət cənabi-Ağayevə gəlinçə o cənabın üzünü körməmişəm. Amma sözünü görmüşəm.

«Söz onun sahibinin güzgüsüdür» məfhumunca bilirəm ki, ona heç bir söz deməsəm də, o cənab özü bilir ki, mən nə demək istəyirəm.

Çünki nəvisəndə danət ke, dər name çist (ona görə ki, yazan bilir ki, məktubda nə yazılmışdır).

Amma onu özümə müxatəb fərz edəndə qəlbimdə bir mənəvi bəşşəşiyyət peyda olur. Odur ki, səfayi-xatir ilə deyirəm:

- Ey ədəbi-süxənbər və ey ləbib-i-maarifpərvərim Əhməd bəy!

Sənın dərəcəyi-danişinə və məratibi-kamalatına dost və düşmən səhhə qoyubdur.

«Ülviyyəti-əfkarda əngüşt-nümasan».

Sənın vücudun möhtərəm bir zat və zatın bir kitabxanəyi-həyatdır. Əfkarında vüsət və qələmində sürət çoxdur. Rəşəhati-qələmindən tərəvüt edən sətirlər ziraəti-maarifimizə bir barani-rəhmətdir. Yazdığın məqa-

lələr ibrət aynası və məlif etdiyin risalələr qeyrət təziyanəsidir.

Sən dil ilə, əl ilə və qələm ilə milləti maarif və mədəniyyətə, əxlaq və insaniyyətə rəhnümalıq (hidayət) edirsən.

Bəs bu nə səhv nisyan və bu nə qüsurlar və nöqsanlardır?

«Bu bəzmin bədənuşu məst olur, amma xarab olmaz».

Neçə illərdir ki, Krım «Tərcüman»ının yarım vərəq qəzetəsindən qeyri məgər milli dildə bizim cəridəmiz var idi?

İyirmi ildir ki, Krım «Tərcüman»ı nəşr olunur. Hələ indi də onun hər bir sütunu şayani-tənqididir. İndiyə kimi «Tərcüman»ın tənqidinə dair çox müfəssəl məqalələr yazılıbdır. Burada «Şərqi-Rus»un ihdasına nə üçün təşəkkür etməməliyəm, cənab Hacı Zeynəlabidin ağanın əqidəsi budur ki, kaş indi bizim yüzlərcə «Şərqi-Rus» kimi cəridəmiz olaydı. Mən bu sözü Hacı'nın tərəfindən iznsiz demirəm. Əlimdə isbatım vardır. Hacı əfəndinin islamiyyət, insaniyyət, mədəniyyət aləminə olan meyl və rəğbəti və bu gün də sərf etdiyi himməti və səxavəti və fədakarlığı barəsində qələm çəkmək mənim vəzifəmin xaricindədir.

Günəşə işıq demək tövzihi-vazihat qəbilindəndir.

O cənabın cəmi ianə və xeyratı, ehsanlığı, şərh-halı və tərcümeyi-əhvalı müfəssəl risalələr və rusi, türki, xüsusən fars qəzetələrinin vasitəsilə nəşr olunduğu üçün burada təfsilə hacət yoxdur. Amma cənab Hacı'nın məhz qəzetə xüsusunda olan meyli və qəzetəni fəvənd və mənafeyinə dair olan əqəd və xəyalatı bir müfəssəl məqalə ilə «Şərqi-Rus»da ayrıca dərc olunacaqdır.

Əlhasıl, etibar yolu ilə bir neçə dəqiqəlik təşkil etdiyim sülh məclisinin vacib ül-ehtiram əfradına bundan artıq zəhmətəfza olmağın və təğzası yoxdur. İndi cənabi-Hacı və hamı münəfiqlər bir əqidə və bir lisan ilə hər üçünüze üz tutub:

- Bundan sonra nə «Kaspi»də, nə «Şərqi-Rus»da bu günə məlal gətirən və küdurət artıran bəndlər nəşr olunmasın. Qonşularımızın hərəkətlərindən ibrət alayım. Qəzetə yazan və qəzetə oxuyan, xüsusən «Kaspi»də və «Şərqi-Rus»da nəşr olan bəndləri oxuyan sair millətlər-

dən xəcalət çəkəlim. Dostları məhzun və düşmənləri məmnun etməyəlim. Tainki biganələr bizlərə gülməsin və yazıçılar sizdəri təməsgür və estehza etməsin.

Cəridələrdə həmişə ədəbiyyat bəhsində qələm mücadiləsi xoşnümədir. Mühavirati-elmiyyə, münazirati-fənniyyə və mübahisəti ədəbiyyə ilə mücadiləyi-həsənə etmək mənfəətbəxşidir.

«Əlaqə bir olucaq dilləri ittihad eylər» dəlildir ona.

Hamı birdən ayağa durub, sizi öpüşdürüb və barışdırıb və siz də hüzuri-qəlb və səfayi-xatir ilə mücafihə edən vaxtda Lisan ül-qeyb¹⁷ uca səs ilə deyir:

Biya ke, növbəti-sülh əst, dustiyü iradə,
 Beşərtə anke, nəkuim əz güzəştə hekayət.

Tərcüməsi:

**Həl ki, sülh, dostluq və iradə vaxtıdır,
 O şərtlə ki, keçmişdən danışmayaq.**

Sidqi

1. «Lisan ül-qeyb» Hafizi-Şiraziyyə deyirlər. Həmin beyt də onundur.

MƏKTUBLAR

Əzizi-mən Məşədi Tağı!

Sağ və salamat İrəvan şəhərində varıq. Sənin İrəvana gəlmək məsələni barəsində Məhəmmədqulubəy və Məşədi Qurbanəli ilə bahəm çox və bir neçə dəfə söhbət eləmişik. Təfsilatı Məşədi Qurbanəli, – bu günlərdə ki, gələcək Naxçıvana, – özü sənə deyər. Amma bəndə bunu ərz edə bilərəm ki, indi ilin ortası olmaq səbəbə heç bir vəchlə mümkün olmur sənə yer eləmək. İrəvan rus-müsəlman məktəbində mümkündür, söz yox, sənə yer təyin eləmək, amma söz burasındadır ki, indi bu saat yer yoxdur və əgər sənə zor ilə yer eləməyə dursaq, lazımdır ki, bais olmaq müəllimlərin birisinin xaric olmağına. Odur ki, məsləhət belə görüldü ki, hələlikdə sən orada öz işinlə məşğul olasan və səbr eləyəsən, çünki Allah səbr eləyənləri dost tutur və səbr fərəcələrin müftahıdır.

Dəxi nə yazım?

«Məhəmmədhəsən əminin eşşəyini» istəyirəm yazıb göndərəm, sensor izn versin, İrəvanda çap elətdirim. Hərçənd ağlım kəsmir camaat oxusun.

Dünən Məşədi Qurbanəli bizdə idi. Bir qədər söhbət elədik, sonra çıxdı getdi.

Hava çox soyuqdur.

Sənin qardaşın *Cəlil*
(*Cəlil Məmmədquluzadə*)
2 yanvar 1901-ci il.

Naxçıvan

Tərbiyə məktəbində mərhəmətli və hörmətli Ağa Məşədi Tağı Sidqi cənablarına çatacaqdır.

21 cümadi-yassani.

Rəhimli, böyük kimsədən aləsiniz salam.
Layiq deyiləm mən Sizə salamımı çatdıram.

Məktubunuzun çatması haqqında: xeyirxah və yüksək mərhəmətli cənab! Bu ayın 15-də cüməaxşamı günü məni başıuca edən məktubunuz Ağa Məşədi

Əsgər Ordubadlı vasitəsilə çatdı. Onu aldıqda işıqsız gözüme nur və kədərli könlümə sürür gəldi.

Mən kiməm ki, yol tapam o mərhəmətli könlünə,
Başımın tacı – ayaq torpağın, gözümlə lütfünə,
Məhəbbətli məktubun məni göylərə yüksəltdi,
Duaçılarının icrə bir daha başıuca etdi.

Daha sonra nəzərinizə çatdırılır ki, yazdığınıza görə indiyədək bu taqsırlı qulunuzdan iki məktub almış və bir məktub əlinizə çatmamışdır. Mən bu məktubun çatmamasına xeyli təəccüb edirəm. O məktubda mən bir neçə xəbərlərlə yanaşı, sel əhvalatından da yazmışam, çox ısrarlı Həmzə Ağaya cənablarına tapşırıbmışdım ki, onu Sizin adresinizə göndərsin. O da söz vermişdir ki, tezliklə onu yola salsın. İndi ümid edirəm ki, məktubun yazılması haqqında sözsüz heç bir güman, tərəddüd qalmamışdır, çünki mən öz sözümü etiraf edir və ikinci məktubda da yazmış idim ki, inanmasanız, onun yazılmasında şübhə etsəniz, Hacı Həmzə Ağaya yazıb soruşun. Mən öz sözümün üstündə durmuşam, inanmırsınız, yazıb soruşmaq da istəmirsinizsə, onda artıq mənim əlacım nədir? Allaha and olsun nə edəcəyimi bilmirəm. Bədbəxtliyə dözməkdən və danlağa qatlaşmaqdan savayı fikrimə bir şey gəlmir. Bir də Sizin rəftarınıza təəccüblənir və heyran qalmışam. Yazırsınız: «İndi hər iki məktubu stol üstünə qoyub, tarixlərini yoxlayıram». Heç fikir etmirsiniz ki, bu, məktubdur, onda səhv ola bilər, tarixi düzgün yazılmaya bilər. Bəlkə də poçtda, çaparıxanada itdi, necə ki, Sizin keçmiş məktubunuz itmişdir. İndi o məktub haqqında Məşədi Ağadan soruşduqda deyir: – ustadından sənin adına məktub çatmamışdır. Poçtdan soruşanda cavab verir ki, çaparıxana sənin adına məktub almamışdır. Nəhayət, Siz özünüz fikir etsəniz, görərsiniz ki, bu məktubun itməsi nə Sizin ucbatınızdandır, nə də kiçiyiniz məktub göndərməkdə müqəssirdir. Bunların hamısı İran poçtasının intizamsızlığındandır ki, itib-batan şeyin məsuliyyətini öz üzərinə götürən yoxdur. Yazmışdınız ki, Məşədi Əsgər Ağaya Ordubadlı tacirdən xahiş edirəm mə-

nim adıma Naxçıvana artıq qəzet göndərilməyəcəyi haqqında Sizin və mənim sifarişimi «Nasiri» qəzeti redaksiyasına çatdırsın. Lakin mən cənabınızın bu xahişini nə filankəslərə yetirdim, nə də sifarişi o cənaba çatdırdım. Səbəbi budur ki, bu günlərdə həmvilayətlərdən biri bizim hücrəyə gəlmiş idi. Bizim Naxçıvana gedəcəyimizdən söz açıldı. O belə məsləhət gördü ki, bu ayın axırınadək, ya rəcəb ayının birinci on gününün ərzində Naxçıvana gedək. İndi biz də belə qərara gəldik ki, elə edək. Buna görə də mən sifarişiniz haqqında xahiş etmədim, çünki biz on günədək Naxçıvana getməliyik. Məlum olur ki, Siz də qəzetin pulunu ödəmisiniz. İndi nə üçün qəzetin pulu aradan getsin? İndiyədək faydasız mənim adıma gəlmişdir. İndi nəyə lazımdır ki, Naxçıvana gedəcəyimiz vaxtda xahiş edək göndərməsinlər. İnşallah, Naxçıvana gəldikdən sonra əgər mənim adıma yazılmış olarsa, müvəqqəti olaraq poçtdan alıb oxuyaram.

Sizin məktubunuz çatan kimi beş cild «Təshihül-hesab» kitabı və bir şüşə əla mürəkkəb bazardan aldım. Lakin iki-üç gündür ki, nə arxayın, nə də qeyri-arxayın adam tapmıram ki, onları göndərəm. Hətta karvansaralarda da axtarmışam, tapa bilməmişəm. Yuxarıda dediyim söhbətdən sonra bu qərara gəldim ki, onları özüm ilə gətirim, çünki kitablardan biri köhnə və cildi yırtılmışdır. Onları bu vəziyyətdə Sizə göndərsəm, xəcalət, olaram. Sizə göndərmək üçün layiq deyildir. İnşallah, Naxçıvana gəldikdən sonra cildçiye verərəm, yaxşı cildlə Sizə təqdim edəərəm ki, layiqli olsun. Bir də yazmışdınız ki, mənim keçmiş məktublarım çox qısadır. İndi onların qısalığına əvəz olaraq, Sizə yazacağım məktubu o qədər uzadacağam ki, onu oxuyub qurtarmaq üçün iki saat əziz vaxtınızı sərf edəsiniz, axırda da mənasız və boş olduğuna görə heç bir nəticə almayıb bir xəbər əldə etməyəsınız və beləliklə, keçmiş məktublarıma şükr edəsiniz. Yenə də məktubumun pozğun xəttindən və hərfləri bir-birinin ardına qoşmağımdan danışmışdınız. Digər yerdə isə mürəkkəb sözlər və çətin ibarələr işlətdiyimə işarə etmişdiniz. Nə edim, Mirzə! Xəttimin pozğunluğu

vaxtın darlığındandır, necə ki, bu məktubu dar vaxtında yazmışam. Çətin ibarələrə gəldikdə mənə elə gəlirdi ki, o ibarələr xoşunuza gələcəkdir, yoxsa mənə çətinliyi yoxdur ki, başqa cür yazam.

(Kiçiyiniz Hüseyn Rasizadə, cavab lazım deyildir).

Müəllim cənabları!

Allaha şükür ki, sağlam və salamətsiniz. İkinci, dəyərsiz qulunuz keçmişdə cənabınıza bir məktub göndərmiş idim. Bir neçə müddətdir ki, cavabı yoxdur. Bilmirəm səbəbi nədir? Buna bais kimdir? Böyüklər az biliklilərə etinasız olurlarmı? Şagirdlərə qayğıkeşlik böyüklüyü əskiltməz. Süleyman o cəlalı ilə qarışqanı belə nəzərindən qaçırmazdı. Bundan əlavə:

Doğru deyil ki, ürəkdən ürəyə yol gedər,
Ürəyim qüssədən yanır, ürəyində yox heç bir xəbər.

Didarını görməyə ürəyimdə olan şövqü.
Ürəyim bilir, mən bilirəm, bir də bilir ürəyim.

İstəmədi bizi, qəlbin sevmədi, biləm neçin sevmədi.
Bizə qəlbin yanmadı, bilmirəm neçin yanmadı.

Allaha şükür ki, göz ağrısı rədd olub. Allahın ən böyük nemətlərindən biri olan sağlamlıq vardır. Yüksək cənabınızın nəzərinə çatdırılır ki, bu qısa, həqir məktub əlinizə çatdıqda cavabını göndərəsiniz, buna görə ki, həddən artıq mənə nigaranlıq üz vermişdir. Düzgün yolu izləyənlərə, Sizə və Sizinlə olanlara salam göndərirəm. Məşədi Səfər babaya və gözünüzün işıqlarına salam söyləyirəm. Vaxt dardır.

Şagirdinəm mən, hər zaman diləyirəm,
O şən dodaqlarından bir təbəssüm öyrənəm.

Ümidi-əfv.

Böyük ustad və cəlallı atamız.

Birinci, Sizin sağlamlığınız həmişə bizim diləyimiz və arzumuz olmuşdur. İkinci, nəzərinizə çatdırılır ki, bu fani və sədaqətli kiçiyinizin ürək məhəbbətini və mənəvi münasibətlərini mənim tərcümeyi-hal və şərh-i əhvalımda qeyd edərək, öz tükənməz mərhəmətinizlə məni yad edəsiniz. Bir aydır ki, qiymətsiz qulunuz cənabınıza poçtla bir məktub göndərmişəm, cavabını almamışam. Səfər ayının onunda idi ki, bu məktubu yazdım, onda dəhşətli sel əhvalatından da xəbərlər yazmışam. İndi bilmirəm bu uzaq düşmüş qəribdən incimişsiniz ki, lütfünüzü azaldıb, artıq yad etmirsiniz, ya da işinizin çoxluğundan unutmuşsunuz. Halbuki, mən öz sədaqətimi mümkün qədər göstərmiş və məhəbbətimi bildirmişəm. Əvəzində isə xüsusi bir mərhəmət görməmişəm.

Var mənim çoxlu gileyim səndən,
Bilməm nə şikayət edirəm səndən.

Hər halda mən öz taleyimdən şikayətlənməliyəm. Baharın şənlikləri şoranlıq yerdə hasil, səmər verməz və od hər daşın üstündə dayanmaz. Hər şeyin cövhərində qabiliyyət olmaq şərtdir. Ümid və arzu bəsləyirəm ki, itkin və uzaq düşmüş bu qərribə hər axşam və səhər mərhəmət nəzərinizi salasınız.

Könlünü könlüm kimi əgər etsən,
Məndəki möhnəti sən dərk edərsən.
Tox çörək qayğısını bilməz belə,
Ac yavan çörək yeyər çox həvəslə.

Yazdığınız məsələ haqqında xəbər verirəm ki, «Nasiri» qəzetini abunə ilə alıb oxumaq artıq lazım deyildir. Çünki üç gün bundan əvvəl buraya gələn bir seyid həkimin ara-sıra məktəbə yolu düşür, qardaşım-la dostdur. Ona hər on gündən bir «Nasiri», «İzzət», «İttıla» qəzetləri ayrıca olaraq verilir, o da gətirib məktəbdə oxuyur. Mən isə ondan alıb oxuyuram. İndi

artıq abunə olmaq lazım deyildir. Başqa məsələlər haqqında görüşəndə danışarıq.

Səfər yoldaşlarım Ağa Mir Hüseyn ağaya və Ağa Məşədi Əli cənablarına, gözümlün işığı Mirzə Məhəmmədliyə, Mirzə Məhəmməd Hüseynə və Mirzə Məhəmməd Sadığa salam yetirin, vəssəlam. Sizə məhəbbət bəsləyən Hüseyn Rasizadə. 1315 (1893)-cü il səfər ayının 10-da.

Yenə nəzərinizə çatdırılır ki, səfər ayının birindən səkkizində «Əmsilə» və «Şərhi-Amil» kitablarını oxuyub, bitirdim. Ayın səkkizindən bəri «Sərfi-Mirzə» oxuyuram. İnşallah, axırınadək «Sərfi-Miri» də bitirib, «Təsrif» kitabını oxuyacağam, vəssəlam. Bundan artıq nəzərinizə çatdırılacaq mətləb yoxdur.

Hüseyn Rasizadə.

Naxçıvanda.

Yüksək mərtəbəli, hörmətli böyüyüm Məşədi Tağı Sidqi cənabına (onun yüksək sədaqəti əbədi olsun) çatacaqdır.

Orucluq ayının 11-də

Dost-aşnalarımızdan ummuşduq biz yoldaşlıq
Düzgün olmadı bu fikir, görünür ki, biz çaşdıq.

Ruhum sənə qurban olsun! Salamdan sonra, mərhəmətli cənabınızın nəzərinə çatdırıram ki, uzun müddətdən bəri və çoxdandır ki, fədakar qulunuzu mərhəmətli nəzərinizdən çıxarıb, lütfünüzü əksiltmişiniz. Məni təəccübləndirən, heyretə salan budur ki, belə etinasızlığınıza və məktub yazmamağınıza səbəb nə ola bilər? Bizə qarşı könlün...

Xülasə:

Gileylənir sadıq könlüm o mehriban cənabından,
Nə qədər bir ovuc torpaq dözə bilər artıq bundan.

Başınızı ağrıtmayım, məqsədim budur ki, mən Urmiyəyə daxil olduğum ilk günlərdə cənabınıza bir neçə məktub yazıb göndərmiş və qəzetin gecikməsini də orada bildirmiş idim. İndi görürəm ki, taqsır xaraba qalmış İran poçtundadır. Çünki mən dəfələrlə poçtdan soruşmuşam ki, Hüseyn Rasizadə Naxçıvanlı adresinə qəzet varmı? Cavab veriblər – yox, Məhəmməd Hüseyn Abdullazadə...adına vardır. Hər həftə onun yanına gedib soruşmuşam, məndən üzr istəyib deyibdir ki, başa düşmədən və bilmədən poçtdan mənə vermişlər, mən də alıb oxuyuram. **Qəzet oxumağa çox həvəsim olduğu üçün deməmişəm. Eybi yoxdur, biz buna sevinərik ki, xaraba qalmış İranda qəzet oxumağa həvəskar tapılsın, qoy bizə çatmasın. Bundan əlavə, xaricə göndərilən hər məktubda, ya qəzetdə göndərilən şəhərin adı məlum olmazsa, sahibinə çatmaz.** Xülasə, təqsir adres verəndə, yazanda, çatdıranda və onu alandadır, yoxsa burada heç kim günahkar deyildir. Allaha şükür, iki həftədir poçtdan qəzeti alıb oxuyuram. Qabaqkı qəzetləri də almışam, arxayın olun. Hörmətli cənabınızdan bir xahişim də var. O bundan ibarətdir ki... Özünüzdən əhvalınız və xəbərləriniz haqqında mənə geniş məlumat göndərib, məni minnətdar edəsiniz. Əgər hal-hazırda Əlirza cənabınızın yanında oxuyursa heç, yox isə, təkrar sizdən xahiş edirəm onu öz yanınıza çağırıb, gündə bir-iki saat onunla fars dilində məşğul olasınız. Zəhmət haqqı nəzərdə neçə tutsanız, mən ödəməyə hazıram. Buna görə ki, o da mənim kimi avara-sərgərdan qalmasın və bir-iki ildən sonra onu İrəvan, ya məsləhət gördüyünüz digər yerdə məktəblərin birinə qoyaq, elmini təkmil etsin, insaniyyət bulağından, heç olmasa, bir qurtum dadsın. Ümid edirəm ki, xahişimi yerinə yetirməkdə səyinizi əsirgəməyəcəsiniz. Təmənnə edirəm, xəttimin pisliyini bağışlayasınız. Mürəkkəbin olmaması və gecəyarı özümü pis hiss etməyim xəttimin pozğunluğuna və mətləbin pərişanlığına səbəb olmuşdur. Məktubla başınızı ağrıtdığıma görə əfvinizi diləyirəm. Həmişə Sizə xidmət üçün tapşırıqlarınızı və təsadüfi müraciətlərinizi gözləyirəm. Hörmətli Ağa Məşədi

Qurbanəli Ağa Şərifov cənablarına səlamım var, vəs-səlam.

Kiçiyiniz Hüseyn Rasizadə.

Naxçıvanda.

Hörmətli Ağa, izzətli başçı Ağa Məşədi Tağı Sidqi cənablarının (Allah onun yüksək mərhəmətini əbədi etsin) nəzərinə çatacaqdır.

2 cəmədiyələvvəl 1321 (1903)

Ruhum sənə qurban olsun! Birinci, ümid edirəm ki, cənabınızın yüksək iqbali varlığınız tam sağlığa malikdir. İkinci, Sizin nəzərinizə çatdırıram ki, mən rəbiul-əvvəl ayının 13-də (21-ci il) Urmiyəyə çatdım. Poçtdan keçəndə istədim ki kəlmə yazıb başınızı ağrıdam və bir qədər qiymətli vaxtınızı alam. Çapar vaxtı keçirdi və vaxt dar idi. Buna görə də məktub yazmaq mümkün olmadı. Bu gün fürsətdən istifadə edərək, heç olmasa, bu neçə kəlməni yaza bildim.

Bu qiymətsiz qulunuz Urmiyəyə çatdıqda yüksək dərəcədə sevinc, şadlıq və fərəh mənə üz verdi, ürəyim açıldı. Doğrudan da Urmiyə Rim ölkəsi qitələrindən biridir. Şəhər özü səfalı, cəməti saf ürəkli, sadəlövh, hamısı sənaye və kənd təsərrüfatı işlərində məharət sahibi, kəsbkarlıqda, ticarətdə qabiliyyətli olaraq, ölkənin və mədəniyyətinin inkişafına rəğbət göstərəndirlər.

Lakin minlərlə təəssüf olsun ki, ingilis və rus kilsələri zənglərinin gurultusu ünsiyyətsiz müsəlmanların və iranlıların əzan səslərinə üstün gəlir. Onların müsəlmanlıq aləminə qətiyyən etinaları yoxdur. Gündən-günə öz işlərinin irəli getməsinə çalışır, millətlərini artırmağa və başqa işlərinə səy göstərirlər. Şəhərin hər tərəfində, ortada yerləşən geniş sahələri, o cümlədən eni və boyu azı üç-dörd verst olan «Dilgüşa» bağını ingilislər əlinə alıb, orada geniş layihələr üzrə gözəl binalar, xəstəxanalar, xoşa gələn məktəblər

tikmiş, kilsəyə oxşar möhkəm qalalar çəkmiş, şəhər əhalisi içərisində onlara kilsə kimi şöhrət qazandırmışlar. Eləcə də burada rus kilsələri Naxçıvanda olan kilsələrdən on dəfə artıq geniş və böyükdür. Bunlar eyni halda möhkəm qaladır ki, adını kilsə qoymuşlar.

Adres: Urmu, Hüseyn Rasizadə.

Naxçıvandan məktub

1897- 18 R-əvvəl 1315, sayı 31, s.3

Hörmətli mühərrir əfəndi.

Təqviqat və dəsturunuz sayəsində şəhərimizdə təsis edilmiş üsuli-milli «Məktəbi-Tərbiyə»nin tərəqqisi, mucibi-məmnuniyyətimiz olacağı dərkər olduğundan bir neçə sətir yazmağı qərara aldım.

«Məktəbi-Tərbiyə» camaatın diqqət və məhəbbətini cəlb etdiyi kimi, bu dəfə də hökumətin hüsni-nəzərinə girdi. Mayın axırında vilayətin maarif və məkatib inspektoru şəhərimizə gəlib, məktəbimizi nəzəri-təftişdən keçirib. Şagirdlərin müsəlmanca-rusca dərslərdə göstərdikləri tərəqqidən çox məmnun oldular. Məktəbin ətraf üçün nümunə olmaq haqqını bəyan etdilər və rus dili üçün müəllimə bir müavin təyin edilməsini münasib görüb, bunun maaşı xəzinədən verilməsi xüsusunda iltimas edəcəyini vəd etdi. Sonra İrəvan valisi qraf Tizenhausen cənabları şəhərimizə təşrif buyurub, «Məktəbi-Tərbiyə»mizi görəndə hər cür intizamından razı oldu, şagirdlərin din elmi dərslərindən və bəzilərini də rusca-dan imtahan etdi. Gördüyündən və eşitdiyindən çox məmnun oldu. Maarif inspektoru, qərar verdiyi üzrə məktəbə indi verilən 350 rubldan artıq 400 daha rubl veriləcəyini vəd etdi. Bu məmurların təşrifində məktəbdə şəhərin mötəbərləri xanədanı və qabaqcıl üləması iştirak edirdi.

6 iyul 1897

*Bəndəniz Ələkbər
Süleymanzadə*

İhbari-daxiliyyə

6 dekabr 1906- 3 zilkada 1324 sayı 137, s. 3

137/3/1 Naxçıvandan alınmış xəbəyə görə İrəvan uyezdi hakimi ilə Heydər adında məşhur ..... (he-ya-dal-əlif-min-kaf) arasında atışma olub. Heydər tələf olmuşdur. Bundan əvvəl Heydər 2 soldatı qətl etmiş.

Şahtaxtinski

1 aprel 1908- 13 Rəbiül-əvvəl 1326, sayı 25, s.2

25/2/1 B. Şahtaxtinski (Behbud ağa Şahtaxtinski – İ.H.). imzası ilə Bakı şəhərində nəşr edilən «Banki-nets» qəzetində 25/2/2 Məhəmməd ağa Şahtaxtinski haqqında uzun bir məqalə yazılmış, məqsəd və düşüncələri haqqında bəzi həqiqətlər elan olunmuşdur.

İhbar rəfiqimiz bu məqalənin bəzi yerlərini tərcümə etmiş, biz də xülasəsini oxucularımıza bildirməyi gərək saydıq. Qeyd olunan məqalədə yazıldığına görə, bundan beş il əvvəl Şahtaxtinski tərəfindən nəşr edilən «Şərqi-Rus» qəzeti etibarsızlıqdan toxdamığa məcbur olduğdan sonra qəzeti davam etdirmək üçün knyaz Golitsin vasitəsilə hökumətdən pul tələb etmişdir. Bu vaxt İran hüduunda komissar olan Kaxanovski onun bu tələbinə yardım etsə də, Məhəmməd ağa özünün məqsədinə nail ola bilməmişdir. Bundan sonra II Dumaya üzv seçilmək arzusu ilə Naxçıvan şəhərinə gəlib, orada xanlar ilə müqaviləyə imza atıb və II Dumaya üzv seçilmişdir.

Məhəmməd ağa Dumada Naxçıvan xanları ilə öz arasında olan müqaviləni pozaraq tarix ilə müsəlmanların ümumi faydasına çalışan bir şəxs kimi göstərir. Və II Dumadan qovulduqdan sonra «Uslov» qəzetinə sol firqələr ruhunda bir məqalə yazaraq, tərəqqipərvər müsəlmanlar tərəfindən məzhəri-təvəccüm arzusunda olmuşdur. Lakin bundan mənfəəti-zatiyəsini təmin edəcək bir şey ümid etmədiyindən Rusiya qəzeti vasitəsilə müxtəlif məqalələr nəşr edir, xalis rus firqəsi ittifaqına girməyə çalışır. O vaxt xalis rus firqəsinə maaş ilə bir müsəlman axtarırlar. Bəzi səbəblərə görə Məhəmməd ağa buraya daxil ola bilməmişdirsə də, xalis rusların etimadını cəlb eləmişdir. Və bunlar vasitəsilə keçmiş qəzeti üçün «dairələrdən» pul almağa müvəffəq olur. Bu xüsusda «Russkaya vedomosti» qəzetində – Kazanda

M.Şahtaxtinski tərəfindən tatarca bir qəzet nəşr edəcək və xərci hökumət tərəfindən ödəniləcəkdir- yazılmışdır.

Qeyd olunan məktubun sonunda deyilir ki: «Biz Məhəmməd ağanın həqiqi bir mühafizəkar olduğunu bil-sək, onun hərəkətinə qarşı əsla tən etməz idik. Lakin o, bu gün yaxşı deydiyini sabah özü tənqid edərək rədd edir. Belə ki, bu yol ilə 68 yaşında bir ixtiyar özünü, məsləyini və həqiqi zənn etdiyi etiqadını meydana çıxarıb bu sayədə pul qazanır».

Mənəvi bəradərim Məmmədəğa!

Həmd olsun Allaha ki, möhtərəm cəridəniz çox zəhmətlərdən sonra mətbuat dairəsinə daxil oldu. İndi ki, bu kağızı yazıram, qəzetənin ikinci nüsxəsi də yetişibdir. Üçüncüsünün intizarı çəkilir. O gündən ki, cəridəniz Naxçıvana vüsul olub, hamı rəğbətlə oxuyub, məhəbbətlə qəbul və təhsin edirlər. Bu günlərdə cəmiyyət edib, dostlardan əksəri iştirak edəcəklər. Amma bir para şəxslər ittihad və dostluq iqtizasınca hələ gözləyirlər ki, sən onları da nəzərdə tutub, ruznamə göndərəcəksən. Bəlkə məhəbbət yolu ilə bunu da deyirlər ki, gərəkdir biz xahiş etməmiş Məmmədəğa özü bizim adımıza göndərəydi. Bizlər ki, ona müxtəsər vəchi göndərməkdən müzayiqa etməyəcəyiz.

İndi mən mərhəmanə o şəxslərin adını yazıram ki, sən onların adına birinci nömrədən başlamış göndərəsən:

- 1) Bəhram xan Naxçıvanski
- 2) Şahbaz ağa
- 3) Mehdiqulu xan Hacı Cəfər ağa oğlu (Sufibəyov)
- 4) Məşədi İmaməli Şərifov
- 5) Məmmədcəfər ağa Möhsün Sultanov
- 6) Mirzə Nəsrulla Əmirov
- 7) Mirzə Heydər Nəsirbəyov

Cənab Əbülfəth ağa ki, bu günlərdə Naxçıvandır, Hacı Mərdanəli Hüseynov üçün pul göndərib, yazır ki, göndərəsiniz. Naxçıvan klubuna da bu günlərdə yazacaqlar. Ruznamədə bu günə bir elan edibsən ki, (cəridəmizin intişarının ibtidası olmaq münasibətilə bəzi şəxsin isminə də əda olunmamış göndərildi. Hər kəs qəbul etməsə, dördüncü və yəni beşinci nömrənin vüsulundan sonra xəbər versin).

Maarifpərəst şəxslərin nəzərində cəridənizin heç bir eyb və nəqzi yoxdur. Əlbəəl gəzib və xoş qəbul olunur. Amma Hacı Zeynəlabidin Tağıyevin barəsində yazdığınız fəqərələrdən ötrü hamı danışır. Heç kəs xoş nəzər ilə baxmırlar. Deyirlər ki, şayəd Tiflis məktəbinin müdirinin və ya müəllimlərinin və yəni məhz o məktəbin özünün nə eybi və nöqsı (nöqsanı) var imiş ki, cənab Tağıyev bu qəlil vəchi oradan müzaiyə edibdir. Və illə Tağıyev heç bir təsistati-xeyriyyədə və xeyir və ianə dair heç bir məqamda pul verməkdən müzaiyə etməyib. Bu müxtəsər və mələngiz sözləri yazmaqla onun səxavətini danmaq olmaz. İndi necə ki, bu sözləri Naxçıvanda danışirlar, habelə özge şəhərlərdə də danışacaqlar. Belə ki, ruznamədə əşar etdiyinizə görə bu barədə sən özünə də neçə-neçə məktublar yazıblar.

Bəs indi mən nəinki vaizlik və nəsihətquluq tərifi ilə, bəlkə dostluq və xeyirxahlıq yolu ilə cənabınıza ərz edirəm ki, cənab Tağıyev ilə hər növlə və niyyətlə olmuşsa da, əvvəldən səxavətə və yaxşılığa yaranıbdır. İndi onun batınını və pisliyini xalqa isbat etmək olmaz. Xüsusən belə bir vaxtda ki, ruznamənin intişarının ibtidasıdır. Gərəkdir hələlik də məddahına da olması da, müdare etmək lazımdır. Tağıyevin tərəfdarı və xeyirxahı hər şəhərdə və küçədə vardır. O xeyirxahlar da hər biri özlərinə tabe olanların nəzərində sizi əhli-qərəz qələminə verərlər. Bu surətdə həm sən özünü cammatın nəzərində naməğbul və həm də cəridənizin tərviç və iştirakını məmnu edərlər. Nə lazım olubdu ki, əvvəl mərhələdə o günə nüfuz və sərvət sahibi şəxslə bu məqama gəlmək?

«Həblülmətin», «Ədəb», «Müzəffəri» ruznamələrinin bəzi nömrələri olur ki, Tağıyevin iqdamat və xeyrat və mübərratının barəsində bir şey yazmamış olsunlar.

Tağıyevin şərh-halını müfəssəl məqalələr ilə ruznamələrində nəşr etməkdən maəda «Həblülmətin»in müdiri bu ildən cəridəsinə zəminə olaraq Tağıyevin tərcümeyi-halını kitab şəklində müşşərinə göndərməkdədir. Onun əksini (şəkilini) ruznaməsində və həm kitabın sərlövhəsində nəqş və nəşr etməkdədir. Keçən illərdə Tağıyevin tərəfindən «Həblülmətin» idarəsinə yazılmışdı ki, ümumən İraq və ərəb müləmasının isminə ruznamə

göndəriləsin ki, məxarici-saliyanəsi Tağıyev tərəfindən ədə olunacaqdır.

Məqsudunuza rəhbər və vasitə olan ruznamənin səbat və durumu, ziruh və intişarı cəhətinə gərəkdir. Həlilə bu məğulədən müzakirə etməyə. Onu yazan vaxtda mən əgər sənəin yanında olsaydım, hər kövlə olsaydı yalvarıb, yaxarıb, əlindən və ayağından öpərdim, ta inki qoymazdım o fəqərəni dərc edəsiniz. İndi bu məktubla bir yerdə öz təşəkkürnaməmi göndərirəm və təvəqqə edirəm ki, ona cəridənizdə yer verəsiniz. O təşəkkürnamənin bir fəqərəsini də Tağıyevin qız məktəbini və onun mühibbi-maarif olmağını və himməti-mərdanəsini istihqaq ilə qəsdən zikr etmişəm. Təvəqqö edirəm ki, o məktub dərc olunsa, o fəqərənin süqutunu lazım görməyəsınız.

Yenə öz fəhmi-qəsiranəmçə belə məsələhət görürəm ki, bir vasitə tapıb, Tağıyev ilə sülh edəsiniz. O vasitə də heç bir cəhət ilə mümkün olmaz. Məgər inki yenə ruznamə vasitəsilə ola bilər.

Bunu da demirəm ki, əvvəlcə yazdıqlarınızı təkzib edəsiniz. Bəlkə bir növ ilə səhv və nisyanı, qüsür və nöqsanı məktəbə isnad edəsiniz.

Əlhasil, əgər mən öz xeyirxahanə olan mərdi-məhən yazı ilə dürüst ifadə edə bilməsəm də, cənabınız kəlamın rəvişindən və söhbətimin səyaqından bilərsınız ki, mən nə demək istəyirəm.

«Bəhri-yek qol minnəti-səd xar mibayəd kəşid».

Sidqi

Tərcüməsi: Bir güldən ötrü yüz tikanın minnətini çəkmək gərəkdir.

Paket içində Axund molla Abbasqulu Sultan Hüseynbəyovun isminə bir məktub qoymuşam. Ona göndərin və iblağının izharına etdiyim cəzarətə ümidi-əfv varımdır.

Məhəmməd Tağı Sidqi

Qarabağlar kəndindəki Əmir ağa cənablarına məktub

27 zilhəccə ayı, 1318-ci il

Əmira, kağızın yetdi, könül biixtiyar oldu,
Dili-zarım vüsalın həsrətindən biqərar oldu.
Oyandı dibəyi-bəxtim, qəribə huşyar oldu.
Açıldı qönçəyi-qəlbim, xəzanım növbahar oldu.
Bu məktubun mənə bu qəm günündə qəmgüsar oldu.

Necə namə ki, məzmunu sərəsər mayeyi-işrət,
Necə namə ki, mənası sərəpə mövcibi-behcət.
Necə namə ki, hər bir sətri bir məcmueyi-söhbət,
Necə namə ki, hər bir hərfi bir dürri-izzət,
Onun hər nöqtəsindən min məhəbbət aşikar oldu.

Əcəb məktubi-eşqamizü dilbəndü diaradır,
Ki, ünvanı dilü cana fərəhbəxşü fərəhzadır.
İşaratında yüz min sirri-pinhan aşikaradır,
Xəttü səbki-səvadından rümuzi-eşq peydadır.
Oxundu, əlbəəl gəzdi, bizə xoş ruzigar oldu.

Yerin boş, xacə Hafizdən soruşduq, surəti-halın,
Təfaül eylədin, sidq ilə izhar etdin əhvalın.
Açıb gördün ki, balü pər açıbdır mürği-iqbalın,
Əmira, müxtəsər çox-çox mübarək gəldi bu falın,
Münasib hal ikən Şahbaz ağa çox ümidvar oldu.

Sənin ol «Kirvə can» ləfzin görüb, xəndəzənan ol-
duq,

Bizə təfrih verdikcə, danışdıq, həmzəban olduq.
Dedikcə «Kirvə can» axırda biz də kirvəcan olduq,
Dedik, güldük, gülüşdük, keyf apardıq, şadman
olduq,

Qarabağlarda hərçənd qəlbin dağdar oldu.

Yazıbsan mədhi-mövladan neçə əşari-pürməzmun,
Onun məzmunu şad eylər mühübbi, düşməni məh-
zun.

Sözün xoşdur, əgər təbin ola bundan bir az möv-
zun,

İçərsən saqi-yi-kövsər əlindən badəyi-gülgün.

Sənin yarü mədədkarın şəhi-Düldülsüvar oldu.
Bahar əyyamıdır, səhni-çəmənlər səbzü-xürrəmdir,
Yetibdir aləmə bir tazə rəvnəq, özgə aləmdir.
Çəkib ağuşuna bülbül gülü, gülşəndə həmdəmdir,
Xoşa əhvalına hər kəs hərimi-yara məhrəmdir.
Yenə huşum başımdan uçdu, səbrim tarümar oldu.

Havayi-eşq, fəsli-gül alıbdır səbrimi əldən,
Ucalmış naləyi-fəryadi-şurəngiz bülbüldən.
Gedibdir səbrü aramım, təvanü taqətim dildən,
Sürağ etdim bəla zəncirini zülfi-səlasildən.
Dolandı söz əlimdən, rüşteyi-mətləb kənar oldu.

Əmira, əfv qıl, kağız əlimdə bəski lərzandır,
Qələm əldə sızıldar ney kimi, guya ki, nalandır.
Müfəssəl yazmağa yox halətim, halım pərişandır,
Əgərçi şər yazmaq Sıdqiyyə hər dəmdə asandır.
Və lakin çoxdu şüglüm, bu səbəbdən ixtisar oldu.

2 mart 1903

Bəradərim Mirzə Məcid!

Bu gecə əvvəl axşamdan saat doqquza kimi övqatımı məhz xəyalat ilə keçirtdim. Bu xəyalım ancaq uşaqlarımı oxutmaq və tərbiyə vermək barəsində olduğu üçün məni artıqcaq pərişan elədi. Dörd oğlum var. Böyüyü 14 yaşında, kiçiyi altı sinnindədir. Naxçıvanda sakin və müqim ola-ola. Bir tərəfdən də iqtidar və bizaətsizlik cəhətinə bunların xüsusunda atalıq haqqını əda etmək mənə görə qeyri-mümkündür. Bu surətdə özümü də təbən o şəxslərə oxşada bilmirəm ki, mümkün olduğu halda, «Ay baba, bir az oxuyub, danışib, adın yaza bilsin, bəsdir. Çox oxumuş nə olacaq? Allah kərimdir. Mən nəçiyəm, Allah özü fikrin çəksin» - deyim.

Buna görə bu xəyal və bu ağır qeyd və bu böyük təklif məni çox narahat edir. Xüsusən, bu gecə üç saat tamam bu qüvvədən fələ gəlməyən və imkanpəzir olmayan xəyal məni asudə qoymadı. Bu əsnada gündüz Mirzə Mahmud ilə görüşməyim xatirimə düşdü ki, (Sabah Bakıya azim olacağam. Mirzə Məcidə kağızın olsa,

yaz) demişdi. Ona görə bir vərəq kağız götürüb qaralamaq qəsdinə düşdüm ki, bəlkə filcümlə özümü o dilxəraş xəyalatdan kənar edim. Qələmi əlimə alan kimi qazi-vicdanım, xatiri-pərişanım rümuzati-qeybi və işarati-mənəvi ilə mənə ilham etdi ki, bu pəjmürdə halın və əfsürdə xəyalın təsəvvürünü kağız üstə qoyub, Mirzə Məcidin xidmətinə təqdim etmək faydadan və münasibətdən xali deyildir. Əlbəttə, bu xüsusda onunla müşavirə etmək sair kəslərdən övladır.

«Gərək həmçins çəkə bir-birinin qeyrətini,
Zəxmi-miqrazə qoyar suzən onun üçün mərhəm.»
İndi bəradər can!

Bakıda rus və müsəlman məktəblər çoxdur. O məktəblərin birisinə daxil olub, bir o qədər məvacib ilə ki, güzəranım keçsin, deyib, iktifa edə billəm. Bəzi övqatda da xüsusi dərslər götürüb, onunla bir para nəvaqisi təkmil etmək ola bilir. Bunların zımnində də Bakıda olan dövləti məktəblərdə də uşaqlarımı vasitələrlə qoyub, oxutmaq mümkündür.

İndi cənabınıza məlum edib, xəbərdar olmaq istəyirəm ki, əgərçi altı aya kimi, yəni sentyabr ayının əvayinədək mənim Bakıda müqim və müstəxdim olmağım mümkün olsa, indidən o vaxta kimi təklifimi bilib, gəlmək tədəkükünə düşüm. Əgər məsləhət bilsəniz bu barədə cənab Tağıyevə də bir kağız yazım. Əlavə bərin, cənab Əhməd bəy Ağayev və Əlimərdan bəy ilə qayıbanə mükatibəmiz olubdur. Həmçinin onlara da bu barədə bir məktub göndərdim. Çünki bunlar şəhər məktəblərinin idarəsinin rəisi və əzası hesab olunurlar. Bu barədə hər qədər səy və ehtimam və fədakarlıq etsəniz bu insaf və mürüvvətinizin və maarifə olan meyl və rəğbətinizin səmərəsi və təğzasıdır. Bəndənizə dəxli yoxdur. Ümidvaram ki, bu babda cavab yazıb, məni şadman və məmnun edəcəksiniz...

Bir də o gündən ki, cənab Məmmədəğanın qəzetəsinin intişarına rüxsət verildi, artıq şad və məmnun idim ki, gedib Tiflisdə bu işə məşğul olub, zımnən oğlanlarımı da oxudaram. Bir azdan sonra, yəni yanvarın 11-də Məmmədəğa mənə kağız yazıb Tiflisə dəvət buyurmuşdu. Zımnən yazmışdı ki, (hər qədər pul lazım olsa, teleqraf ilə göndərim, əyalın yanında qoyub tezliklə gəl). Cavabında yazdım ki, mənə əyal və ətfalsız mücərrəd

halda gəlmək mümkün ola bilməz. Çünki əhl və əyalım bisahib və pərəstarsız qala bilməzlər. Mən gəlsəm gərək əyal və ətfalı da gətirəm.

İndi o tarixdən 40 gün keçir ki, hələ Məmmədağa mənə cavab verməyibdir. Qəzetənin də təb və intişarına hənuz şüru etməyibdir. Bir bu qədər təxirin də səbəbi məlum deyil.

Keçən həftə naxçıvanlı Mirzə Nəsrulla Əmirov kağız yazıb, səndən kitab istəyirdi. Onun kağızının zeylində xidmətinizə ixtisaren salam edib və zimmən Məmmədağanın qəzetəsi xüsusunda cənabınızdan məlumat hasil etmək üçün işarə elədim. İndi yenə ərz edirəm ki, aya, bu barədən Sizdə nə əhvalat var? Məmmədağa səni də dəvət edibdirmi? Dəvət etdiyi surətdə Tiflisə getməyə meylin varmı?

Hərgah bu qəzetənin təsisi əncamnəzir olsaydı və hər ikimiz də bu əmrə mübaşir olub, bir yerdə əmrari-övqat edib, qəzetənin tərvic və tərəqqisinə və bu milli xidmətin əncamına sərfi-himmət etsəydik, zehi-səadət!

Onda hər bir xəyalatdan asudə olub, Tiflis iqaməti-ni bu məsləki sair yerlərə və əlahiddə məşğələyə tərcih verib, zimmən məqsudumun da hüsuluna çalışardım.

Əlhasil, acizənə təvəqqe budur ki, mənim bu məktubuma cavab yazıb, pərişan xətirimi məsrur və məmnun edəsiniz.

Mirzə Mahmud sabah azim olacaqdır.

Məlumdur ki, məhərrəm ayından irəli və bəlkə əyyami-eydi-növrüzda oraya varid olacaq. Müsibət əyyamından müqəddəm bir neçə gün məhəbbətə baxıb, bizim eyşdə Mirzə Mahmudun segahına qulaq asmaq da münasibətsiz deyil. Əlbəttə, ibtidayi-baharda təğyiri-halət və təbdili-əfkar, hüzuri-qəlb və səfayi-xatir lazımdır.

Çü ba hərif nəşini və badə peymayi,

Be-yad ar hərifani-badə peyma ra.

Bəradəri-mükərrəm, möhtərəm cənab Mirzə Əli İskəndər əfəndim həzrətlərinin hüzuri-alilərinə mən səmim ül-qəlb, ixlasli və məhəbbətli salam edirəm. Həmişə təvəccöhatınızın və fərmayışatınızın müştəqi və müntəziri varam.

Müştəqi-liğa, müxlisi-biriya
Məmməddağı Sidqi

2. Sənə fəda olum, ya Sidqi!

Nə oldu sənə ki, naxoş oldun? Məgər bu naxoşluq bir başqa bəlamıdır ki, orada sən olasan? Sən yazıq, sən fəqir ki, salamatlığın həm ona, həm cocuqlarına, həm məktəbə lazımdır. Sən neyçün naxoş olursan? Dünən mənə dedilər ki, cənabınız zövcəniz ilə birgə məriz olmusunuz. Səbəb budur ki, qabağınıza görüşə gələ bilməmişəm. Allahdan istida edirəm ki, sizi və zövcənizi hər bəladan hifz etsin. Əmrəzi layiq və lazım olan yerlərə göndərsin. Ümidvaram ki, bu məktub gələndən sonra cənabınız hali-səhhətdə varasınız. Allah kömək etsin.

Sizin müxlisiniz
Əsədulla Kəngərli

3. Ya Sidqi, fəda olum sənə!

Keçən poçtda Məmmədin məktubu ilə birlikdə bir məktub göndərdim. Məşədi Əli cümə, ya şənbə günü buradan yola düşəcək. Bu gün onu bazarda gördüm. İstədim ona paltar alam, istəmədi. Dedi ki, təzə paltarım var. Ayaqqabı almaq istədim. Qoymadı. Cib xərcliyi vermək istədim, dedi ki, varımdı. Dedi ki, cümə, ya şənbə günü yola düşəcək. Məktubu təcili yazdım. Xudahafiz.

Qurbanəli Şərifzadə (Erevandan)
1900-cü il

4. Əzizəl-vücudə, cənab Sidqi!

Məşədi Qurbanəli Naxçıvana gələndə mən ona dedim ki, kitabların ikisini də oxuyub qurtarmışam və mümkündür hər ikisini göndərmək. Amma Məşədi Qurbanəlidən təvəqqü elədim ki, kitabların birisini sizə yetirsin və sonra hərçənd çox cəsərdirdi, soruşub bilsin, əgər «Kitabi-heyəti-cədid» sizdə yenə varsa, yəni- hərgah mən götürdüyüm artıqdır və siz satmağa rza verirsiniz qiymətini bilib, mənə yazın ki, pulunu göndərim. Əgər bu qeyri-mümkünsə, kitabı göndərim. Məşədi Qurbanəli mənə söz serdi ki, əvvəl ərz olunan mətləbdən ötrü çalışar və hər bir surətdə tezliklə yazar. Lihaza mən də indiye kimi onun cavabını gözləyubə cürət edib kitabın göndərməyini təxirə salmışam. Xülasə, iltifatınıza təşəkkür edib, cənabınıza artıq razılığımı təqdim edəndən sonra qusuruma qalmağınızı və təqsirimi əfv

etməyinizi isteda edirəm. Həqiqət Mirzə Cəlil mətləbini mənə deyəndə çox sıxıldım.

Ənniyan təbiət ül-işan başlayın.

ABBAS FƏRZƏLİYEV

28 yanvar 1902

Erevan şəhəri

Məhəmməd Tağı Sidqi həzrətlərinə!

Məşədi can, sənin məhəbbətlə dolu məktubunu aldım. Təbrikə görə çox sağ ol. İnşallah, bu xeyir işdə əlimdən gələni əsirgəməyəcəyəm. Sizin bildiyiniz mənə məlumdur. Tiflisə gəlsəniz çox minnətdar olaram. Bizim qəzetdə işləmək istəyirsinizsə, birinci dəfə sizə 80 manat maaş verə bilərəm. Get-gedə maaşınız artar. Mənə inanın, Tiflisə gəlsəniz əl-ələ verib çalışarıq. Pul lazım olarsa, xəbər verin göndərim. Əhməd ilə gəlin ki, bildiyimizi öz həmdin və həmdillərimizə öyrədək. Onları elə tərbiyə edək ki, bizdən sonra xeyirli övladlar olsunlar. Ordubad qaxı yeməyən azəri alimi ola bilməz!

Kislovodskdə olduğum vaxt yayda sizin məktubunuza ətraflı cavab yazdım. Mənim məktubumla siz Şeyxülislama məktub yazmışdınız. O məktubu dərhal Şeyxülislama (Qacura) göndərdim. Ondan da cavab aldım. Şeyx də Sizin xahişi yerinə yetirdi.

Cavab gözləyirəm
Sizi qəlbdən seven:
Məmməd Şahtaxtinski

Arx. 7 (274)

Yarvarın 14-də, Badkubə

Cənabi-büzürgüvari, Fəzilətli bəradərim

Mirzə Məmmədağa hüzuruna

Ərzi-salamdan sonra yenə mürasilətdə təxirə qaldığımın üzrünü istəyirəm. Məmmədağa rüsxət olmaq xəbərin ancaq rus qəzetlərində oxuyub, daha özündən bir sərih əhvalat bilmirəm. Oktyabr ayında Məmmədağa özü Badkubədə idi və qəzetə əhvalatın kəmahı mənə danışmışdı və vəd etmişdi ki, rüsxət oln kimi Badkubəyə

gəlib, baş çəkəcək. Amma bu halaca xəbər yoxdur və mən hərçənd xəbər çıxan günlərdə teleqram ilə müxtəsərən təhniyyət yazmışdımsa da yenə kağız yazmamışdım. Ancaq israğagün kağız yazmışam. Ümidvaram ki, bu günlərdə cavab ola. İnşallah aqibəti xeyir olar.

Əlavə alişan Bəhram xan hüzuruna dörd cild kitabça göndərdim. Nəcəf bəy Vəzirovun təsnifatıdır və mənim xahişim o idi ki, müft olsun. Ələlxüsus ki, niyyəti-hüsniyyə üçün səbəb olacaqdır. Amma Nəcəf bəyin xahişi odur ki, müft olmasın. Zira ki, bu kitablardan hasil olan məbləğ guya sonrakı təsnifatın intişarına maya olacaqdır. Xülasə, sahibi-ixtiyar odur.

Müsibətzadə bəradərlərin dərdinə yanan naxçıvanlı qardaşları öz nəcibanə hümmətlərilə təbrik edirəm.

Bu yolda hümmət və həmmiyyəti-benəfsi hər birimizə borc olduqda heç kimsənin heç kimsəyə şükür haqqı yoxdur. Ancaq kənarı tamaşaçılar kimi gözəllik görüb, təhsin edirik.

Paruqık Babunçeva üçün yadımda qalan odur ki, kitab göndərmişdim və pulunu da əda etmişdi. Amma sizə təkrar yazmağınıza görə yenə bir cild lüğət və bir cild istilah göndərdim. Amma rus dilinin dilmacı daha yoxdur. Hamısı firuş olub qurtarıb. Bu halda təzədən çap olunmaqdadır. Ona binaən göndərilmədi. Məndən öz balalarınıza salam deyiniz.

Əli İskəndərin ərzi-salamı var.

İmza: S.M.Qənizadə

*Axund Molla Məhəmməd Tağı Sidqi əfəndim
həzrətlərinə*

Bəradəri həqiqim, əfəndim həzrətləri! Heç bir kəs ilə mərasiləyə müdavimətim olmadığından məktublar ilə həlli işkal eləməyə ancaq fürsət edirəm. O cümlədən zati-aliniz kimi millətpərvər insanlarımız ilə başqa bir mətalibi-mühümlərə dair məqalat yazmaq və fikir dəyişmək dəxi əfsüs mənə müyəssər deyildir. Kaş haqq-taala görüşməyimizi müyəssər eyləyə. Təşrif gətirəsiniz Qoridə (Ələlxüsus Qoridə... ha...) bizim didəyi-iştiyağımıza tutiya hesab tutularsınız. Əfəndim, zati-alilərinizi «Axund» ləfzi ilə müləqqəb qılmaq o silkə daxil olan əşxasın görnəyindən sizi mükəddər edibmiş. Bəli, ...mü-

kəddər olmalıdır. Lakin xəri-İsa əgər beməkkə rəvəd baz gərdəd hənuz xərbəşə.

İsanın uzunqulağı Məkkəyə ketsə, qayıdanda yenə uzunqulaqdır. Bu cəhətə görə, dəxi bilmək lazımdır ki, əgər Məkkəyə səfər edən eşşəyə dəxi eşşək desək, nə şərəfəti itməz və nə eşşək başqa bir dərəcə kəsib eləməz. Bəs əfəndi və Axund dediyimiz kovdənələr o qələblərdə mövcud olan şərəfəti itirə bilməyiblər. Və nə özlərinə başqa bir dərəcə kəsib edəmiyiblər. Bu nöqtəyi-nəzər ilə xati-alinizi sahibi bəsirət və xadimi-millət bəradərlərimizi hansı bir əlqabi-həsənə ilə zikr etsək, səzadır zənnindəyəm. Mərhum Qubalı Abbasqulu Ağa Təbrizdə söylədiyi nəzmi xəyalıma gəldi... Adam çox az görünür, izdiham kəsirətdir. Axund ilə xər və xan bihəddü nihayətdir... Abbasqulu ağanın xidmətində bir nəfər arif molla var imiş. Bir dəfə bunun hərəkəti Abbasqulu ağanın qəlbini darıxdırır. Bu cəhətə görə deyir ki, ay eşşək molla. Molla deyir:

- Abbasqulu ağa, mən səni qəvaidi-ərəbiyyədən baxəbər. Məruf bir adam zənn edirdim. Zənni-fasidim var imiş. Abbasqulu ağa təəccümbü sual edib:

- Molla, deyir ki, eşşək və molla bir mənəni ifadə edir. Təkrar qəbih deyilmi?

İndi gələk mətləb üstə. Mən «Bəsirətül-ətfal» kitabından bu anacan kimsəyə hədiyyə təriqi ilə göndərməmişəm. Ələlxüsus İrəvan və Naxçıvan tərəfə heç bir nüsxə getməyibdir. Nə sözdür ki, Mirzə Nəsrullah İrəvana getmiş olsa, doğrudur, mən ona dörd ilə bundan qabaq bir nüsxə «Uşaq bağçası» göndərmişəm. Və «Bəsirətül-ətfal» kitabı hədiyyə olaraq getsə, qabaqca siz bəradərimizə gərək getsin (Xidmətinizə bir nüsxə göndərdim). Sizdən təvəqqü edirəm, xah «Uşaq bağçasının» və xah «Bəsirətül-ətfal»ın haqqında olsun sərpa oxuyub, tənqid və təqrizinizi ixtisaren bizə bildirəsiniz. Əgər faydalı tapdığınız müddətdə qiyməti sizin tərəfdə nə qərarda olsa, sizə əl verər, onu dəxi mənə yazıb, intişarına hümmət sərf etməyinizi iltimas edirəm. Hər bir miqdarda güzəşt etməyi münasib bilsəniz, kitabın intişar tapmağına ümid edib, məmnuniyyət ilə hazıram.

Məndən bəradəri-əzizim Mirzə Ələkbər Süleymanova salam yetirib, diyəsən ki, onunla haqsalamımız ifrat dərəcədə gərək olsun. Çünki Qori seminariyasında üç il

həmsinif halında oxuduq. Ələlxüsus yatanda taxtımız qoşa yatırdıq. Bu sayaq, yavuş olmağımız bizi daha da yavuşlaşdırmaqdan nə üçün belə uzaqlaşdırıbdır. Təhti-idarəsində olan məktəbdə mənim kitabımın istemalını caiz görməyi eyni mətləbimdir. Ümidim budur ki, Mirzə Ələkbər Çerniyayevski, ya Lazeryev isimlərindən başqalarına fərq qoymağı lazım bilib, mənə iltifat edər.

Bəradəri-mükərrəm, «Müsahibeyi-islamiyyə» kimi əsərlər bizim ülamalara əsər etməz. Madam ki, əvamün-nas onların pənahından onların ümidini biz kəsməsək, bu da bizə müyəssər olacaq (inşallah). Əvamün-nasi məktəb vasitəsi ilə xəvas edənə kimi. Buna görə biz çalışaq oxumağa, oxumağa, oxumağa... Oxutmağa, oxutmağa, oxutmağa! Vəssalam!

Həqiri-kəmtəriniz Rəşid Əfəndizadə

30 oktyabr 1902-ci il

Qori şəhəri

BƏRADƏRİ-MÜKƏRRƏM MƏMMƏDTAĞI SİDQİ HƏZRƏTLƏRİ

Kəməli-təkrim və təzim ilə hüzuri-pürnurunuzla ərz-i-əhval edirəm ki, bu il təzə çapdan çıxmış əsərim «Bəsirətülətfal» namında məktəblərdə oxunmaqdadır. Zati-alilərinizin sabiqdə nəzərinə çatmış «Uşaq bağçası» kitabının haqqında kəmrəğbət olmağı məni vadar elədi ki, yeni əsərin xüsusunda Sizi piş əz vaxt istimzah edim, bəlkə təhti-idarənizdə olan məktəb kitab cəhətdən müstəfnidir və yeni çıxmış kitabları lüzumsuz bilirsiniz. Buna binaən təvəqqe edirəm ki, ələmi-əxivətdə bəndəyə ittila verməyi müzayiqə buyurmayıb, həm «Uşaq bağçası» xüsusunda və həm təzə əsər-qiraət kitabım barəsində təsəvvürünüzü yazasınız.

Məndən Mirzə Ələkbər Süleymanova salam söyləyin.

*Sizə xeyirxah Qori seminariyasının
elmi-ilahi müəllimi*

RƏŞİD

*Naxçıvandan həqiqi dostunuz Məmmədtəğı Sidqi
tərəfindən «Müzəffəri» qəzetinin redaksiyasına*

«Müzəffəri» qəzetinin müdirinə çoxlu salamlardan sonra bildirirəm ki, mənim sizinlə tanışlığım və heç bir münasibətim və yazışmam olmadığı halda, yenə bəzən sizin qəzetinizi nəzərdən keçirirəm. Çox təəssüflənirəm ki, bu qəzetin iki böyük eyibi olmaqla öz məqsədinə nail olmayacaqdır, inkişaf da etməyəcəkdir.

Birinci, qəzetin adı «Müzəffəri»dir. Eşidən elə biləcəkdir ki, bu qəzet vəzirin (nazirin) adı ilə bağlıdır və onun rəy və fikirlərini təbliğ edir. İkincisi, göstərilən qəzetin İranın daxilində nəşr olunmasıdır. Bu halda qəzet millətə edilən xəyanətləri necə göstərə bilər? Dövlət tərəfindən edilən xəyanətləri necə açıb göstərə bilər? Dənizdəki ləpələr kimi hərəkət etmək lazımdır. Sakit oturmaq olmaz.

«Səyyahi-Urupa» və «Müzəffəri» qəzetlərinin nəşrindən məqsədiniz millətin mənafeyini qorumaq və ölkənin işlərini islah etməkdirsə, əzab-əziyyətlərə dözüb kəsərli məqalələr yazmaq lazımdır. Yazıq ölkə 60 illik borc yükü altında məhv olur, son nəfəslərini alır. Buna bəs nə vaxt bir əlac etmək lazımdır? Xəstə canından keçib, iş-işdən keçib.

Məşədi Tağı Sidqi

4 ramazan 1320-ci il

MEHRİBANIM MƏMMƏDƏLİ!

İşlərim çoxdur. Ona görə kağızın cavabı təxirə düşdü. Siz mərhum Sidqinin yadigarı olmağa görə mənim əzizlərimdənsiniz. Əgər ki, əvvəl mənim mərhum ilə tanışlığım yox idi, vəli qayıbanə ona ixlasım var idi. O da məni istəyənlərdən idi. Buna bir neçə şahidlərim vardır. Allah ona rəhmət eləsin və sizə də səlamətlik versin. O ki qaldı qardaşınızın seminariyaya girməyinə, indidən o barədə vədə verə bilmənəm. Amma əlimdən gələn köməkliyi müzayiçə etmənəm. Ona lazımdır yaxşı hazırlaşmaq. Buranın kursunu nuri-didəm Əli Qasimov yaxşı bilir. Yazısında da, oxumağında da qüsurlar olsa, kömək göstərə bilər. Yaxşı hazırlaşmaq onun üçün çox lazımdır. Bu axır vaxtlarda imtahana gələnin həddi-desabı yoxdur. Bir vakansiyanın (boş yerin-İ.H.) üstün-

də yeddi-səkkiz nəfər cəngi-cidal edir və yaxşı cavab verən şagird vakansiyaya sahib olur. Yazırsınız ki, seminariyaya hazırlaşan qardaşınızın on səkkiz yaşı vardır. O gərəkdir ki, çox yaxşı hazırlaşsın ki, əvvəlinci klasa imtahan verə bilsin... Hələlikdə ərizə göndərmək lazım deyil. İmtahan avqust ayının 25-də başlanır. Avqustun əvvəllərində ərizə göndərmək olar. Ancaq qardaşınıza bərk tapşırıq ki, yaxşı hazırlaşsın. Sizdən də artıq xoş-hal olaram ki, mərhum Sidqinin övladından birisinə bacarıb təlim və tərbiyə verə biləm.

Baqi sizin səlamətliyinizi istəyirəm.

Firidun Köçərli

Qori, 14 noyabr 1913-cü il

Müşfiqi-mehribanım Məmmədəli!

Keçmişdə Siz mənə bir kağız yazmışdınız. Olsun ki, qardaşınızın Qori Seminariyasına girməsi barəsində. Mən də onun cavabını seminariyanın proqraması ilə qulluğunuza, Suraxanı stansiyasına göndərmişdim. Belə ki, Sizin kağızınız cavabsız qalmayıbdır. Mən özümü cümlənin kağızına cavab verməyi borclu hesab edirəm. Xüsusən, Sizin kimi qələm əhlinin kağızını cavabsız qoymaram.

Keçək əsil mətləbə. Salman Əsgərov keçən sənə avqust ayının axırlarında buraya gəlmişdi. Aramızda ədəbiyyata dair bir çox söhbətlər olundu. Necə ki, yadımdadır, mərhum Sidqinin barəsində də dəxi danışığ oldu. Salman Əsgərov söz verdi ki, Sidqinin onda olan əsərlərindən mənə nümunələr göndərsin. Amma sonra nə mən tələb etdim, nə də o göndərdi. Və mənim istəmədiyimə səbəb bu oldu ki, Sidqinin əsərlərindən mənim özümdə də dəxi bir neçə məlumat var. Və bir də mərhumun barəsində kitabımın ikinci və ya üçüncü cildində bəhs olunacaqdır. Növbət yetişəndə istəyəcəyəm. Əmma mən bilmirəm ki, cənab Salman pədərinizin (atanızın-İ.H.) əsərlərini Sizdən niyə müzayiqa etsin və onları öz yanında saxlamaqda onun muradı nədir?

Hər bir ədibin, onda da Sidqi kimi müqtədir yazıçının əsərləri millət malıdır. Hamı gərək onlardan mə-

rifət, bilik üçün istifadə etməklə nəfi-bərdar olsun. Nəinki vahid bir fərdin sandığında faydasız yatsın. Məlumunuz olsun ki, cənab Salman indiyədək məndən bir şey müzayiqə etməyibdir və milli ədəbiyyatımıza məxsus hər bir töhfə-şer və qəzəl əlinə düşübsə, mənə göndəribdir. Baharın və Nakımın əsərlərindən bir neçəsini göndəribdir ki, nadir tapılan əsərlərdir. Hər halda mən Sizin xahişinizə əməl edib, mərhum Sidqinin kəlmələrindən nümunə istəyirəm və zənn edirəm ki, hər nə onda varsa, tamamını mənə göndərər. Əlbəttə, niyyətiniz gözəldir. Yaxşı olardı ki, mərhumun əsərlərini gözəl bir divan şəklində çapa verəydiniz. Onda ədəbiyyatımıza böyük bir xidmət göstərmiş olardınız. Allah bu işdə sizə tövfiq versin. Bu günlərdə Salmandan kağız gözləyirəm. Onu alan kimi xahişinizə əməl edərim. Baqi səlamət və xoşbəxt olmağınızı ürəkdən istəyirəm.

Əlini görsəniz salam edin.

Firidun Köçərli
Qori, 3 dekabr 1914-cü il

Qeyrətli Ağa Məşədi Tağı həzrətlərinə!

Cənabınızdan təvəqqə edirəm ki, məni bağışlayasınız. Zira ki, bu vaxtadək sizin kağızınıza cavab yazıbilməmişəm. Ümidvaram ki, bundan sonra bir neçə sualların barəsində məktub ilə söhbət edək. Həmin məktub ilə cənabınıza təzə çap olunmuş kitabımdan göndərirəm.

Qulluğunuza həmişə hazır

Nəriman Nərimanov

MADDEYİ-TARİXİ-MƏŞƏDİ TAĞI SİDQİ ORDUBADİ

Həqiqət əhlinə ey çərxi-dun bu nə ədavətdir,
 Olur, məlum olur əbsarlı çün hingami-firqətdir.
 Çıxıb mahi-siyan eyd oldu məxluqə, bizə matəm,
 Əgər yüz eyd ola dərd əhlinə mahi-müsibətdir.
 Pozuldu gülşən, eyşim tükəndi, bülbülüm getdi,
 İşim ah-fəğan, fikri-xəyalım dərdi-möhnətdir.
 Əcəb xoş vaxt imiş dünyada Sidqilə keçən günlər,
 Necə Sidqi sədaqət kanıdır, dəryayi-hikmətdir.
 Əcəl qıldı minəvvər mərifət bəzmini elm ilə,
 Günüm tar oldu, axır ağlım bir künci-zülmətdir.
 O gündən ki, gedib Sidqi müqimi-Naxçıvan oldu,
 Biz bu Ordubadın mülkü billah dami-qiflətdir.
 Açıb məktəb, çəkib bir məktəb üstə doqquz il zəhmət,
 Nə məktəb, mətləbu-əslisi tərqimi-kitabətdir.
 O sərvə-mərifət ol qədr kim nişvü-nəma qıldı,
 Sözü dillərdə daim, elmi məşhuri-vilayətdir.
 Səni elmi axır saldı səyyadı-əcəl damə,
 Qarabağlar mülkü, ol qərribə cayi-rihlətdir.
 Dəmi söhbətdə, al hasil yetib peyki əcəl qafil,
 Ki, ey Sidqi, bura nəcayi-söhbət, vəqti-hicrətdir.
 Gedəndə yar əhbab ilə əyləşmişdi faytona,
 Gələndə xəbəyi-tabut ona bir çayi-rahətdir.
 Xəbərdar etdilər ol gün, bu işdən Naxçıvan əhlin,
 Səni həqq bir təsəvvür ilə gör onda nə halətdir.
 Çıxıbdır şəhərdən dışrə, cəmaat izdihamla,
 Könül bir ləhzə fikr et, gör nə qerətli camaatdır.
 Qılıb pişvaz nəşin xalq o dəm vamöhnəta guyan,
 Görən söylərdi bilqət yəqin ruzi-qiyamətdir.
 Əmirov Ordubadı qoydu heyran telqram ilə,
 Durun qafil oturmada bu nə eyş-istirahətdir.
 Çıxıb əflakə şivən, hər tərəf ətfali-məktəbdən,
 Bu əhli-Naxçıvan yarəb, nə ba təmkin-himmətdir.
 Qılıb məftun mürbəti-nəşi pakın ehtiram ilə,
 Məzarı mərifət əhlinə, bir cayi-ziyarətdir.
 Səidi-binəva daim yazar bu möhnət əfradın,
 Deyin biçarə gündə elə bir kəlmə kifayətdir.

Yazın bu misrəyi qəbrinə tarixi vəfatından,
(Fələk ey dil, imanım aldı, dərdim binəhayətdir).

Məhəmmədəli Sidqizadə hüzuruna

Möhtərəm əfəndim! On-on beş gün olar ki, siz cənabınızın dilguşa məktubunu alıb oxumuşam. Lakin şimdiyədək cavab yazmağa müqtədir olmamışam. O səbəbdən maaf olunmamı rica edirəm. Ümid ki, pək iyi (yaxşı) imrari-həyat edirsiniz. Sənin o növ dolanışacağını, mavacib almağını, gözəl şəhərdə yaşamağını oxuduqda ürəkdən nə qədər şad olduğumu qələm belə yazmaqdan acizdir. Çünki o elə bir hisdir ki, insan nə qədər çalışsa hissiyyatını qələmlə izhar edəmiyor gözəlcə. Bah, ədə deyəsən urus sözlərini müsəlmana tərcümə etmək kimi yazıram. Necə ki, bizlərdə adətdir danışirlər (Mən istəmərəm yemək, mən istəmərəm demək, gəlmək). Əl-qərəz, bəndə əlhəmdüllah molla demişkən, səhah-salamat ömri-şərifimizə duagu varam. Kefim xeyli sazdır. Bu saat Üçkilsənin iki verstliyində Gülanı-Aralıx kəndində smatriteləm. Hər gün dərslərimlə məşğulam.

Gülanı-Aralıx üç yüz evdən ibarət bir kənddir. Hamısı müsəlmanlar və camaatı dövlətmənddirlər. İçində yaxşı dükanları, hamamı və bir dəne gözəl, şayani-tərif məscidi vardır. Hansı ki, Naxçıvan məscidlərindən min dəfə gözəl yapılmış. Gülanı-Aralıx (İçmiyadzin) vaqzalından iki verst bu tərəfədir. Maşın gedəndə bizim otaqlar titrəyir. Kənddə fayton da vardır. İrəvana getməyə bir manat, Üçkilsəyə 20 qəp, vağzala 20 qəpeykdir. Haçan istəyirsən min, get. Üçkilsəyə tez-tez gedirəm. Mavacib almağa və qeyr prazdnik günlərində də gedirəm. Ermənilərin darülfünunu hər gördükcə insan olanın ürəyi qana dönür. Bir imarət tikdiriblər ki, Tiflisdə çox az elə imarət olar. İmarətin dörd tərəfi gülüstandır. Xülasə, nə yazım. Allah müsəlmanlara insaf versin. Bu yekəlikdə kənddə var-yox əvvəl altı şagird var idi. İndi on iki olubdur. Görək gələcəkdə artıra biləcəyəmmi? Yemək-içmək xüsusunda şəhərdən min dəfə gözəl keçirdirəm. Yüz əlli manata bir dəst imarət tutmuşam. İki otaq, iki qəhfəxanası və bir balkonu vardır. Özüm 39 manat 66 qəp. mavacib alıram. 30 manat 33 qəp. kəndim üçün və 8 manat 33 qəp. şəriət müəlliminin

qulluğundan yana. İkincisi də özüm ifa edirəm. Külfətim Naxçıvandır. Nahaqq yerə götürmədim. Bir oğlum olacaq. Gözün aydın olsun. Xülasə, kənd yaxşı kənddir. Bir nəfər allah bəndəsi tapılmaz, erməni kəndi kimi həmişə şərabiçənləri də mövcuddur. Kəndin iki payı içir. Amma çe fayda ki, elmə o qədər rağib deyillər. Mənim qulluqdan xaric olmağım üçün də bir az danışalım.

Mən sentyabr ayının 5-də direktordan birdən bir kağız aldım. Haman günü də cəmi tədarükümü görüb hazır olmuşdum ki, gedim Cəhriyə. Budur ha, açdım oxudum, yazıbdır, həmin ayın əvvəlindən sən qulluqdan ixracsan. Səbəb nə olduğunu amma heç izhar etməyib. Bu məzmununda bir yazıdı:

(На основании без спорных данных вы уволены).

Mübahisəsiz səbəblərə görə.

Bu kəlməni nə qədər oxudum, heç zad qanmadım. Getdim evə, şeyləri açdım və xəbər verdim ki, daha getməyim olmadı. İki gün sonra götürüb yazdım ki, bəndə cənabınıza izhari-təşəkkür edib təvəqqü edirəm mənim dokumentlərimi geri göndərsiniz. On gün sonra Erevana imtahan tutmaq üçün gedən günü postadan dokumentləri aldım. İrəvanda idim. Mirzə Ələkbər Süleymanovgil gəldilər ora. Süleymanov mənə dedi ki, gedək direktor ağanın hüzuruna, bəlkə bilə. Getmirdim. Dedilər ki, gedək. Deginən gəlmişəm dokumentləri dalı alam. Aldığını boynuna alma. Direktor özü mərhəmət üzünü mənə tutub buyurdu:

«Mən səni Cəhridə heç vəchlə qoya bilməzdim və qoya bilmərəm də». Hərgah istəməsən səni mən bir yerə dübarə təyin edərdim. Ancaq gərək canfəşanlıqla iş görəsən və dokumentlərin yanındadırsa, burada bir ərizə də yaz. Pişnəhad elə mənə. Mən səni bu gün təyin edirəm.

Dedim, xeyir almamışam. Buyurdu, - yollamışam. Dedim, - əcəb. O, güldü, mən güldüm, cəmi učitellər güldü. Bu da belə keçdi. İmtahanı tutub getdim Naxçıvana. Ərizəni pişnəhad elədim. Beş gündən sonra təyinatnaməm gəldi. İndi burada smotriteləm. Allahın işinə bax. Bu il mən razı olardım əlli manat xərc edəydim. Məni Cəhridən dəyişərdilər. İş elə oldu ki, öz-özünə avanda düşdü. Xaric olmağımın səbəbini sonra qandım ki, Əbdüləzimlə boğuşan qafası qalın smotritel məndən yana o ki var direktora yalan-palandan söyləmiş. Elə

inandırmış ki, guya mən heç zad bilmirəm və bütün il orada heç iş görməmişəm. Bu zalım oğlu guya ki, müsəlmanları görəndə bir ilan görür. Yaxud müsəlmanlara dolaşanda bir səfa alır. İndiyə kimi üç müsəlman üçitelini xaric etdirib. Allah özü divanın etsin. İnşallah möminin. Cırt-qoz adama adam qulluq edəndə bundan artıq ehtirama minməz. Çox uzun oldu, bağışla. Bu saat mavacib kağızlarını yazıb qurtarmışdım. İstəyirdim yatam, sən yadıma düşdün. Dedim indi qəzəbnak olarsan. Yazım verim storoj aparsın. İndi yata bilərəm. İxtiyarım var. Yuxuda qara-qura görməsəm yaxşıdır. Çünki çox yazdım. Müfəssəl əhfalatını yaz. Hüseyn Tiflisdədir.

Adresim: Baqarşapat, yaxud (İçmiyadzin Erevanski)
Quberniya Gülanı-Aralıx smotritelinə

Xüdahafiz. Tez-tez yaz.

Baği-səmimiyyət: Əlirza

Kağız olmadığından rəsmi kağıza yazdım, bağışla!
13 noyabr 1912

Смотритель Келани-Аралыхского училища

Naxçıvandan

Nizam ül-üləma cənablarına!

Başına dönüm, sənə qurban olum.

Şer:

Mən kiməm ki, sənin ətirli

xatirindən vaz keçim?

Sən mənə məhəbbətlər edirsən, sənin

qapın mənim başımın tacıdır.

Neçə gün bundan qabaq Mirzə Hüseyn xan adlı bir adamla mənim ünvanıma göndərdiyiniz bir nüsxə «Fəvandi-nisab» (Məcalisi-nizamiyyə) kitabını aldım. Həqiqətən, elm və ədəb məclisinin münis və izzət və şərəfidir. Zəhmət çəkib, məni bu hədiyyə ilə sərəfraz etdiniz. Başımı uca etdiniz. Sizin göndərdiyiniz bu kitab mənim kitabxanama zinət bəxş edir. Daim sizə dualar edirəm.

Allah taala çoxlu mükafatlar versin.

Həqiqətən hər dəfə çap etdirdiyiniz kitabları mənə göndərməklə və məni yada salmaqla özünüzün mənə qarşı olan mehr və məhəbbətinizi bildirirsiniz və eyni zamanda məni sevindirirsiniz. Sizə öz minnətdarlığımı və təşəkkürlərimi bildirirəm. Bu qədər böyük neməti mənə bəxş etdiyinizin müqabilində öz ürəyimin səmimi sözlərini çatdırmaqdan heç bir şey fikirləşə bilmirəm.

Kitabı aldıqda iki əl ilə onu götürüb, öpüb və göz-
lərimin üstünə qoydum və dedim:

Bəzən bağdan bir meyvə (bar) mənə qismət olur,
Yenisindən daha yenisi mənə qismət olur.

Bu zamanədə İslam dininin düşmənləri hər tərəf-
dən baş qaldırıb və dövrü mətbuatda işarə və eyhamla müsəlmanların birləşməsi haqqında öz fikirlərini çap et-
dirirlər. Eyni zamanda, bizim aramızı vurmaq istəyirlər. Hər yerdə kafir adamları bizim aramıza salıblar (Qurda qoyun dərisi geydirmişlər) və islamıyyətdən və imandan, dindən xəbəri olmayan adamları salıblar. Halbuki bu adamlar nə şəriətdən xəbərləri var, nə Qurani bilirlər. Onlar bəzən İran və iranlıların cəhalətini ələ salır və İslam mədəniyyətinə rişxənd edirlər.

Lakin bilmirlər ki; .....

Həqiqətən bu kitab onlara bir növ cavabdır. Xüsusilə ikinci fəsildə ki, dünyanın sirləri barəsində yazılmışdır.

Allah taaladan xahişim budur ki, buna bənzər kitablar nəşr edib İslam mətbuatını daha da zinətləndirəsiniz.

Sidqi

«Tərbiyə» məktəbindən
*Hörmətli və əziz qardaşım Məşədi Həsən cənabla-
 rına!*

20 rəcəb 1313-cü il
 (8 yanvar 1896-cı il)

«Etmə, etmə ki, yaxşı adamlara bu hərəkət yaraş-
 maz!»

Dostluğumuza və aramızda olan mehribançılığa xə-
 ləl gəlməsin deyə öz fikrimi ifadə etməyə çətinlik çəki-
 rəm. İstəmirəm ki, aramızda inciklik olsun. Eyni za-
 manda, dediklərimi sənə sübut etmək istəyirəm. «Cavabı
 rədd etmək və kitabı kitabla müqayisə etmək» kitabı
 şəriət fərzlərindən və irfanı vaciblərdən biridir. Lakin
 Siz cənablar bunların hamısını tamamilə arxaikləşdirib
 və öz işinizlə məşğulsunuz.

«Bu da keçər. Ya hu!» (Aman Allah!)

Qardaşım, siz mədəniyyət ətrafında mənimlə söhbə-
 tiniz əsnasında, xüsusilə səy və təlaş, ciddü cəhd barə-
 sində mənimlə mübahisə edirdin və deyirdin:

Məşədi Tağı! Bu puç söhbətləri burax, nə olar, olar!
 Dövlət nədir, mədəniyyət nədir?

Ciddü cəhdi neyləyirlər? Səy və təlaş nəyə lazım-
 dır?

Dünyaya necə diqqət yetirsən, elə də olacaqdır.
 Dünya bivəfadır. Belə-belə söz-söhbətlərdən hey danışır-
 dın. Sonra axırda Hafizin bu beytini sözlərinə şahid ola-
 raq söyləyirdin:

«Mənim dostlara məsləhətim budur ki, hər bir işi
 buraxıb, gözəlin zülfündən yapışsınlar».

Lakin indi şükürlər olsun Allah taalaya ki, dünya-
 nın işləri sizi elə məşğul edib ki, hətta başınızı qaşımağa
 belə macal qalmayıbdır. Necə ki, Siz Xacə Hafizdən bir
 beyt misal gətirirdiniz, indi icazə verin buna münasib
 Şeyx Sədi həzrətlərindən bu dnyanın işi barəsində bir
 beyt söyləyim. Həqiqətən çox gözəl və mənalı bir beyt-
 dir. Yaxşı demiş, bəlkə də incilər yaratmışdır:

«Xalqa inzivaya çəkilmək öyrədirlər,

Özləri isə mal-dövlət toplayırlar».

(Hərfi tərcüməsi gümüş və taxıl toplayırlar).

İndi isə insaf gözü ilə bax, gör düz deyirəm, ya yox. Əgər təsdiq etməsən, həqiqətən insafsızsan.

Ümid edirəm ki, təsdiq edəcəksən. İndi mən vəziyyəti belə görürəm ki, vaxtın da olsa məktub yazmayacaqsan.

Ona görə ki, dünyanın işləri sənin başını elə qatıb ki, hətta bir vərəq kağızı da korlamaq (qaralamaq) istəmirsən. Hətta bunu da müzayiqə edirsən.

Dostları yada salmaq günahdır mı?

Hal-əhval etmək günah sayılır mı? Məktub yazmaq böyük xətdir mi?

Yazışmaq qadağandır mı?

«Etmə, etmə ki, yaxşı adamlar belə etməzlər».

Sənin işlərinin sonundan xəbərim yoxdur. Bilmi-rəm necə qurtardı. Hacı Məmmədağa ağaya göndərdiyim kitab ona çatıbdır, ya yox?

Onu oxuyubsan mı, ya yox? Əlbəttə, yaxşı olar ki, bu barədə iki cümlə yazasan. Kərbəlayi-Cabbara verdiyin pul və sırğaya xərclədiyin cəmi doqquz manat edir. Məşədi İbrahim ilə göndərdim. Çatdı mı? O barədə də yaz. Qalan pulu da bir təhər düzəldərəm.

Qərz, həmişə sənin qulluğunda hazıram. Məktubunu gözləyirəm.

Sənin səmimi dostun Məhəmməd Tağı Sidqi

*Məktubu fars dilindən Arif Ramazanov
tərcümə etmişdir.*

«Tərbiyə» məktəbindən

Hörmətli Şahtaxtlı axund – Hacı Molla Abdulla cənablarına!

Sərvərim! Əvvəla xahişim budur ki, boş vaxtınızda fürsət tapıb bu məktubu diqqətlə oxuyub, buradakıları yadda saxlayasınız. Mən bilirəm ki, siz mənim yazdıqlarıma etina etməyib, onları uşaq əfkarı kimi qələmə verəcəksiniz. Lakin xahiş edirəm onlara diqqət yetirəsiniz.

Belə təkidlərdən məqsədim budur ki, eşitdiyimə görə Siz heç bir şəxsin dediklərinə qulaq asmırsınız və heç kimi özünüzdən ağıllı və bilikli hesab etmirsiniz. Özünüzü hamıdan yüksək tutursunuz. Elə buna görədir ki, söhbət əsnasında heç kimə danışmağa macal vermirsiniz. Qarşınızdakı adamın dediklərinə qulaq asmırsınız. Bilmirsiniz ki, nə barədə danışır. Gözlərinizi onun gözlərinə dikib və tamamilə başqa mövzu üzərində düşünürsünüz ki, onun cavabını verəsiniz.

Elə buna görədir ki, xahiş edirəm bir saat da olsa öz xasiyyətinizi dəyişib, bu yazılara diqqət yetirəsiniz.

Əsas məsələlər bunlardır ki, sizə ərz etmək istəyirəm:

Şer:

Dostlardan kömək umurdum,

Lakin düşündüyüm səhv idi.

Öz-özümə deyirdim ki, necə olur ki, axund cənağları özü məscidlərdə və minbərlərdə münafiqlərə lənət oxuyur, indi isə özü belə işlərdən çıxır.

Necə vaxtdır ki, dəfələrlə münafiqlər sizin mənə qarşı söylədiklərinizi mənə çatdırırlar. Lakin mən sizi tanıdığımıza görə və mənə olan hörmətinizi bilərək onların dediklərinə etina etməyib, qulaqardına vururam. Bilirəm ki, onlar araqızışdıran və aravuran adamlardır.

Lakin bu günlərdə mötəbər adamlardan biri ki, özünüz də onu yaxşı tanıyırsız və ona qarşı hörmətiniz var, Şahtaxtlı məclislərinin birində mənə qarşı söylədiyiniz bəzi batil və maqabil sözləri mənə çatdırdı. Guya həmin məclisdə məndən və «Tərbiyə» məktəbi barəsində söhbət olunubdur. Siz isə demisiniz ki, bu iş o qədər də tərifə layiq deyil. Mən şəxsən Məşədi Tağını tanıyıram.

Çirkin əqidəli və zəif imanlı bir şəxsdir və «Tərbiyə» məktəbinin axırı yaxşı qurtarmayacaq. Bizim bütün uşaqlarımız dinsiz və məzhəbsiz tərbiyələnəcəklər.

Mən bu sözləri götür-qoy etdikdən sonra belə qərar gəldim ki, bu sözləri siz demişsiniz (Bu sözlərin sizin tərəfdən söylənməsinə yəqin etdim).

Əvvəla, ona görə ki, həmin sözləri mənə çatdıran şəxs çox mötəbər və sadıq bir zəttir.

İkinci, həmin məclisdə Siz məktəb və millət uşaqlarının tərbiyəsi mövzusunda olan söhbətin uzun-uzadı çəkəcəyindən və siz cənablara danışmaq imkanı olmadığı düşünərək söhbətin mövzusunı dəyişdirmək məqsədilə kökündən vurub, başqaları danışmasın deyə meydana öz xeyrinə boşaltmaq istəmişsiniz. Bu da sizin köhnə xasiyyətinizdir. Bir mətləbi təhqiq etməmiş və onun haqqında tam məlumat əldə etməmiş eşitdiyiniz yalan-palan sözləri çəkinmədən söyləyirsiniz.

Deməli, mənim əldə etdiyim məlumata əsasən həmin sözlərin siz cənab tərəfindən söylənilməsi sabit olmuşdur. Siz də bunu inkar edə bilməzsiniz.

Mən sizi atam yerində bilirəm. Ata və oğul aləmində sizə qarşı məndə hörmət və inam var idi. İndi isə Sizdən xahiş edirəm ki, belə-belə söhbətlər etməyəsiniz. Belə söhbətlərdən kənar olasınız.

Məni məzhəbsiz adlandırırsız. Siz cənablar mənim dilimdən və yaxud hərəkətlərimdən dinə və şərə qarşı bir söz eşitmişsinizmi və yaxud görmüşsünüzmü?

Məni biabır edib, bu dünyada və axirətdə günahkar edirsən və bu böyük günahları mənə yaxırsan və bəlkə də bu sözlərlə mənə maddi və mənəvi xəsarət yetirirsən. Mən bunların hamısını qəbul edirəm. Bəs siz cənablar qiyamət günündə peyğəmbərimiz və həzrəti-Əli və Siddiqeyi-Kübra və Həsəni-müctəba və sənin xüsusi mövlan olan imam Hüseyn əleyhüssəlamın qarşısında nə cavab verəcəksən?

Axı sən də bir əqidə sahibisən. Belə deyil ki, heç bir şeyə inanmayasan və əqidəsiz olasan. Ümidim budur ki, mən öz intiqamımı qiyamət günündə Allah taala divanında beş müqəddəs olan pak peyğəmbər və onun alı (Məhəmməd peyğəmbər, onun qızı Siddiqeyi-Kübra, imam Əli, imam Həsən və imam Hüseyn nəzərdə tutulur) qarşısında səndən alam.

Mən istərdim ki, mənim eybimi üzümə desinlər.

Axund cənabları, siz bunu da bilməlisiniz ki, bizim də başımızda papaq var. Bizim də söykanəsi yerimiz var. Axı bizim də öz qüvvəmizə görə dilimiz var. İnsaf da dinin yarısıdır.

İndi gələk mətləb üstünə.

Bunu bilin ki, məktəbi təhqir etmək və ona eib tutmaq məndən çox sizə zərəri və ziyanı vardır. Məktəb bir məndən ibarət deyil. Məktəb mənim kimi bir vücut deyil. İnsafla danışaq. Məktəb sənə qarşı bir pislik etmişdirmi? Məktəb Əhmədlə Hüseynin fərqlərini sənə göstərir.

Yazıq məktəb ilk gündən uşaqların təlim-tərbiyəsilə məşğul olmuşdur. Sənin uşaqların ilə varlı uşaqlar arasında heç bir fərq qoymamışdır və bundan sonra da qoymayacaqdır.

Həqiqətən, mən hər bir tərəfə nəzər salıram, baxıram, görürəm ki, nə mən, nə məktəb sənə qarşı bir pis iş görməmişik. Sənə qarşı ədəbsiz olmamışıq. Dərək edə bilmirəm ki, səni mənə qarşı kim təhrik edibdir?

Mərifətli olmaq, başıucalıqdır.

s.v. 21

*Cənabi-ədibi-yeganə, fəzili-fərzanə Məmmədağa
Şahtaxtinski həzrətlərinin mülahizəyi-aliyyələrinə!*

28/ II – 1903

Maarif nisaba! Neçə vaxtdır ki, əhvalat və güzarişatınızdan xəbərdarlıq hasil deyildir. Məlumum olmadı ki, qəzetənin təb və intişarı nə səbəbə təxirə düşübdür. Cənabınızın məktubu bəndəyə vüsul olubdur. Hərçəndi ki, mən cavab yazmamışam. Amma mənim ikinci məktubum ki, Məşədi İmaməlinin kağızı ilə bir yerdə göndərmişəm, ona cavab məziləsində olduğu üçün dübarə kağız yazmağı lazım bilməmişəm. Mən kağızı yanvar ayının 8-ci günü yazıb göndərdiyimdən bir həftə sonra Sizin yanvarın on biri tarixli məktubunuz yetişibdir. Onda dərc olunan mətalibə öz məktubumun bəzi fəqərələri cavab olmaq münasibətilə cənabınıza zəhmətəfza olmadım. Ancaq mən sizdən cavab gözləyirəm. İndi yenə icmalən ərz edirəm ki, mən əyal və ətəfali burada bisahib qoyub, mücərrəd halda Tiflisə gəlməyim qeyri-mümkündür. Və oranın əhval və övzasından bir o qədər müttələ deyiləm. Hərgah əhli-əyal ilə gəlməyimi məsləhət bilirsiniz, məlum edin. Və illa qəzetənin hali-intişarında mən buradan öz hissəmə düşəcək kitabət və müavinətdən geri dürməyəcəyəm. Ümid edirəm ki, bu barədə necə ki, məsləhətdir cavab verib və təfsili-əhvalatınızdan bəndənizi biittilə qoymayacaqsınız.

Sidqi

Ordubaddan

21/VIII – 1897

*Hörmətli və əzizlərim Hacı-Molla Bağır axund
və Mirzə Ələkbər ağa cənabları!*

Əvvəla salam. Salamdan sonra Sizin sağ və salamat olmağınızı Allah taaladan arzulayıram.

İkinci qısa şəkildə bildirmək istəyirəm ki, şükürlər olsun sağ və salamat varam. Məmmədəli çox bərk xəstələnmişdi. Getdikcə yaxşılığa doğru gedir. Elə buna görə gələ bilmədim. Mən bu gün Naxçıvanda olmalı idim. Hər halda mümkün olmadı. İnşaallah üç-dörd gündən sonra yola düşərəm. Bu barədə cənab Bəhram xana məktub yazıb, üzr istəmək istəyirdim. Lakin fikirləşdim ki, bu günlər Naxçıvanda olmasın. Əgər orada olub, məktəbə gəlsə, əhvalatı ona de və mənim tərəfimdən üzrxahlıq et.

Sizdən xahişim budur ki, məktəbi açıb, şagirdləri bir yerə toplayıb, onlarla məşğul olasınız. Mən də çalışaram ki, tezliklə özümü yetirim.

Çoxdandır ki, sizlərdən xəbərim yoxdur. Heç məktub da yazmayırsınız. Baxmayaraq ki, mən də məktub yazmamışam. Deyilənə görə Naxçıvanın havası çox isti keçir. Xəstəlik çoxdur. Mən sizlərdən çox nigaran qalmışam. Özünüzdən də mənə bir xəbər yazmamısınız. Arzum budur ki, xəstəlik çəkilmiş ola. Siz də sağ və salamat olasınız.

Xahişim budur ki, məni öz halınızdan tezliklə xəbərdar edəsiniz. Bir şey lazım olsa, yazın.

Sağlıqla qalın.

Məmməd Tağı Sidqi
s.v. 20

Fars dilindən tərcümə

Naxçıvandan

12 cəmədi ül-əvvəl 1320

(18 avqust 1902)

*Maarifpərvər, vətənpərvər, xeyirxah insan, qardaşım
Məşədi Ələsgər ağa cənablarına!*

Qardaşım qədər əziz olan Ələsgər ağa, bu günlərdə əziz Vətənimə qayıtdım. Torpağını öpdüm, suyunu içdim. Vətən övladlarını gördüm, bir asudə nəfəs aldım, izzətlə istirahət etdim, hərdən raz əhli ilə söhbət etdim, söhbətlərimiz bəzən sevincə və bəzən kədərlə olurdu. Müvəffəqiyyətlərimizə sevinir, itirdiklərimizə kədərlənirdik.

Əziz və mehriban qardaşım!

Təəssüf, min təəssüflər olsun ki, vətən övladları öz əziz Vətənlərinin qədr və qiymətini bilmirlər. Onun var və dövlətlərini bilmirlər. Gələcək və istiqlaliliyyət haqqında düşünmürlər. Onun sərhədlərinə mətin və möhkəm sədd çəkməyirlər. Həm şimal və həm cənub tərəfdən ona təzyiqlər olunur. Təbii sərvətləri başqalarına qismət olur. Buna bir çarə qılmaq gərəkdir.

Qardaşım! Bu barədə çox danışmaq olar. Qorxuram ki, uzun çəksin və başağrısına səbəb olsun. Yaxşısı budur ki, qılınıcı qında saxlayaq, arzularımıza ürəkdə. Lakin bir müxtəsər sualım vardır ki, ona mütləq cavab gözləyirəm. Lakin çox dərin və aydın olsun. Xahişim budur ki, təhqiqat aparasan, ondan-bundan soruşasan və bilikli və xibrə adamlardan soruşasan, lazım olsa dövlət sarayına gedəsən və düzgün məlumat əldə etdikdən sonra cavabını mənə yaz. Allah eləməmiş bir məlumat əldə edə bilməsən, tacir və sərraflardan da soruşa bilərsən.

Sual belədir:

Yenə də hal-hazırda əyan və dövlət məmurlarının dilində mənhus «Mənə nə» ifadəsi işlənilmirmi?

Vətən tacir və varlılarının (imkanlıların) dilində «Olmaz» ifadəsi yenə də yayılmışdır?

Arzum budur ki, olmasın. Haşa! Yenə haşa! İnşallah bu sözlər arxaıqlaşib. Əlbəttə də belə olmalıdır. Niyə olmasın. Axı ki, əsr XIX əsrdir. İnkişaf nurları, mədəniyyət şüaları bütün yerləri bürümüş, yar və əğyarın

xeyalları gizli pərdələrdən aşkara çıxmış, Günəş Göyün tən ortasındadır. Günortadır. Bu vaxtadək «Mənə nə» ifadəsi qalarmı?

Bu «Mənə nə» ifadəsi tərəvəz bazarında olan xiyar və badımcandan çoxdurmu? Onlar günortayadək qurtarır.

Mən güman etmərəm ki, bu günədək qalsın. Əgər güman etsəm də ki, bu ifadə qalırsa, dilim lal olsun! Dilim lal olsun!

İlahi, mənim bu gümanımı batil et! Günahlarımdan hesab etmə!

Bir neçə gün bundan qabaq Hacı Cəfərin dükanında hörmətli Kərbəlayi-Əli Səlməsi cənabları ilə görüşdüm. Söhbət zamanı bu «Mənə nə» ifadəsi haqqında ondan xəbər aldım. Vaxt çox az idi, istəyimi əldə edə bilmədim. Həqiqətən vətənpərvər, maarifpərvər, tərəqqixah və bilikli və bacarıqlı bir gəncdir. Bu babətdən çox nigar qaldığıma görə həmin məsələni ondan xəbər aldım.

Dedi ki, bu günlərdə yenidən İstanbuldan qayıtmışam. O qədər də düzgün məlumatım yoxdur. Lakin Təbrizdən yola düşəndə azalmışdı. Bəlkə də indi arxaıqlaşib. Bu xoş xəbərdən çox şad oldum. Xahiş edirəm mənim xüsusi salamlarımı o cənaba çatdırasınız. Siz özünüz bu barədə təhqiqat etmişsiniz ya yox? Tezliklə cavabını gözləyirəm. Məni naümid etməyin. Tezliklə məktub yazın.

Keçən həftə «Tərcüman» qəzetinin bir illik abunə qəbzini maarifpərvər Hacı Rəsul cənablarına göndərdim. Bu məktubu yazan vaxt poçta qəbzi Hacı Əbdüləli ağada olmalıdır.

Almış olsa, bu məktubla sizə göndərərəm.

Mənim səmimi salamlarımı Hacı Rəsul ağaya və Hacı Kərim ağaya yetirin. Onlara ayrıca məktub yazmadığıma görə üzr istəyirəm. Xahiş edirəm məni əfv etsinlər.

Danışılacaq əhvalatı burada yazmıram. Ona görə ki, hörmətli Mirzə Nəsrulla ağa bu günlərdə yola düşəcək. Bütün əhvalatı danışar. Təkrara ehtiyac yoxdur.

Sizin hər ikinizdən xahişim budur ki, məni unutmayasınız. Məktubla məni yad edəsiniz.

Həqiqi və səmimi dostunuz:

Məmmədağa Sidqi

Naxçıvandan

6 cəmədi ül-əvvəl 1316

(23 sentyabr 1898)

Hörmətli və əziz Hacı Həsən cənabları!

Şer:

Naz və niyaz seyrəngahından gəlmişsən,

Yeni Hicazın məqsədli kəbəsinə gəlmişən.

Başına dönüm. Bir neçə gün olar ki, Allah evinin ziyarətindən başqa həmsəfərlərlə birlikdə Vətənə qayıtdığımı eşitdim. Sağ və salamat gəlib əhl-əyal və qohumların ilə görüşməyin məni həddən ziyadə sevindirdi.

Həqiqətən, keçmişdə olan nigaranlıqlar və çətinliklər mənə məlum olduğu üçün sənə gəlişindən nə də-rəcədə sevindiyimi bir olan Allah-taala bilir. Səni görmək arzusunda idim. Lakin bu səadət və xoşbəxtlik mənə nəsisib olmadı.

Neyləyim ki, qanadım yoxdur.

Uzaq yoldan sənə əlini sıxıb, sənə «ziyarət qəbul», - deyə-deyə sənə halını və əhvalını xəbər alıram.

Naxçıvanda Hacı Cəfərin karvansarasında Hacı Qafarla görüşdüm. Hər tərəfdən söhbət etdik. Xüsusilə sənə barəndə çox danışdıq.

Hacı Qafar çox təəssüflənirdi və deyirdi ki, mən Hacı Həsən olmadan necə Ordubada gedə bilərəm?

Allaha şükürlər olsun ki, sağ və salamat gəlib çıxıbdır. Bu səfərdə sizin böyük zəhmətiniz olubdur. Allah-taala sizin mükafatınızı verəcəkdir. Siz çox yaxşı bilirsiniz ki, dünyada zəhmət çəkmədən heç bir şeyə qail olmaq mümkün deyildir. Sizin çəkdiyiniz zəhmətlər də öz səmərəsini verəcəkdir.

Bu barədə şair yaxşı deyir:

Xəzinə arzusunda olan zəhmət çəkməlidir,

Könlü tovuz quşu istəyən Hindistana getməlidir.

Səfərin zəhmətləri və çəkdiyiniz əzab və əziyyətlər unudulacaq. Lakin bu səfərin səadəti əbədi və daimi olacaqdır. Şəkər və şərbət hər şeydən şirin və dadlıdır.

Şer:

Dostu görmək üçün səfər uzun deyil,

Çölün tikanları bu yolda insana gül kimidir.

Mən çox istərdim ki, qayıdan baş Naxçıvanda görüşüb, söhbət edərdik. Hətta bu günlər də Sizin bu tərəfdən qayıtmağınızı gözləyirdim. İndi ki, belə oldu, xahiş edirəm, məktubla ətraflı mənə yazasınız.

Bütün dostlara mənim salamımı yetirin. Xüsusilə Mirzə Sadıq ağaya, Məşədi Kərim əmiyə mənim salamımı yetirin. Kərbəlayi-Hüseynə də gözaydınlığı verirəm. Hacı Mehdi əmi cənablarına məndən salamlar yetir. Gözaydınlığı ver.

Məmməd Tağı Sidqi

s. v. 27

Naxçıvandan

*Cənabi-müstətabi-maarifpərvər, Ədibi-danışvər,
mühibbi-girami Sultanməcid*

*Qənizadə əfəndim Həzrətlərinin mülahizəyi-
alilərinə!*

Məhəbbətli bəradər!

Sentyabr ayının 9-da Naxçıvan əhalisindən bir nəfər Xorasandan müraciət edərkən didarınızdan kamyab və xidmətinizdən şərəfyab olduqdan sonra kütubimətlubə ilə bir müxtəsər məktub cənabınızın tərəfindən bəndənizə yetirdi. Məktubunuzun məzmunundan və tərz-i kitabətindən məlum olunurdu ki, bir elə məqami-təcil kağız yazmağa fürsət olmaya-olmaya yenə məhəbbəti-səmimi və rabitəyi-həqiqi cənabları iztirarən o bir neçə sətirləri yazdırmağa vadar etmişdi. Əlhəqq o icmal vəchilə yazdığınız məktub bəndənizə bir aləm mətləb və məhəbbət qandırır və bir dünya behcət və məsərrət artırır. Məktubunuz məzmunu məhz bəndənin kağız yazmamaqdan naşı olan qüsurlar və nöqsanını bəyan edirdi. Filhəqiqə, mənim bu müsamiyə və müzayiqəmdən şaki və gileymənd olmağa haqqınız var. Amma məqami-müvasat və müsavatda və aləmi-bərabərlik və bəradərlikdə bunu da demək olur ki:

Şer:

Məşuqə tərəfdən bir hərəkət olmazsa,
Biçarə aşiqin zəhməti fayda verməz.

Yeni özü gər yanmasa, yandırmas pərvanəni.

Bu mətləbə dəlilim və bu müddəaya isbatım həmin o müxtəsər məktubun vüsuludur ki, bəndənizi müfəssəl bu vərəqəni yazmağa məcbur edir. Demək olur ki:

Qamçıladsın, atım tərpendi.

Əlbəttə, bu da məlumdur ki, bizim ədəmi-mükatibəmiz ürəkdə olan biriya və bimənzur meyl və məhəbbət və iradə və qüdrətimizin əsas rəyətinə bir xiləl yetirə bilməz. Çünki bu həm xəyal və həməfkarlıq məhəbbəti dünyada heç bir məhəbbətə və heç bir ülfətə təşbih və qiyas olunmaz. O bir məhəbbətdir ki, nə onu qəsd və iradə ilə artırmaq və nə də zor və cəbr ilə əksiltmək olur. O bir məhəbbətdir ki, nə dostların təsdiqi və xeyirxahların təşviqilə kamil və nə düşmənlərin tərdid və münafiqlərin təhdilə zayıllıq olur.

Qurban olum o yığıncağa ki, orada yoxsulla varlı üzbəüz oturmuşlar.

Bununla belə, yenə yadavərlik və dilçuluq məhzun qəlblərin aynasına uzaq məsafədən hasil olan möhnət qübarının seyqəlidir. Bu atəşi-məhəbbətlə şöləvər olan sinələri elektrik vasitəsilə hərəkət edən bir teleqraf maşinasına təşbih etmək münasibətdən xali deyil ki, bir tərəfinə hərəkət verəndə o biri tərəfində bir cünbiş hasil olur. Odur ki, həmişə dua və salam, məktub və kəlam məhəbbət rəştəsini və iradə silsiləsini hərəkətə gətirir. Buna görə mən də mütəvəqqə oluram ki, cənabınız da gah və gah bu bəndəyi-arzuməndi bir naməyi-məsərrət əlaqə ilə yad və dilşad müzayiqa buyurmayasınız.

Ey dost, məktub məhəbbətin yarısıdır.

Əgərçi mənim hasili-kəlamım odur ki, həmişə rüsumi-mükatibəni icra edib, bir-birimizə kağız yazmağı müzayiqa etməyəm. Amma yenə sonra xəyalda bu gəlir ki, bu günə (belə) mütəvvəl (uzun) və müfəssəl kağızları yazmaqda sərfi-övqatdan savay bir şey hüsula gəlməyir. Yeni əldə bir ünvan və bir dəsdəvuz yoxdur ki, onun bərəsində tətiyi-əfkar olunsun ki, ta bəlkə axırda o məktublar cəm olub, «Məhəbbətnamə» namında müxtəsər bir kitab şəklində çap olunsun ki, əsrimizin kitabından heç olmasa bir vərəq parəsincə gələcəkdə əbnayi-millətin vəərbəbi-maarifin nəzərində bir ayineyi-ibrətnüma olsun. Bunu da xəyal edəndə o qədər məvane hücumavər olur ki, yazmamaq yazmağa qələbə edir. Yeni nə əlimiz və

dilimiz açıqdır və nə qələmimizdə və qədəmimizdə yara və təvana və nə də hürriyyəti-əfkarımız var. Bu məhdud xəyalatın içində nə deyib yazmaq olur? Hafiz nə gözəl deyibdir ki;

Mənim ürəyimdə elə bir dərd var ki, desəm ağzım yanar.....

Bu sözləri yazmaqdan yenə axırda o əqidəyə gəlirəm ki, yazmağımız yaxşıdır ki, hamısını dərk olunmasa, bari hamısı tərk olunmasın.

Gər dost yanına getmək mümkün olmasa,
Dostluq şərti budur ki, vəfalı olasan.

s. v. 30

Naxçıvandan məktub

«Sürəyya» və «Pərvəriş» qəzetlərinin müdiri və katibi (redaktoru) mərhum Mirzə Əliməhəmməd Kaşani-nin vəfatı münasibətilə başsağlığı

Ay yarımından artıq olardı ki, «Həblulmətin» qəzetini almırdım.

İndiki zamanda fars dilində olan qəzetlər arasında belə bir qəzetin əldə edilməməsi böyük təəssüf doğurur. Çox nigaran qalmışdım. Elə bu həftə 9-cu nömrəsi gəlib çıxdı. Çox sevindim. İlk növbədə mündəricatının fehristinə nəzər saldım. «Təəssüf, min təəssüf!» başlığı nəzərimi cəlb etdi. Birdən özümdən asılı olmayaraq halım dəyişdi. Ürəyim döyünməyə başladı, başım gicəlləndi, əhvalım dəyişdi. Öz-özümə dedim:

- İlahi, yenə görəsən nə hadisə baş vermişdir? «Həblulmətin» jurnalının baş katibi bir təəssüf əvəzinə min təəssüf başlığı altında yazı dərc etmişdir?

jurnalın vərəqlərini çox təcili və tələm-tələsik vərəqləməyə başladım. Nəzhayət, gəlib çatdım. Gördüm ki, yazılıb:

«Həqiqətən, farsdilli qəzetlərin ən yaxşısı olan «Sürəyya» və «Pərvəriş» qəzetlərinin redaktoru, vətənpərvər alim, maarifpərvər insan dünyasını dəyişmişdir».

Elə bunu oxudum. Sonrasını oxuya bilmədim, çox təəssüfləndim, ixtiyarsız ağlamağa başladım. Yenə də öz-özümə təkrar etdim:

- Ah, ah! Təəssüf! Min təəssüf!

Bu da minlərcə bədbəxtliklərdən biridir ki, hər tərəfdən bu yazıq xalqın başına gəlir.

Anası min ümidlə onu bəsləmiş, süd vermiş, onu əmizdirmişdir. Amansız ölüm onu gözlənilmədən əlindən qoparıb, apardı. O, bu dünyanın elə bir qiymətli ləl və cəvahiri idi ki, ruzigara bəxş etmişdir.

Aman belə ölüm əlindən!

Fəryad belə sonsuz dərd və möhnətdən!

Xülasə, «Həblülmətin», məcmuəsinin qalan məqalələrini ah və fəğanla oxudum. Çox təəssüfləndim. Keçən il Misirdən mənə göndərdiyi şəkilini ağlaya-ağlaya öpdüm və nakam gəncin şəkilinin arxasında əllərim titrəyə-titrəyə onun ölüm tarixini qeyd etdim. Qarşıma qoyub heyrət və həsrətlə ona baxdım və ona müraciət edərək, dedim:

- Ey İranın məhəbbətli məhbubu və iranlıların əli altında boya-başa çatmış və tərbiyə almış xadim, qeyrətli millətin carçısı, dövlətin dayağı, xalqın xeyirxah nümayəndəsi, ölkənin inkişaf və tərəqqisinin tərəfdarı, bədxahlar səni eşitmədilər, səni başa düşmədilər, ölkənin xainləri sənin qədr-qiymətini bilmədilər, respublika sənin səsini eşitmədi, sənin gördüyünü ölkənin əhalisi görmədilər. Nəhayət ki, bədxahlar və xəyanətkarlar öz bayraqlarını sənin əleyhinə qaldırıb, sənin nəşr etdirdiyin qəzeti bağlatdılar. Onun nəşrinə mane oldular. Tonqal qalayıb sənin qəzetini yandırdılar. Səni təhqir etdilər, dilini bağladılar, qələmini isə sındırdılar. Bir müddət susdun, əlil oldun, dərdlərini demədin və bildirmədin, sirlərin açılmamış qaldı.

Şer:

«Sürəyya» sənə əza saxlayır,

«Pərvəriş» isə sənin matəmxanandır.

Gecələr səhərədək oyaq qaldın, yatmadın. Qələminə güc verərək sanballı ifadələrlə məqalələr yazdın.

Fazili-Misri ilə sual-cavab, Avropa xatirələri, ardıcıl bir sıra məqalələr, «Vicdan hakiminin mühakiməsi», «İran hacılarının müşavirəsi», «Siyasətin əl uzunluğu» və sairə bu kimi məqalələr və ibrətamiz nəsihətlərin illər boyu alimlərin kitabxanasında yadigar qalacaqdır. Gələcək nəsil isə ondan qidalanacaq və sənin uzaqgörənliyini alqışlayacaqdır. Əsrlər boyu sənə rəhmət və sənin düşmənlərinə və vətən xainlərinə lənət oxuyacaq-

lar. Hətta sənə İranın mərkəzində heykəllər ucaldacaqlar. Sənin adını İranın qeyrətli oğullarının sırasında yazacaqlar. Sənin matəmində Fazili-Misri qara paltar geyəcəkdir. Bağdadlı Heydər isə səndən ayrı-düşdüyünə qəm badəsi içəcəkdir. Böyük qardaşın Vəhid-ülmülkün ölüm xəbərini özünə qəbrə apardın, kiçik qardaşın Mirzə Əbdülhüseyn xanı isə ağlar qoydun. Çox da özünə qəm etmə. «Həblülmətin» məcmuəsinin müdiri sənin ölüm xəbərini müxtəsər olaraq öz səhifələrində belə elan etmişdir:

«Mirzə Əliməhəmməd xan Kaşanın nəcib və şərəfətli zadəganlarından olmuş, çox qeyrətli və vətənpərvər bir şəxsiyyət idi. Lakin onun qələmi çox kəsici idi. Təəssüflər olsun ki, millət onun yazılarından faydalana bilmədilər. Xalq onunla fəxr etməli idi».

«Həblülmətin» məcmuəsinin müdiri onun tərcümeyi-halını geniş şəkildə və ətraflı çap etdirəcəkdir. Mənim də bu təəssüfnaməmi həmin qəzetdə çap etmələrini də xahiş edirəm. Mən güman edirəm ki, başqaları da bu gözlənilməz və ürəkyandırıcı hadisə ilə əlaqədar yazılar çap edərək, mərsiyələr yazacaqlar. Mənə elə gəlir ki, «Həblülmətin» məcmuəsi başqalarından daha çox bu müsibətdə şərikdir və öz səhifələrində ona təziyələr və ölüm tarixinə aid beytlər çap etdirəcəkdir.

Göydə bir çox ulduzlar vardır, lakin Günəşin tutulması daha çox Günəş və Aya təsir göstərir. İndi ki, vəfat tarixindən söhbət etdim, aşağıdakı bir misrada onun vəfat tarixini hesabladım və rəqəmlərlə onu göstərdim.

Onun vəfat tarixi belədir:

Ah! Ah! Təəssüf, min təəssüf!

Ölüm xəbərini eşidən kimi dərhal ixtiyarsız olaraq ürək yangısı ilə bunu yazdım. Ölüm tarixi əbcəd hesabı ilə həmin misraya mütabiqdir.

Sidqi

Naxçıvandan

Hörmətli, maarifpərvər Hacı Məmmədəli cənablarına!

4 siyam 1320 (2 dekabr 1902)

Qurban olum sənə!

Mən səni unuda bilmərəm.

Yaxşılıqlar eşitmişsən, başımın tacısan.

Neçə gün bundan əvvəl Mirzəli Ramazanov cənabları sizin salamlarınızı mənə çatdırdı. Bu gün də Hacı Kazım bəy Əsgərxanov sağ və salamat gəlib çıxdı. O da sizin salamları mənə çatdırdı. Həqiqətən məni utandırırırsınız. Mən sizə öz minnətdarlığımı və hörmət-ehtiramlarımı bildirirəm. Məni yad etdiyinizə görə Sizə «çox sağ ol» deyirəm.

«Şad ol görüm həmişə ki, şad eylədin məni!»

Elə buna görə də belə qərara gəldim ki, bu məktubu sizə yazım.

Başağrısı verdiyimə görə əvvəlcədən üzr istəyirəm. Məni əfv edin!

Bildirmək istəyirəm ki, bu iki nəfərlərlə məni yad etdiyiniz üçün məni o qədər sevindirdiniz ki, öz sevincimi nə dillə, nə qələmlə bəyan etməyə imkanım və qüdrətim yoxdur.

Şer:

Məgər əldə, dildə var elə hünər,

Edə Xaliqə şükr lazım qədər.

Həqiqətdə isə işlər belə oldu ki, nə mən sizin görüşünüze gələ bildim, nə də məktub yaza bildim. Ona görə məni böyüklüünüze bağışlamalısınız. Siz məni həddən ziyadə sevindirdiniz. Mən öz təşəkkürlərimi bildirirəm. Bundan sonra mən özümü tək-tənha hiss etməyəcəyəm. İndi başa düşdüm ki, mən kiməm və nəyəm. Məni yad etdiyiniz ona sübutdur ki, məni unutmamısınız. Mən ömrüm boyu sizin yaxşılıqları unuda bilmərəm. Nə desəm laf deyil, nə deyim ol kəsə kim, aynası saf deyil.

Demirəm hər sözü mən sinəsi saf olmayana,

Əhli-dil bir-birini bilməmək insaf deyil.

Elə buna görə də səmimi-qəlbdən deyirəm ki, mən sizə minnətdaram.

Əzizim! Məktubu bura qədər yazdım, sonra qələmi yerə qoydum. Bir papiros yandırıb çəkdim. Bir az dinc-liyimi aldım. Çox düşündüm. Xəyalat aləmini dövr et-dim. Bir şey tapa bilmədim və yazmağa layiq olan bir şey tapa bilmədim. İndi qələmim əlimdə sakit dayanıb, bilmirəm nə yazım. Yenə də yazdıqlarımı təkrar etsəm, yaxşı çıxmaz. Naxçıvan əhvalatlarını yazsam, elə bil ki, gülüstana gül hədiyyə aparmışam.

Naxçıvan heç vaxt Bakıya oxşamaz. Elə buna görə də məktubu qurtarmaq istəyirəm.

Oğlanlarınız Məşədi Hacı və Məşədi Əli və Ağa Məmməd İmrana çoxlu salamım var. Yaxşı oğul böyük nemətdir. Allah taala onlara cansağlığı və uzun ömr əta etsin.

Allah-taala Sizə də cansağlığı və uzun ömr bəxş et-sin və övladlarınız sizin kölgənizin altında elm və ədəbə daim xidmət etsinlər.

Neçə vaxtdır ki, Məşədi Əbdüləli ağa anası və bacı-sı ilə Xorasan ziyarətindən qayıdıblar. Qayıdan baş siz-də qalıblar. Onun görüşünə getmişdim. Görüşdükdə Mə-şədi Hacı'nın şəkili mənə göstərdi. Alıb öpdüm. Çox sevindim. Afərinlər söylədim, təriflədim. Allah-taala bir də sizi qorusun və pis nəzərdən saxlasın.

İndi yenə demək istəyirəm:

Budaqlı-şaxəli ağac daim dik olsun!

Ki, onun kölgəsində istirahət etmək mümkündür.

Məndən Məşədi Hacıya və gözümün işığı olan uşaq-lara salamlarımı çatdırın. Onlara cansağlığı və təhsillə-rində müvəffəqiyyətlər arzulayıram. Xüsusilə Məşədi Əliyə səmimi salamımı çatdırın.

Mirzə İmrana ayrıca məktub yazacağam. Bir də ba-şağrısı verdim üçün üzr istəyirəm. Məktub və göstə-rişlərinizi gözləyirəm.

Həqiqi dostun:
Məmməd Tağı Sidqi

30 dekabr 1902-ci il

Hörmətli maarifpərvər, ədib Məmmədağa Şah-taxtinski cənablarına!

Ey mənim maarifpərvərim!

Sənə canımı qurban etsəm rəvadır,

Bu xoş xəbər mənim canımın dərmanıdır.

Sizin elm və maarif nazirliyinə «Şərqi-rus» qəzetinin intişarına (nəşrinə) aid verdiyiniz ərizədən sonra hər gün, hər həftə səbirsizliklə həmin məcmuənin nəşrini gözləyirəm. Hər an sizdən bu xoş xəbərini eşitmək istəyirdim. İki həftə bundan əvvəl bu xoş xəbəri, yəni qəzetin nəşrinə icazə verilməsi xəbərini «Qafqaz» və «Nur-dad» qəzetlərində dərc olmuşdur.

Şer:

Səhər çağı nida gəldi mənə

Ki, dövr Şahi-Şücanındır.

Həqiqətən bu xoş xəbər bütün elm və mədəniyyət xadimlərinə, xüsusilə bu vilayətin bütün elm sahiblərinə yeni bir ruh və sevinc bəxş etdi. İnsana belə gəlirdi ki, guya Şərqdə yeni günəş doğdu və ulduzlar parladı.

Həqiqətən dillə və qələmlə həmin sevinci bəyan etmək və yazmaq mümkün deyil. Hətta qələmin də buna gücü çatmaz. Mən həddən ziyadə sevindim və şad oldum. Uzun sükutdan sonra bu xoş xəbər bizə çatdı. İndi mən səmimi-qəlbdən səni təbrik edib, xoş arzularımı çatdırıram. Allah taaladan istəyirəm ki, bu məcmuənin nəşrini davamlı və xeyirli etsin. Ümid edirəm ki, bu məcmuənin nəşri və yayımı bütün İslam ölkələrinin qəzetlərindən daha çox oxucu özünə cəlb edəcəkdir. Ona görə ki, həmin qəzet üç dildə bütün məsələləri özündə toplayacaq və oxuculara çatdıracaqdır. Bütün xarici müsəlman ölkələrinin əhalisi həmin qəzeti oxuya bilib və ona abunə yazılacağına ümid edirəm. Fars dilini bilməyənlər türkcə məqalələri oxuyacaqlar.

Türk dilini bilməyən fars dilində olan bölməsini oxuya biləcəklər. Yuxarıda qeyd olunan iki dili bilməyənlər rusca olan məqalələri oxuya bilərlər. Hər halda çox az adam tapılar ki, bu üç dildən birini bilməsin. Sonrakı işlər sizdən asılıdır. Qollarınızı çırmalayıb səy və təlaş etməlisiniz. Ona görə ki, indiki dövrdə yeni fikirli,

maarifpərvər, yazıçı və qələm sahibləri müsəlman ölkələrində günü-gündən artmaqdadır. Eyni zamanda onlar özləri onlarda olan çatışmamazlıqları başa düşüb və geridə qalmalarının səbəblərini başa düşüblər.

Şer:

Get-gedə söyüd ağacı bustanda özünə qüvənir,
Yavaş-yavaş qönçə gülüstanda gülür.

Hal-hazırda İranda və Qafqazda gənc maarifpərvər və ədiblər və elm adamlarının sayı çoxalıbdır. Onların hamısı sizin qəzetin nəşrinə və yayılmasına imkan daxilində köməklik göstərəcəklər. Əllərindən gələn köməyi əsirgəməyəcəklər.

Sizə aydındır ki, fars dilində olan «Hikmət», «Sürəyya», «Pərvəriş», «Həblülmətin» və sair fars dilində nəşr olunan qəzetlərin İrana göndərilməsinin qarşısı baş nazirin göstərişi ilə dayandırıldı. Onların İrana gətirilməsi qadağan edildi. Bunların hamısı baş nazirin uzaqgörənliyi və ağılı ucbatından olmuşdur. Yuxarıda adları göstərilən qəzet və məcmuənin müxbirləri bu yaramaz və cansıxıcı göstərişdən sonra öz peşələrindən əl çəkdiilər (öz kağızlarını cırdılar və qələmlərini sındırdılar) və boş-bıkar oturdular. Hal-hazırda onların hamısı sakit oturub, fürsət gözləyirlər.

Sizin qəzet isə Allaha şükürlər olsun bütün Şərq və Qərb ölkələrinə göndərilməsi azad və sərbəstdir. Onların göndərilməsinə heç bir maneə yoxdur. Həmin müxbirlər və yazarlar sizə müraciət edəcəklər və öz yazılarını sizin qəzetdə çap etdirəcəklər.

Siz özünüz bu məsələləri bizdən daha yaxşı bilirsiniz və sizə daha çox aydındır. Lakin yenə də bunları sizin nəzərinizə çatdırır və bildiririk ki, tutduğunuz yoldan geri qayıtmış və möhkəm dayanın. Tutduğunuz yol tikanlı da olsa, gülə-gülüstana dönər.

Deməli, ümid etmək olar ki, az müddətdən sonra «Şərqi-rus» qəzeti millətin-gənclərinin qaranlıq ürəklərində nur saçacaq və bilik-mərifət çırağı cəhalet çölündən səadət-xöşbəxtlik sarayına aparacaqdır. Sizin adınız da tarixdə ədəbi olaraq həkk olunacaqdır.

Şer: Ürəyini möhkəm tut ki, dünya onun üzərində dayanmışdır.

Həqiqi və səmimi müxlisiniz:

Məmməd Tağı Sidqi

İlk mərhələdə qəzetin yayılmamasına səbəb onun illik abunə qiymətinin baha olması ola bilər. İnanıram ki, bu da tezliklə həll olunar.

Naxçıvandan
2 sentyabr

Hörmətli və mehriban məşədi Qurbanəliyə

Əzizim! Bilirsənmi ki, sən gedəndən sonra ürəkdə nə qaldı?

Karvan gedəndən sonra ancaq odun közü qalır.

Həqiqətən, on beş gün olar ki, Naxçıvana gəlmişəm. Tək qalmaqdan ürəyim sıxılır. Ürək sıxıntılarımı yazmaqla onlar bir vərəq kağıza sığışmaz. Bu təkliyi heç bir vəchlə bəyan etmək mümkün deyil. Bəlkə də Siz özünüzməni dərk edəsiniz ki, nə demək istəyirəm. Sizinlə söhbət vaxtı görürdünüz ki, bəzən sözarası zara-fatlar edirdim. İndi də bəzən öz-özümə zümzümə edirəm.

Aşağıdakı beyt mənim ürəyimdən keçənləri bəyan edir:

Mənə munis olan yanımdan getdi,
Artıq hansı ümidlə bu şəhərdə qalım?

Sizə də başağrısı verirəm. Baxmayaraq ki, Siz belə məktubları oxumağa adət etmişsiniz.

Yenə heç olmasa bir zaddır. Bu məktubu yazmaqdan məqsədim budur ki, məni unutmayasınız.

Məşədi Məmmədə yazdığı kağızlardan bəzisi ki, mülahizəyi-həqiranəmizə yetir, kamali-təcil ilə və kərandaş ilə yazmaqdan məlum olur ki, kisrəti-məşğələdən şəkkiyyat yadından çıxıbdir.

... və fəhlə barəsində o qədər təkid etmişdin ki, məbada göndərəsən! Əlbəttə, göndərməyəsən! Ha, əlbəttə, göndərməyəsən ha!...

Bu təkidati-əkidanələrinizdən məlum olunur ki, əl-həmdüllah Vətəni-əzizimizin əhalisi külliyyətlə bulunurlar. Filvaqə gərəkdir bunu da nəzərdə tutmaq ki, dünyada, xüsusən bu əsri-münəvvəri-həsrdə heç bir səbə və mütəsəb işlərdən əncamə yetişməyib. Məgər inki əbnayi-Vətənimizin səyi-bəlağanələri və himməti-mərdanələrilə. Məsələn, həmmalı və nəqqaşı və kənnası

və rəncbəri və sair muzdurluq bu günə ümurati-mühüm-mənin hamısı bizim Vətəni-əzizimiz olan İran ərusi-cahanın əhalisinin yədi-təsərrüfündə və təhti-himayəsindədir. Pəs bu bəyanati-vazihane və bu məqalati-sadiqanədən məlum və müstəfad olunur ki, məmləkəti-Rusiya və sair düvəli-mütəməddinə hər bir halda məbdəyi-feyz və bərəkət olan İrana möhtacdır.

Necə möhtac olmasın ki, fəhlə çıxır oradan!!! Bənnə çıxır oradan! Dərviş gəlir oradan! İlançı gəlir oradan! Meymunçu çıxır oradan! Mərsiyəçi gəlir oradan! Rövzəduz! Növhenəz! Duaqazan, tassoran, püstətəraş, mütribbaz, üzərlikdolandıran, kömür mədənçiləri, çaxırıçən, cibkəsən. Və hakəza bu günə sənətkarani-durəndiş və məharət peşələrdən minlərcə bəyan etsəm itmamə yetirə bilməyib, yenə əczimə etiraf edib, qüsurumu meydana qoyacağam və bu aləmi-insaniyyətə rəvnəq verən və islamiyyətin tərəqqisinə çalışan əşxasi-məzkur..... bularaq ..... cənabi-əcəlli-əkrəm, əfxəm və əzəm vəliəhdi-vala həzrətlərinin intişari-maarifə olan nəzəri-kimya əsərlərinin fəvand və nətayicinin cümləsindən birisi də mərkəzi-maarif olan Təbrizdə nəşr olunan «Şəbnaməyi-bəsirət»dir. Olsun ki, cənabınızın «Şəbnamə»dən ittila və agahınız yoxdur. «Şəbnamə» dediyimiz necə ki, sair düvəldə ruznamə. Paytaxt sayılan və məlayiki-pasiban olan xitteyi-Tehranın əncüməni-daniş əzaları təhqiqiti-tamam ilə nəzəri-müləhizələrində tutublar ki, şəbnamənin mənfəəti xah millət üçün, xah məmləkətdən ötrü və xah dövlət üçün ruznamədən artıqdır. Şayəd, bu əngərrib vaxtda İranda neçə ruznamə ki, nəşr olunur, hamısı «Şəbnaməyi-bəsirəti» şəklində meydana çıxıb, rəvnəqəfzayi-mətbuati-İslamiyyə olsunlar. Odur ki, vəliəhdi-valanın əfkəri-aliyyəsinin mənafe və fəvaidi cəlbi-ənzari xəlayiq edib, məclis-məhafildə mətəhi-müzakirədir. Söz yoxdur ki, zamani-atiyədə təxtgahi-səltənəti vücudi-məsudları ilə müzəyyən buyurandan sonra əfkəri-əbkarının qəvaid və fəvaidi ümum Avropa dövlətlərinin əncüməni-danişlərində dəstürüləməli tutulacaqdır.

Qərəz, tuli-əncam olmasın «Şəbnaməyi-bəsirət»in bir bəndinin yazıram ta məlumunuz olsun ki, «ziri-kasa nim kasəyi-həst».

Bu bəndi-məxsus...

Deyib, ərz və izhar olunur.

Təbrizdə bu günlərdə bir firəngi balon ilə havaya qalxıb, bunun zımnında xəbərnigari-şəbname dördüncü göydən yazır.

Amma bu fəğərə çox tulanidir, vərəqədə güncayış yoxdur. Lazım gördüm bu fəğərəni ərz edim ki, xəbərnigari- «Şəbnaməyi-Bəsirət» Tehrandan yazır.

Məzkur ruznamə yazır ki:

«Rəbiü-rabə ayının otuz səkkizinci günündə Hacıbüddövlə karvansarasının cənbi-mübarəkində bir qatıq karxanası Abrizüddövlənin ehtimami-tamilə şərəfi-iftitah qəbul etdi...»

«Şəbnaməyi-Bəsirət» bu karxananın banisi və müəssisini və özünü və qatığını çox-çox tərif və tövsif edəndən sonra yazır ki, filvaqe bir elə ləziz və lətif qatıqdır ki, havanın hərarəti nə qədər təsir etsə də yenə qəlyana gəlməz. Çünki buna qatıq demək olmaz. Ayran şəklindədir.

Hərgah əmnayi-dövləti-ileyh bu karxananın nizam və intizamına və tərviç və tərəqqisinə himmət və səyibəliğanələrini məsruf tutsalar, bir az müddət zərfində məzkur karxananın qatığı ayran şəklindən çıxıb abirəvan (axar su) surətinə girəcəkdir.

Mühərriri-şəbname artıq ümidvar olub və müştərikini-batəmkinlərinə də ümidvarlıq verir ki, əmnayi-dövlət içində bu karxana xüsusunda hər gün müşavirə olunur ki, tərəqqisinə və tərviçinə çalışsınlar. İnşaallah səy və ehtimamlarını diriğ etməyəcəklər.

Və bir də həmişə dünyada qərar belədir ki, ümuri-nafiə və mühüm-mati-əzimə (mənfəətli və mühüm-böyük işlər) yavaş-yavaş tərəqqi tapıb, məmul olur. Necə ki, Avropa dörd yüz ildir ki, çalışır. Hənuz indi-indi bir növ iş üstünə düşübdür.

Əzizim Məşədi Qurbanəli!

Şəbnamənin kərmə karxanasının xüsusunda bir bəndi-məxsusu vardır. İstəyirəm onu da yazım. Amma yoruldu və kağızda da vüsət yoxdur. Hələ bir papiros çəkim, görək necə olur...

Papiros çəkdim. Amma gecədən çox keçibdir. Saat on ikiyə işləyir, bəsdir. Sən də axır işin var, bیکar deyilsən. Bunları oxumaq daxi bir işdir. Belə-belə sözləri danışmaqdan yorulduq. Belə-belə müzəxrəfatı özümüze iş edib, işdən qaldıq.

Bəsdir. Bir az da dərs pərgarlayım. Səhərə yenə bu bir lazımlı işdir.

Məşədi Tağı müəllim Sidqi

s.v. 24

Naxçıvandan

*Maarifpərvər, böyük və hörmətli qardaşım
Məşədi Həsən cənablarına!*

Hörmətli və böyük qardaşım, başına dönüm!

Bahar fəslidir, gül iyi gəlir. Ruzigarın alçaqları çölə və bağlara gedirlər. Ürəyi açıq olanların çöl və bağları dilbərin evidir. Bu birinci məsələ.

İkinci budur ki, məktubu oxuduqdan sonra sevinəsən və ürəyin açıla.

Şer:

Həriflərlə oturub badə içdikdə,

Badə içən əsl insanları yada sal!

Üçüncü ərzim budur ki, Hacı Abbas ağa ilə göndərdiyin salamları əmanət olaraq gətirib mənə təqdim etdi.

Allah-taala onu xeyrlə mükafatlandırınsın.

Hacı Abbas ağanın o zəhmətlərinin müqabilində mənim məktubumu sənə gətirib. İndi sən onu oxuyursan. Üç gün olar ki, ondan ayrılmışam. Mənim salamlarımı ona yetir.

Dördüncü sözümə diqqətlə qulaq as!

Məktubu oxuyub qurtardıqdan sonra Məşədi Tağıya məktub yazmaq fikrinə düşmə. Səni and verirəm Şirazlı xanım Şaximabatın canına, əhvalını pərişan etmə, çox da müqəyyid olma. Mən səndən məktub istəmirəm. İstəsəm də, bilirəm ki, sən mənə məktub yazmayacaqsan. İndi ki, belədir, özünə çox zəhmət vermə. Məni də xəcalətli etmə. Nə özünə zəhmət ver, nə də məni gözü yolda qoy. Mən ölüm belə deyil?

Vallah belədi. Hin, sən Allah Məşədi Həsən dadaş!!!

Beşinci xahişim bulur ki, qəhvəxanada (çayxanada) əyləşən əhli-müsahiblərə, ümumən çox-çox dua və salam yetirirəm.

Bilirsən ki, niyə (xüsusilə) yazdım. Amma heç kəsin adını yazmadım. Səbəbi budur ki,...

Şer:

Nasehlərdən eşitmişəm bu sözü,

Cananın adını ürəkdə gizli saxlamaq gərəkdir.

Altıncı budur ki, bir neçə məsələ var idi, yazmaq istədim. Lakin,

«Bu sözü qoy başqa vaxta»

Çünki, əvvəla, kağızda o qədər vüsət qalmayıb. İkinci budur ki, vaxtında vüsət yoxdur.

Üçüncü, sənin dərdindən xırda və qələməndaz (qarmaqarışıq) yazdım.

Açıq və güşadə və səhl və sadə yazdım ki;

Çətinlik çəkməyəsen və asanlıqla məktubu oxuya biləsən.

Hər halda məni bağışla. Qulluğunda hazıram.

Həqiqi müxlis: Məmməd Tağı Sidqi

s.v. 26

Bəradəri-həqiqi və mənəvi Sultanməcid

Qənizadə əfəndim həzrətlərinin mülahizeyialilərinə

30 noyabr 1903

Bəradər can! Bir neçə həftə bundan müqəddəm irsalına sərfi-himmət buyurduğunuz iyirmi nüsxə «Kilidi-ədəbiyyat» risalələrinin vəchində bir məbləği-qəlil poçt vasitəsilə təqdimi-xidmət etdim. Ümidvaram ki, vüsul olubdur. Risalələrin inzimamı ilə bir müxtəsər məktub məhzi-məhəbbət və əhvalpursanlıq ilə lütfən irsal edib və zimmən «Şərqi-rus» cəridəsində ədəmi-nəşri-əfkar və sair əhvalati-cariyə yazmamaq xüsusunda istifsar buyurmuşdunuz, məsbuq oldum.

Cənabınızın bu hüsni-təvəccühündən və intişari-maarifin qeydinə qalmasından və möhtaci-müavinət olan millətimizin tərəqqi və maarif aləminə diqqəti-nəzər ilə baxmasından nəhayət dərəcədə məsrur və məşuf və qayət mərtəbədə mü təşəkkir və məmnun varam.

Allah-taala xeyir və səadətlə mükafatlandırırsın.

Bəradəri-əzizim! Bu sualın eynini bəndəniz də cənabınızdan etmək istəyirəm ki, aya, bəs Sizin nəticəyi-əfkar və asari-qələmiyyənizdən (vəlov inki təbriknamə də olmuş olsun) nə üçün «Şərqi-Rus»da görünmür?

Amma çünki bu müddətdə ki, cənabınızla həmrəzlik və həmfəkarlıq yolu ilə qaibənə irsal və mərsul (yazışma) və təətiyi-əfkar etmişəm.

İnsaniyyət olsun, mədəniyyət olsun, siyasət olsun, bir sözlə, aləmi-maarifin hər bir nöqtəsində özümü cənabınızla həmrəy və həmfəkar görüb, həməən əzmimdə rasix və niyyətimdə sabit və məsləkimdə müstəqim və nəticəyi-xəyalatınız olan əqidəmin peyrovisi (davamçısı) varam. Bu səbəbə bu mühüm məsələ məbəynimizdə (aramızda) mükatibəsiz həll olunduğuna görə sual etmək istəmirəm. Necə ki, bir vaxt Qaspirinskinin xüsusunda kitabətən (yazılı surətdə) sual və cavab etdik. Axırda hər ikimizin rəyi o barədə müvafiq çıxdı.

Yadından çıxmayıb ki, altı il bundan müqəddəm Qaspirinskinin qəzetəsi, məsləki, tamahkarlığı, xəsisliyi, nəfispərəstliyi... və hətta Əmiri-Buxarası barəsində sənə bir müfəssəl məktub yazmışdım. Cavabında yazmışdınız ki, mən onunla görüşüb, qonuşub, həmsəfər olub, səyahət etmişəm də, onun zəmayiri-məknunəsinə və xəyalatı-fasidəsinə bu dərəcədə vüquf yetirməmişdim. Axırda «Krim» qəzetəsində İsmayıl bəyin barəsində dərc olunan bir fəzilətli bəndi xidmətinizə təqdim etdim. Yenə yazmışdınız ki, bu bəndi kəsib, çərçivəyə qoyub, qonaq otağında divardan asmaq lazımdır. Həmin o kağızlarınız mühəqqər (kiçik) kitabxanamda sair lazımlı kağızlar ilə məən (birlikdə) məhfuzdur.

İndi «Şərqi-Rus» xüsusunda da etdiyiniz sualın cavabında icmal vəchilə bir neçə sətir yazacağam. Görüm ki, aya, bu barədə də həmrəy və həmfəkar olacağıq, ya yox.

«Şərqi-rus»un nəşrinə izn və imtiyaz veriləndən sonra nəhayət mərtəbədə məsrur oldum, təşəkkür etdim,

təbrik yazdım, təhniyyət verdim. Ümidvar oldum ki, bundan sonra türki-Azərbaycan dilində milli qəzetəmizin səhifələri millətin üləma və üdəbası ilə (ədiblərilə) avam və cahillərinin arasında vasitə olub, bir və ya bitərəfanə və hər bir qərəz və mərəzdən xali bəyani-halımızı şərh edib, dərdlərimizə dərman göstərib, nəşri-maarifə davam edəcəkdir. Miad və maaş barəsində, ruhani və cismani nadanlıq bəlasına mübtəla olan milləti zülməti-cəhalətdən xilas edib, cahili-nicatə və təriqi-səadətə yetirəcəkdir.

Bir neçə vaxt da bu şadlıq ilə ümidvar və bu ümidvarlıq ilə şad ola-ola gözlədik. Gəlmədi, intizarını çək-dik, çıxmadı, nigaran olduq. Mətbuat aləminə qədəm qoymadı, ancaq-ancaq çıxdı.

Axırda çıxdı, nə çıxdı? Bir yekə mücəllitə, bir böyük iqtisaf.

Əvvəlimci nömrəsində Hacı-Zeynəlabdinin səxavəti, sonra şeyxülislamın əhanəti, bir az sonra «Kaspi» qəzetəsinin rəğabəti, yavaş-yavaş Osmanlı dövlətinin səfahəti, onun zimnində Sultan Əbdülhəmidin həqarəti və onun ilahi qanununun məzəmməti, babilərin dəyanəti, Qaspirinskinin xəyanəti və .....və.....və.....

s. v. 23

*Bəradəri-ruhani və əzizi-cani, maarifpərvər cənab
Mirzə Rəhim Xəlilov əfəndim həzrətlərinin mülahi-
zeyi-alilərinə bir məktubi-mühəqqəranədir*

Məhəbbətli bəradər!

Tükənməyən möhnətimi və tulani söhbətimi, xüsusən ixlas və iradətimi bu vərəq parələr vasitəsilə cənabınıza yetirmək mümkün olmadığına görə və dərya-dərya müsibətləri və göz önündə sel suyu kimi tökülüb cərəyan edən bipayə və mayə hərəkətləri kağız üzərinə qoyub, paket içinə sığışdırmağa müqtədir olmadığımıza görə bu müddətdə sənə kağız yazmağa iqbalım müsaid olmayıb-dır. Və illa meyl və məhəbbətim, iradə və məvəddətim gündən-günə ziyadə olmasa da, yəqin bil ki, nöqsanpəzir ola bilməz.

Şer:

«Məhəbbət elə isti oddur ki, sönmək bilməz».

İzhari-dərd və qəmdən və ibrəzi-hüzn və ələmdən sərfi-nəzər edib həmin bu məhəbbəti-mənəvi barəsində bir neçə kəlmə yazmağa hərgah qələm sərəkəşlik edib hələtim təğaza etməsə və xəyalım pərişan olub sözlərim şivəyi-məntiqdən kənar olsa da, məhəbbəti-mənəvinin özü məni biixtiyar edib, məcburən yazmağa vadar edəcəkdir.

Məhəbbət nədir?

Doğrudan, «Məhəbbət nə deməkdir?» Bu möc-üzünümə və bu neçə hərfdən mürəkkəb olan kəlmənin mənası nə böyükdür!

Sübhanallah, bu məhəbbət aləminə diqqətlə baxanda nə qədər heyrətəngiz əlamətlər, çox behcətamiz kəramətlər müşahidə olunur. Və nə həddə fərəhxiz işarətlər və bu dəryayi-layədənəhiyə (ucsuz-bucaqsız dənizə) qutəvər olanda neçə böyük səfinələr (gəmilər) və neçə gizlin xəzinələr nəzərdə cəlvələnir.

İnsanı bu hamı siyasət və mədəniyyətə, səlamət və həlakətə, müsibət və məsərrətə, fərəh və şiddətə, mənfəət və məzərrətə, izzət və zillətə və sair yüz min belə hələtə düçar edən nədir?

Məhəbbət!!

Yer üzündə bu hamı qüvvəyi-mütəhərrikəyə malik olan insan və heyvanın və bəlkə cəmi zərrati-kainatın hər birini bir məqsud dalısınca aparan nədir?

Fəqət məhəbbət!!

Fəriğbal və asudəhal oluram ondan ki, bu mətləb cənabınıza məndən artıq məlum ül-fəhm olduğuna görə bu barədə şərh-i-məqal və bəsti-kəlama ehtiyac yoxdur.

Və lakin burasını ərz edim ki, bu ifir (ruh ül-ərvah) cəmi mövcudata sari və cari olan məhəbbət vücudi-insanidir ki, mütəəddid hissələrə münqəsim olur və miqdarının təfavütünə görə hər şəxsdə bir növ təcəllayələr. O cümlədən ümdə və başlıqları olan hüsn və camal məhəbbəti, əhlü-əyal məhəbbəti, cahü-cəlal məhəbbəti, malü-mənal məhəbbəti və sair şöhrət, rəyasət, nüxüvvət, cəhalet məhəbbətləri.

Və bu istisna etdiyim məhəbbət sayılan və bimənzur olan məhəbbətlərindən savay, yuxarıda zikr olunan məhəbbətlərin hər biri bir məqsud və bir ümid ilə insanı

öz tərəfinə cəlb eylər. Amma dostluq və həmfəkarlıq məhəbbəti bunların heç birisinə təşbih və qiyas oluna bilməz. O bir məhəbbətdir ki, nə onu qəsd və iradə ilə artırmaq və nə zor və cəbr ilə əksiltmək olur.

Məhəbbət bəzminə qurban ollam ki, orada gədalar və şahlar (kasıblar və varlılar) üzbəüz otururlar.

Bəs məhəbbət deyilmi ki, heç bir layiqanə xidmətə məsdər olmadığım halda və heç bir ləyaqətə səzavar olmadığım surətdə həmişə məni sənin xatirindən fəramuş etdirməyir?

Məgər bu o məhəbbət deyilmi ki, hər vaxt mənim məxdumi-möhtərəmim, sənin əzizi-mükərrəmim Mirzə Nəsrulla Əmirova kağız yazanda mənim ismimi xəyalına salıb, bir təsəvvüri-məhrəmanə ilə qırmızı qəlbimin ucundan qara mürəkkəblə ağ kağız üstünə qoydurur?

Məgər bu o məhəbbət deyilmi ki, Novruz bayramında məni də mühiblər cərgəsinə çəkib, didar vərəqəsində «Neçə belə fərəhbəxş günlər görəsən əfəndim!» ibarəsini yazdırır?

Vaqiən həmin gün mənə o qədər fərəh və sürur üz verdi ki, hərgah bundan sonra elə fərəhbəxş günlər görməsəm də, həmin gün mənə kafidir, əfəndim.

Məgər bu o məhəbbət deyilmi ki, bu əyyami-məhərrəmdə gecələri hər kəs məclislərdə hazır olub, amma mən tək və tənha bu vərəqəni müsəvvədə etməyə (qaralamağa) məşğulam?

İndi şad və məsrur olub və olacağam. Ondan ki, bu müqəddəs məhəbbətin daməni-pakı hər bir lövsi-qərəzdən və mərəzdən münəzzəh və bərridir. Və elə bir bəsit və mücərrəd cövhərdir ki, nə ixtiyar ilə fəna olur və nə də izzətlə bəğa bulur. Oda düşsə yanmaz, suya düşsə sönməz. Elə bir gülzari-müzəyyən və rənadır ki, nə tufani-cəhan onu xasü xaşak ilə doldurar və nə badi xəzan onun növrəstə güllərini sovurar və xiləlpəzir edə bilər. Əgər zahirən bunun əsasına xiləl yetirən bir şey olsa, o da mərgdir.....

Yarımçıqdır.

1. I. 1902

Hörmətli Məmmədağa cənablarına!

Hörmətli maarifpərvər!

Bir neçə gün bundan qabaq təbrik məktub sifariş poçtu ilə ünvanınıza göndərdim. Belə ümid edirəm ki, indiyədək həmin təbrik məktub siz cənablara çatmış olar.

Hörmətli Məşədi Qurbanəli cənablarına göndərdiyiniz məktubu aldı. Mənim haqqımda yazdıqlarınızı birlikdə oxuduq.

Bizi dəvət etdiyinizə görə və xüsusilə mənə qarşı yazdığınız məhəbbətli sözlərə görə Siz cənablara öz minnətdarlığımı bildirirəm.

Allah taala sizi xoşbəxt etsin və mükafatlandırınsın.

Hal-hazırda məndə sizin mərd-mərdanə və sədaqətli olmağınıza heç bir şübhə yoxdur. Sizin təklifinizi qəlbən və ruhən qəbul etməliyəm.

Mən özümü bu müqəddəs yolda iftixar etməliyəm. Bu mənim üçün əbədi bir səadətdir. Lakin məni bu yoldan çəkindirən bir maneə varsa, o da ailə vəziyyətimlə əlaqədardır. Mən onlarsız heç bir yerə gedə bilmərəm.

Allah bərəkət versin. Altı az yaşlı övladım var, məndən başqa baxanları yoxdur. Haraya getsəm onları da özümle aparmalıyam. Tiflisdə olmamışam. Oranın həyatından və yaşayış tərzindən xəbərim yoxdur. Bir yerdən başqa bir yerə bu qış vaxtında köçmək çox çətin məsələdir. Məsləhət bilsəniz bir neçə vaxt hələlik burada qalım. Buradan yazmaqla Sizinlə əməkdaşlıq etmək iqtidarındayam. Hər həftə istər fars, istərsə də türk dilində müxtəlif sahələrə aid faydalı məqalələr, yeni əhvalatlar və hadisələr yazı bilərəm.

Əgər mənim orada olmağım vacibdirsə və işin başlanğıcında və qəzetin açılış günündə bütün müavinlərin, yazarların, qulluqçuların və idarənin əməkdaşlarının orada olmaları vacibdirsə, o zaman bu barədə mənə məlumat verməyinizi xahiş edirəm. Arifə bir işarə kifayət edər.

Hər ikimiz sizinlə məsləhətləşirik və sizdən cavab gözləyirik. Biz sizin tabeliyinizdəyik. Sizin göstərişinizi gözləyirik.

Şer:

Mən dairədə bir xırda nöqtə kimi yəm,
Sənin əmrin mənə qanundur.

Həqiqi müxlisiniz:

Məmməd Tağı Sidqi

Salam-dua yazmağa qələm götürdüm,
Bütün İran qəmini yazmaq üçün.
İran qəmini və onun viran olmasını,
Həddən keçib, bilmirəm hansını yazım.

Ey mənim vətənpərvər və maarifsever əziz dostum!

Sənə qurban olum. Bir neçə vaxtdır ki, bir-birimizdən xəbər tutmururuq, məktublaşmırıq. Əhvalımın pərişan olmasından məktub yazmağa belə məndə güc qalmamışdır. Xəcalətli olduğuma görə məktub yazmağa cəsarət etmirdim. Lakin bu gün mənə çox əziz və mehriban olan dostlarımdan biri Məşədi Qurbanəli Şərifzadə Naxçıvani həyat yoldaşı ilə ziyarətə getdiyindən fürsət tapıb bu məktubu cizma-qara etdim. Məktubu gətirən şəxslə oturub çəkinmədən hər-tərəfli söhbət edə bilərsiniz. Çox gözəl xasiyyətli və bilikli və geniş təfəkkürlü bir şəxsdir.

Özüm də bilmirəm nədən başlayım. Siz indi düşünəcəksiniz ki, mən yenə də vətənpərəstlikdən, vətənpərvərlikdən vətənpərvərlikdən, filankəsin vətəni belə oldu, elə oldu və buna bənzər sözlərdən yazacağam.

Xeyr. Artıq belə ifadələrdən boğaza yığılmışam. Vətən, vətən deməkdən bir nəticəyə gələ bilmədim. Saçlar ağardı, qara günlərə qaldıq. Özümün yazdığım türkcə bir beytlə sözümü davam etdirirəm:

Nə yar yarım olaydı, nə mən vüsala yetəydim,
Nə gərdəninə rəğibin qolu həmayil olaydı.

Həqiqətən, nə belə Vətən olaydı, nə bu qədər dərd-qəm. Dərd-qəmin çoxluğundan səbr kasamız dolub, daşıbdır. Keçmişdə onun sərhədləri nə qədər olub, indi nə qədərdir. Əcnəbilər torpaqları zəbt ediblər. Daxili işlərinə qarışırlar. Əcnəbilərin nüfuzu həddən artıqdır ki, onları yazmaqla qurtarmaz. Hər kəs öz hayındadır. Baş nazirdən tutmuş adi qulluqçuya qədər hərə öz şəxsi mənafeyini güdür. Rüşvətxorluq baş alıb gedir. Hamı öz hayındadır. Özbaşınalıq ölkəni bürüyüb gedir. Bünövrəsi dağılan binanı yenidən bərpa etmək mümkün deyildir. Hərə özü üçün çalışır. Cərimə və rüşvət almaqla, halal və haramı bir-birinə qatmaqla kəndləri talayırlar ki, özləri və uşaqları üçün var-dövlət əldə edib, həyat sürsünlər.

Arxda axan su bir də geri qayıtmaz.

Düşmənlərin bu hücumlarına sinə görə bilmədiklərinə görə öz mənafeələrinə üstünlük verib hər gün təmkinlə əcnəbilərə imtiyazlar verir, rüşvət alır, medallar satır, ləqəblər hədiyyə edir, maaşları kəsirlər. Var-dövlət toplamaq, vətəni satmaq və başqa-başqa işlərdən çəkinmirlər.

Biz özümüz də başqa millətin nüfuzu altında olduğumuza görə cürbəcür münasibət və bəlalara düşər olduğumuza görə başqasının dərini çəkmək bizə lazımdırmı? Onlar dostu düşməndən, nuru zülmətdən, azadlığı əsarətdən ayıra bilməyib, öz dərnlərinə əlac yolu axtarmaq fikrində deyillər. Biz nəyə görə mədəniyyət izləri görünməyən bir vətənin dərini çəkməliyik? Əgər inkişaf əlamətləri nəzərə çarparsa, o da öz xeyirlərinə görədir. Müvəqqəti mənfəətlər isə yatmış millətə qismət olacaqdır. Onlar bu işığın haradan gəldiyindən xəbərləri yoxdur. Bu su haradan axdığından xəbərsizdirlər. Bilmirlər ki, bu axar su kimləri suvaracaqdır.

Bəli, o balıqlar ki, dərya içrədir, dəryanı bilməzlər.

Hörmətli ədib! Biz də hər bir şeyin daşını atıb, lal-kar bir qıraqda oturmuşuq.

Biz də öz məqsədimizdən əl çəkmişik. Axırı necə olarsa, olsun. Bundan sonra «Vətən» sözünü unudacayıq. Vətən mahnısını oxumayacağıq.

Xainlərin, vətəni satanların gözü aydın olsun! Qonşu ölkənin mühəndisləri Culfa-Qəzvin dəmiryolunun layihəsini hazırlamaq məqsədilə İrana gəlmişlər. Layihə hazır olandan sonra (üç aydan sonra) dəmiryolunun çəkilişinə başlayacaqlar. Qeyrətsizlərə muştuluq verirəm:

Əcnəbilərin niyyəti həmin dəmiryolu ilə yerinə yetirildi. Bu yolla öz niyyətlərini həyata keçirdilər. Bundan qaçmaq mümkün deyildir.

Şükürlər olsun ki, İranda buna qarşı çıxanlar da oldu.

Aydındır ki, bu barədə İranı Hindistanla müqayisə etmək olmaz. Keçmişdə İran pul əməliyyatı bank olmadan tənəzzül etdiyindən bundan sonra inkişaf edəcəkdir.

Şükürlər olsun ki, dövlət tərəfdarlarının ağıllı tədbirləri nəticəsində fars dilində olan qəzetlərin (mətbuatın) İrana gətirilməsinin qarşısı alındı. (Onların gətirilməsi qadağan edildi). Əks halda dövlət işlərinin vəziyyəti və millətin vəziyyəti, xüsusilə maarif və mədəniyyətin işləri qarmaqarışıq və dözülməz bir hala düşərdi.

«Hikmət» qəzetinin katibi olan Mirzə Mehdi bəyi ayrı-ayrı səbəblərdən Misirdən Tehrana gətirib susdurdular və yazmağa qoymadılar. «Pərvəriş» qəzetinin müdiri yaxşı ki, bağı çatlayıb, tezliklə dünyasını dəyişdi. (Mirzə Əliməhəmməd xan).

Dövlət adamları və millət vəkili onun ölümünə sevinməlidirlər. Ona görə ki, onun dili və qələmi çox iti idi. Yas saxlamaqdansa, şənlik etməlidirlər. Rəşt şəhərində sakin olan Əminəddövləni də İrandan sürgün etməlidirlər. Ona görə ki, o, İranın indiki vəziyyətindən narazıdır. İranın nazirlərini arsız adlandırır və deyir ki, onlar işləmirlər. Aldıqları borcları hara xərclədiklərini soruşur. Bəzən Avropa ölkələrinə etdikləri səfərlərin nəticəsini yada salır. Bəzən doda-

qaltı İran alimlərinə lənət yağdırır. Sakit dayanmır. Daim belə və buna oxşar sözlər onlara yağdırır.

Elə bu Molla Əbdürrəhim Talıbov da bu günlərdə öz əqidəsini dəyişib. Dostlarından birinə yazdığı məktubda İrana gedəcəyini və Təbriz şəhərində sakin olacağını bildirmişdir. Lakin irəliləyiş və maarifpərəstlik onda müşahidə olunmur. Son iki-üç ildə geriləyir. Belə-belə şeylər yazır. Yazır ki:

«Ehtiyac» qəzeti bizim ehtiyaclarımızdan o qədər yazdı ki, axırda «İqbala» çevrildi. İqbalı da qəlp edib, davamsız etdilər.

«Nasiri» qəzeti qələbə çalmadan dünyasını dəyişdi. «Rüşdiyyə» məktəbi kamal mərtəbəsinə çatmamış bağlandı. «Bəğaiyyə» məktəbi Ədibülməmalik rəhmətə gedəndən sonra ədəbiyyat və ədəblə vidalaşdı. Hal-hazırda nə qədər çalışırlarsa, bir şey çıxmır.

Başqa səhifələrdə yersiz sözlər və kobud cümlələr işlətmişdir ki, onların burada təkrar olunmasına ehtiyac yoxdur.

Ardı var.

Sidqi

Fars dilindən tərcümə edəni:
Arif Ramazanov

15/Rəcəb/ 1320-ci il

23/IX – 1902-ci il

Hörmətli «Müzəffəri» qəzetinin müdiri!

Hörmətli maarifpərvər!

Şer:

Əlacı varsa, onu sağalt!

Yoxdursa dükanı bağla, əttarlıq etmə!

Doqquz aydan artıq olar ki, «Müzəffəri» qəzeti qorxu və iztirablarla dolu bir surətdə nəşr olunur. Nəşr olunduğu gündən mənim adıma hər nömrədən üç

nüsxə göndərdiyinizə görə öz minnətdarlığımı bildirirəm. Eyni zamanda məni unutmayıb iki-üç məktubla yad etdiyinizə görə öz təşəkkürümü bildirirəm.

Allah taala Sizi xeyirlə mükafatlandırınsın!

Lakin aşağıda deyəcəyim səbəblərə görə Sizin mənə göndərdiyiniz məktublara cavab yazı bilməmişəm. Buna görə də əvvəlcədən üzr istəyirəm.

Mən rəbiülevvəl (müsəlman tarixinin ilk ayı) ayının 22-də sizə məktub göndərmişəm. Ümid edirəm ki, çatmış ola.

Nəzərinizə çatdırmaq istəyirəm ki, mən son iki-üç ildə daimi şəkildə Naxçıvanda olmamışam. Aleksandropol və İrəvan dəmiryol idarəsində işlədiyimə görə Naxçıvanda olmamışam. Üç-dörd aydan bir qohum və dostlara baş çəkmək məqsədilə Naxçıvana gəlib tez də qayıdırdım.

Dostlarımdan biri mənim xahişimlə sizə məktub yazmışdır. Bir ay olar ki, tamamilə işdən azad olub, Naxçıvana qayıtmışam. Mənim ünvanıma gələn bütün qəzet və məktubları diqqətlə oxuyub və nəzərdən keçirirəm. Eyni zamanda Sizin mənə göndərdiyiniz məktubları oxuyub, həmin məktubu yazıram.

Birincisi, nəzərinizə çatdırmaq istəyirəm ki, mən sizin mənə yazdığınız məktubları heç kimə göstərməmişəm. Ona görə ki, siz mənə «Müstətab cənab», «Kamil ədib», «Aqil ədib», «Zəkalı fazil», «Yeganə alim», «Fərzanə filosof» kimi ifadələrlə müraciət etmişsiniz. İnsafla desək, həmin ifadələr yersizdir. Həmin ifadələr artıq öz əhəmiyyətini itirmiş və arxaıqlaşmışdır. Mən bu ifadələrin nə qədər qəbahətli olduğunu yaxşı bilirəm. Elə sizin özünüz də yaxşı bilirsiniz. Lakin belə ifadələrin yazılmasına iki səbəb ola bilər:

Ya məni nadan hesab edirsiniz, yaxud siz İranda belə ifadələrin işlənməsinə adət etmişsiniz. Belə ki, «buna – o», «filana – behman», «aşağıya – yuxarı», «hilala – bədr», «quyuya – cah», «zülmətə – nur» və bunlara oxşar sözlərə öyrəşmişsiniz.

Bunların hamısı məhəbbətdən doğur. Kin və qəzəbdən deyildir.

Və yaxud cəsarətlə demək olar ki, bu binanın əsasını Şirin qoymamışdır. Bəlkə Xosrovun qoyduğu adət ənənədir.

Sonra məktubda yazırsınız ki, qəzetiniz üçün faydalı məqalələr yazım. Mən çox yaxşı başa düşürəm ki, ölkə və millətə fayda və xeyir verən məqalələrin «Müzəffəri» qəzetində çap olunması qadağandır.

Ey dost! Parça olmayan yerdə paltar necə tikmək mümkündür?

Vəzir və əmirilər var-dövlət hayındadırlar. Rəis və alimlər elmdən xəbərsiz. Nə xeyirdən xəbərləri var, nə şərdən. Ölkə viran, padşah avara, elm yox, cəhəlat firavan, dövlət mat, millət nadan, dərd dərmansız, işlər sahəmansız, hər yerdə dad-fəğan sədaları. Bütün bunlara İran nigarandır.

Əziz qardaşım! Bu ağır yüklə və sonsuz qəm-kədərləri nəzərə alaraq kim cürət edib başqa işlə məşğul ola bilər? Əgər həmin məsələlərə aid məqalə yazılsa, «Müzəffəri» qəzetinin müdürinə nə gərəkdir. Buna cəsarət lazımdır. Bu ancaq «Pərvəriş» qəzetinin müdürünün işi idi (O, bunun öhdəsindən gələ bilərdi).

Kiçik nazir «Müzəffəri» qəzetinə göz tikibdir.

«Əxtər» məcmuəsinin iyirmi beş illik fəaliyyəti necə oldu?

«Kövkəbi-Nasiri» nə üçün qələbə qazanmadı?

«Hikməti-Misri» şeytan hikmətinə döndü.

Nəsihət və atalar sözləri ilə nəzər diqqəti cəlb edən «Həblülmətin» məcmuəsinin istibdad qılınıcı ilə kökü kəsildi. «Əncümən», «Sürəyyan», «Nəbat ün-nəş» darmadağın edildi. «Pərvəriş» məcmuəsinin müdürü «Vətənimiz, millətimiz» deyə-deyə canını qurban verdi.

Hörmətli müdir! Faydalı məqalə yazmağa qadir deyiləm. Məni bağışlayın. Birayaqlı oğru, dörd göz əskər, birəlli Rüstəm və yeddibaşlı div kimi hekayələr yazmaq işsizlikdən yaranır. Bunları «İran», «İttıla», «Maarif və tərbiyyət və şərəfət» məcmuələri yazmalıdır. Qaysı yeyən bülbül bundan artıq oxuya bilməz.

Rüşvətxorları və qeyrətsizləri müdafiə edən və yaltaqlanan qəzet müdirləri bundan artıq ola bilməzlər.

Beyt:

Sən isə başını uca tut, vüqarlı ol!
Qoy nədimlər (təlxəklər) oyunbazlıq etsinlər.

Üçüncüsü budur ki, «Müzəffəri» qəzetinin nəşri və məzmunu və məqalələri barədə məlumat əldə etdim. Mənə belə aydın oldu ki, sizin bu tərəfin maarif-pərvərləri və qəzet oxuyanları haqqında ətraflı məlumatınız yoxdur.

Elə adamlara rast gəlmək olur ki, həqiqətən gecəgündüz qəzet oxuyurlar. Bir çox elmi, ədəbi, texniki, siyasi və şəkilli qəzet və jurnallara ki, rus, osmanlı və başqa dillərdə nəşr olunur, abunə yazılmağa qadirdirlər (imkanları vardır). Onlar demək olar ki, bir növ adətkardə olmuşlar. Gündəlik qəzetləri, yeni və faydalı xəbərləri oxuyurlar. Lakin həftəlik mətbuata etinasızdırlar.

Daha mən «Müzəffəri» qəzetini demirəm ki, on beş gündə bir çıxır. Elələri də vardır ki, ayrı-ayrı qəzetlərə abunə yazılmağa imkanları yoxdur. Onlar bir neçə manat müqabilində ümumi klublara üzv olub gündəlik qəzetləri oxuyub, dünya xəbərləri və siyasi icmalarla tanış olurlar ki, dünyada baş verən hadisələrdən xəbərləri olsun. Guya ki, cahannüma güzgüsünə baxırlar.

Bəziləri də Rusiyanın gündəlik qəzetlərindən birini alırlar. Bəziləri həftəlik şəkilli jurnal ki, onun illik qiyməti 4-5 manatdır. Elə buna görə «Müzəffəri» qəzetinə meyl edən çətin ki, tapıla.

Mən özüm də bunu məsləhət görmürəm. Bir də ki, «Müzəffəri» qəzeti on beş gündən bir çıxır. Çox vaxt da gec gəlib çatır. Bəzən iki ay və ondan artıq bir müddətdə. Bəzi iki-üç nömrə eyni vaxtda çox gec çatır. Bəzən mündəricatı və yazıları səhvlərlə dolu olur. Daha kağızının keyfiyyətsiz olduğu barədə danışmıram.

Nəhayət, deməliyəm ki, son doqquz ayda mənə gələn qəzetləri kiçik qardaşım kimə təklif edibsə, rədd cavabı alıb.

Mənə göndərdiyiniz üç nüsxə abunə qəbzinin ikisini bu məktubla sizə göndərirəm. Birini isə özümdə saxlayıram.

Sonda sizdən çox üzr istəyirəm. Ümid edirəm ki, məni əfv edərsiz.

Sidqi

Fars dilindən tərcümə edəni:
Arif Ramazanov

ƏLAVƏLƏR

7. TƏRBİYƏ MƏKTƏBİNƏ DAİR MATERIALLAR

«Məktəbi-Tərbiyə» şagirdlərinin tapşırıqları

1. Şagirdlərdən hər birisi, dərs günlərində əmrizəruri və kari-vacibi cəhətinə məktəbə gəlməsə, gərəkdir həman gün və ya o günün sabahı öz atasının və ya vəlisinin tərəfindən məktub ilə müəllimə məlum eləsin.

2. Şahanə bayramlarda məscidi-camiədə cəm olub, dua və sənaye imperaturidə hazır olmaq üçün, ümum şagirdlərə surəti-məxsusə də məlum olunur. Belə ki, məscidə cəm olan vaxtda ədəb ilə durub, üzləri xətibə tərəf mütəvəccih olalar.

3. Yerlər palçıq, havada yağış olan günlərdə başmaqlarına mülahizə edib və çəkmələrin təmizləyib, sonra məktəb otağına daxil olsunlar.

4. Tədris kitablarından başqa, digər kitab və dəftər məktəbə gətirməsinlər.

5. Kitab və dəftərləri yırtılmış, cırılmış və qaralanmış olmasın və həkəza sair təlim şeyləri öz qaydasınca olmalıdır.

6. Məktəbə gələn vaxtda əl və ayağı, üstü-başı təmiz və dırnaqları tutulmuş, xüsusən libası pak və pakizə olunmalıdır.

7. Məktəb otağına daxil olan vaxtda, palto, şarf (boyun şalı) və s. bunlar kimi şeylər əynində olmasın.

8. Müəllimlərdən və s. vacibül-ehtiram şəxslərdən hər birisi məktəbə daxil olanda və məktəbdən xaric olan vaxtda ayaq üstə durub, təzim eləsinlər.

9. Küçə və bazar və sair məhəllələrdə əzayi-hökumət, üləmayi-millət, rüəsayi-cəmaət, vükəlayi-məktəb və s. vacibüt-təzim şəxslərdən görəndə ədəb ilə ayağa durub, ehtirami-tam ilə salam verib, ikram etsinlər.

10. Dərsdən əvvəl oxunan duadan sonra, məktəbə gələn şagird toqif cəzasını alacaqdır.

11. Dərs əsnasında bir-birinin kitabına, dəftərinə baxmaq və yoldaşı ilə danışmaq və yoldaşının səhvini gizli demək mövcibi-tənbihi və toqifdir.

12. Bir - birinin kitabın, dəftərin, qələmin, qələmdanın və sair təlim şeylərini qaralamaq, cırmaq,

sındırmaq, döküb-dağıtmaq, oğurlayıb satmaq barəsində hər kəs cəsarət etsə, toqifi-tam cəzasını alacaqdır.

13. Məktəbin divarlarını yazmaq, cırmaq, qaralamaq, qara lövhə, stol, skameyka, qapı və akoşkalari bıçaq ilə kəsmək və sair bu növ qaydasız hərəkətlərə hər bir şagird iqdam etsə, layiqincə tənbihi olunacaqdır.

14. Akoşkaların şüşəsini və sair məktəbə aid olan əsbab və əlatı hər kəs sındırsa, qiymətinin dəyəri alınacaqdır.

15. Məktəb dairəsində dəsmaldan, kəmərdən və s. təlim və oyun şeylərindən xülasə, nəqdən və cinsən hər bir şagird hər bir şey tapsa, dərhal müəllimə təslim edəcəkdir.

16. Papiros və tənbəki çəkmək bilmərrə qadağan olunur. Bu əmələ cəsarət edənlərə tənbihi-səxt olunacaqdır.

17. Tənəffüs vaxtlarında təğyiri-havadan ötrü ümum şagirdlər məktəb həyətinə çıxmalıdır. Belə ki, məktəb otağında heç bir kəs qalmayacaqdır.

18. Dərs əsnasında eşiyə çıxmaq üçün izn verilməyəcəkdir. Məgər zərurət vaxtında.

19. Oyun vaxtlarında hər kəs bir-biri ilə vuruşub, döyüşüb, dava etsə və ya inki, küsülü qalsa, o günü toqif veriləcəkdir.

20. Hər bir şagird məktəbə daxil olandan azad olanqadək bir-birinə bir şey satmaqdan və yainki, bir şeyin barəsində mərc etməkdən və s. bu növ nalayiq hərəkətlərdən kənar olmalıdır.

21. Azad olan vaxtda kitab, dəftər və sair təlim şeylərinin mülahizə və diqqətlə yığışdırsınlar ki, bir şey yaddan çıxıb, qalmasın. Və həm yoldaşlarının şeyləri ilə dəyişik düşməsin. Libaslarına diqqət etsinlər ki, təbaşirli toz və torpaqlı olmamış ola.

22. Məktəbdən azad olanda, bir neçəsi bir yerə yığışıb, məcmuən getməsinlər və bir-biri ilə yükürüşüb, səs və səda və hay-küy etməsinlər.

**«Məktəbi-Tərbiyə»nin müdiri
MƏMMƏDTAĞI SİDQİ**

MƏKTƏBLİ ÜÇÜN YADDAŞ

1. Məktəbimizə gələnlərin mənzuru tamaşadır.
2. Məktəbimizə gələnlərin xəyalı tamaşa deyil, bəlkə ətfali-dəbistanın dərslərini diqqətlə mülahizə buyurmaqdır.
3. Məktəbimizə təşrif gətirənlər diqqətlə baxsalar, az müddətdə çox təhsili görəcəklər.
4. Məktəbimizə gələnlərin mənzuri bir təcrübə hasil etməkdir.
5. Məktəbimizə təşrif gətirən əşxasın mənzuru şagirdlərin təlim və tərbiyələrini mülahizə buyurmaqdır.
6. Məktəbimizə gələn əşxasın məqsudu izhari-iltifatdır.
7. Məktəbimizə gələn əşxasın xəyalı, məhəbbət və şəfəqqətdir. Sibyar məktəbinin təhsilinə və oxuyub yazmağına mülahizə buyurmaqdır.
8. Məktəbimizə gələn əşxasın məramı mülahizəyə-qəvaidi məktəbdır.
9. Məktəbimizə gələnlərin xəyalı yaxşı ilə pisə, doğru ilə yalana insaf ilə baxıb, fərq qoymaqdır.
10. Məktəbimizə təşrif buyuran əşxasın mətləbi ətfali-dəbistanın kəmalatını nəzəri-diqqətlə mülahizə buyurmaqdır.
11. Məktəbimizə gələnələr məafən və məccanən oxuyan uşaqların dərslərini mülahizə buyursalar xoşal olacaqlar.
12. Məktəbimizə təşriffərma olan əşxas üsuli-cədidin ismini eşidib, ibnayi-millətin təhsilini mülahizə buyurmaqdan ötrü məktəbimizə müşərrəf buyurublar. Cənabi-həqq cümləsini müvəffəq buyursun.
13. Məktəbimizə təşrif buyuranlar, bizlərə iltifat nəzəri ilə baxarlar. Bizlər də onlara izhari-ixlas edərək.
14. Məktəbimizə təşrif gətirənlər, biz acizlərə mərhəmət kölgəsi salıblar. Bizlər də onlardan məmnun minnətpəzir oluruq.

15. Məktəbimizə təşrif gətirənlər, bizləri elm və tərbiyəyə rəqib görsələr, çox-çox məsrur və xoşnud olacaqlar.

16. Məktəbimizə təşrif buyuranlar, məktəbimizin tərəqqisinə və mənfəətinə çalışanlardır. Belə böyük nemətin şükrünü əda etməyə lisanımız qasirdir.

17. Məktəbimizə təşrif buyuranlar, millətimizin elmə rəqib olanlarıdır. Elmə talib olan kimsə alim hesab olunur.

18. Üsuli-cədid üzrə təsis tapmış məktəbimizə təşrifərma olan bəradərlərimiz müsəlman millətinin hər millətdən geridə qalmağını bulub, bizlərin təhsili-elmə rəqib olmağını görüb, məsrur və xoşvəxt olacaqlar. Zənn edirik.

19. Məktəbimizə gələnlərin və ümumən şagirdlərin duası məktəbimizin vəkilləri üçündür ki, belə böyük nemətin təhsilinə səbəb olublar.

20. Hər kəs, bir niyyətlə gəlib, cümləsindən razı və xoşnudun. Xudavəndi-ələm hamısının əziz və möhtərəm eləsin, bəhəqqi-Məhəmməd və aləhu.

*«Məktəbi-Tərbiyə»nin 1898-1899-cu tədris
ilinə dair hesabatı*

İmperatori-əzəmin tacgüzarlıq gününün yadigarlığına açılan «Məktəbi-Tərbiyə»nin şagirdlərin rəsmi imtahanı bu keçən həftənin zərfində icra olundu. Səneyitəlimiyyədə, yəni 1898-ci ilin nisfindən 1899-cu ilin nisfinə kimi hər sinif və hər şöbədə oxunan dərslərin fehristi tədrisi-saliyanə dəftərinə yazıldı. Müəllimlərin bu birillik müddətində çəkdiyi zəhmətlər və göstərdikləri səy və himmət meydani-zühurə qoyuldu. Şagirdlərin çalışıb səy edənləri və hər şöbədə zəif və qəviləri və hər bir elmdən nə dərəcədə nəticə hasil edənləri və birinci şöbədən ikinci şöbəyə, ikincidən üçüncüyə, üçüncüdən dördüncüyə, dördüncüdən beşinciye tərəqqi edənləri məlum oldu. Necə ki, onların hər birisinin adları aşağıda məlum və bəyan olunacaqdır.

«Məktəbi-Tərbiyə»nin ibtidai binasından indiyə kim, yığılan pulların və cəm olan ianələrin surəti və məktəbin təmirinin məsrufatı və sair ləvazimatın surət-hesabı və şagirdlərin ücrəti-saliyanələri və müəllimlərə verilən məvacib və məktəbin sair məsrufatına dair olan məxarici-ümumiyyə bəməvcibi-dəftər məktəbin kitabxanasından məhfuz və mövcuddur ki, onların təfsilatından məlumat hasil etdirmək tuli-əncam və mövcibi-dərdi-sər olduğuna lazım görülmədi. Həmin ki, keçən il məktəbin 230 manat borcu var idi. Amma bu il 78 manat izafəsi mövcuddur.

Belə ki, mədaxili-saliyanəsindən məxarici-saliyanə vəz olunanda, həmin 78 manat izafə mal.

MƏDAXİLİ –SALİYANƏSİ

1. Cənabi-Bəhram xandan: – 100 manat
  2. Xəzineyi-dövlətdən: – 450 manat
  3. İdareyi-Bələdiyyədən: – 500 manat
  4. Cənabi-Hacı Seyid Murtuza Mürtezəvi Təbrizidən: – 40 manat
  5. Cənabi-naçalnikin cəm etdiyi ianədən: – 300 manat
  6. Şagirdlərin ücreti-saliyanəsi: – 613 manat 63 manatı navüsuldur.
- Cümlətani: 2003 manat.

MƏXARİCİ –SALİYANƏSİ

- Müəllimlərin məvacibi: – 1131 manat
 Xadimi-məktəbin məvacibi: – 96 manat
 Yanar xərci: – 64 manat
 Ruznamə və jurnal: – 24 manat
 Məxarici-cüziyyə yövmiyyə: – 24 manat
 Stol – 6 ədəd: – 16 manat
 Cənabi-Bəhram xanda: – 300 manat.
 Məxarici-mütəfərriqə: – 30 manat
 Keçən ilin məsrufatının kəsiri: – 230 manat

MƏKTƏB ŞAGİRDLƏRİNİN TEDADI CÜMLƏTANİ: 110 NƏFƏR

Təşviq və təmrin üçün məktəbə daxil olan balaca balalar: 17 nəfər

- Mübtədilərin birinci sinfi: 27 nəfər
 Mübtədilərin ikinci sinfi: 26 nəfər
 Birinci sinfin birinci şöbəsi: 11 nəfər
 Birinci sinfin ikinci şöbəsi: 13 nəfər
 İkinci sinfin birinci şöbəsi: 13 nəfər
 İkinci sinfin ikinci şöbəsi: 5 nəfər
- Cümlətani: 110 nəfər

MÜBTƏDİLƏR SİNFİNDƏN BİRİNCİ ŞÖBƏYƏ KEÇƏNLƏR

Ağa Bekdaşov, Ələkbər Kazımzadə, Əliqulu Qurbanzadə, Abbasqulu Mahmudzadə, Kərbəlayi Məhəmmədqulu Muradzadə, Abbasqulu bəy Şahhüseynbəyov, Məmmədhüseyn Musazadə, Əsgər Mehdizadə, Ələkbər Dabbağzadə, Hüseyn İsmayılzadə, Bəylər Adıgözəlzadə, Hüseynəli Heydərzadə, Əsədulla Bektaşov, Mehdi Muradzadə, İsrafil bəy Təhmasibbəyov, Məhəmməd Xəlilov, Məmmədquluzadə, Əbdüləzim Rüstənzadə, Mirəli Mirqasımzadə, Məsum Xətibzadə, Məmmədhəsən Hüseynəlizadə, Əhməd Təhmasibbəyov, Qəhrəmanbəy Kəngərli, Məmmədqulu Nəcəfzadə, Mahmud Babazadə, Nəsrəddin bəy Kəngərli, Vəli Nehrami.

BİRİNCİ ŞÖBƏDƏN İKİNCİ ŞÖBƏYƏ KEÇƏNLƏR

Məmmədrza Musa Rzazadə, Əli Kərbəlayi Mirzəzadə, Cabbar Kələntərzadə, Əsgər Mirməmmədzadə, Yusif Mehdiquluzadə, Məmmədrəhim Hüseynzadə, Hüseynqulu xan Kəlbəlibəyov, Abbas Üzamizadə, İbrahim Paşa Kəngərli, Həsən Qurbanzadə, Heydər Qurbanzadə, Mahmudağa Kəngərli, Məşədi İsmayıl İsmayılzadə, Nəsrolla Nəsirzadə, Rəcəbəli Mustafazadə, Mir İbrahim Feyzizadə, Mir Bəylər Feyzizadə, Əsəd Abbaszadə, İsmayıl Əhmədzadə, Mir Abdulla Feyzizadə, Əli Abbaszadə, Mirzə Əli Əlizadə, Cəlil Ziyadzadə, Yusif ağa Zeynalabdinbəyov. Mirəhməd Mirizadə, Musa Zeynalov.

İKİNCİ ŞÖBƏDƏN ÜÇÜNCÜ ŞÖBƏYƏ KEÇƏNLƏR

Əliqulu Zeynalzadə, Cəfərqulu Nəcəfzadə, Abanqulubəy Kəngərli, Əli Kərbəlayi Ağazadə, Məhəmmədpəşa Kəngərli, Mir Ələkbər Əminov, Əli Məsumzadə, Məmmədkərim Hüseynzadə, Əlirza Rasizadə, Mirəcəfər Seyidzadə, Ağaməmməd Əlişzadə.

ÜÇÜNCÜ ŞÖBƏDƏN DÖRDÜNCÜ ŞÖBƏYƏ KEÇƏNLƏR

Əsgər Mirzə Məhəmmədzadə, Novruz Məşədi Əli Əsgərzadə, Nağı İsmayılzadə, İsmayıl Salmanzadə, Qasım bəy Kəngənli, Məmmədəli Məcnunzadə, Musa Kələntərzadə, Kazım Kələntərzadə, Məmmədəli Sidqizadə, İsmayıl Ağa Sultanov, Yusif Hüseynzadə.

DÖRDÜNCÜ ŞÖBƏDƏN BEŞİNCİ ŞÖBƏYƏ KEÇƏNLƏR

Mir Həmzə Mirizadə, Əli Kərbəlayi Namazzadə, Məmmədəli Əlizadə, Məmmədnağı Şirinzadə, Yusif Kələntərzadə, Mirabbas Seyidzadə, Məmmədəli Kələntərzadə, Əliqulu bəy Kəngərli, Zeynalabdın Kələntərzadə, Heydər Branqarski, Məşədi Ələkbər Novruzzadə, Cabbar ağa Vəzirzadə, Əli Mahmudzadə.

BEŞİNCİ ŞÖBƏDƏN ALTINCI ŞÖBƏYƏ KEÇƏNLƏR

Hacıəli Əsgərzadə, Abdulla Məşədi İsmayılzadə, Əlibəy Fərzəlibəyzadə, Hüseynqulubəy Kəngərli, Ələsgər Şərifzadə.

Müddəti-tətil 3 ay, yəni iyun ayının 9-dan sentyabr ayının 9-na kimi Biibarəti-axiri səfər ayının 11-dən cumadi-ül əvvəl ayının 9-na kimi. Şagirdlərin biqüvvələri bu əyyami-tətildə çalışıb, hazırlayıb, məktəb açılan vaxtda yenə mafövq dərəcəyə keçməyə ixtiyarı vardır.

Məktəbimizin şagirdlərinə xüsusən, təhsili-elmə nəhayət dərəcədə meyli və həvəsi olan mütəəllimlərə necə ki, məlum olunub, yenə məxsusən məlum olunur. Vaxt nədir və zaman nədən ibarətdir? Vaxt və saat və dəqiqə bizim ömrümüzün hissələri və həyatımızın cüziləridir. Necə ki, az yaxşılığı nəzərdə tutmayan çoxunu nə bilər? Zəhmət günlərini fəramuş edən rahatlıq əyyamının da qədrini bilməz. Habelə, bir dəqiqənin və bir saatın bihudə sərf olunmağına diqqət və təəssüf etməyən ömrünün hamısı da fənayə getsə, qədrini və qiymətini bilməz. Xüsusən bu əsri-maarif əsrində ki, elm və məri-

fət əsri və daniş və biniş zamanı demək sizavardır ki, gərək bir dəqiqəni də fövt etməyib, elm və tərbiyə təhsilinə sərf etmək. Nə inki, bir para səfeh və bişüur uşaqlar kimi küçələrdə boş və bekar dolanıb, əziz ömrünü və qiymətsiz vaxtını bihudə sərf edib, böyüyəndə təəssüflə əlin-əlinə vurub, «Ey vay, ömrüm və vaxtım bihudə keçdi, özümə bir elm, bir hünər, bir sənət kəsb etmədim» - deyib, peşman olur və peşmanlıq bifayda olduğundan indidən hüşyar olub, elm və maarif kəsb etmək üçün vəqt vücud etmək rəva və şikəstdir. Belə ki, bu tətıl əyyamının müddətində laməhalə hər gün bir saat kitab və dəftər və kağız və qələm ilə məşğul olmaq, insani dərstdən mətruk etməz. Ana və ananın itaətini necə ki, məlumdur vacib bilib, heç bir vəchlə itaətsizlik göstərməmək insanlıq şənindədir. Həmişə məktəbin ətiramını nəzərdə tutub, küçə və bazar və məhəllələrdə bir növ ilə rəftar etmək ki, məktəbin hamiləri və müəllimləri narazı qalmasınlar. Hərgah bir şagirddən bu müddətdə bir xələfi - ədəb və məktəbin nizamnaməsinin xaricində bir nalayiq hərəkət sadir olsa, məşğul olmaq, insani dərstdən mətruk etməz. Ata və ananın itaətini necə ki, məlumdur vacib bilib, heç bir vəchlə itaətsizlik göstərməmək, insanlıq şənindədir. Həmişə məktəbin ətiramını nəzərdə tutub, küçə və bazar və məhəllələrdə bir növ ilə rəftar etmək ki, məktəbin hamiləri və müəllimləri qarazı qalmasınlar. Hərgah bir şagirdən bu müddətdə bir xələfi-ədəb və məktəbin nizamnaməsinin xaricində bir nalayiq hərəkət sadir olsa, məktəb açılan vaxtda məktəbə qəbul edilməyəcəkdir.

Xudavəndi-ələm bu «Məktəbi-Tərbiyə»nin təsisinə səbəb olanlara və bu binayi-pəsəndidəyi-mərziyənin təşkil və təmirinin barəsində zəhmət çəkənlərə və bu Kəbeyi-sibyan olan məktəbin tərəqqisinə himmət göstərənlərə və ələmi-islamiyyətin hər bir rəvnəq etməsinə çalışıb səy edənlərə səadəti-dareyn əta və mərhəmət buyursun. Xüsusən cənabi-müəllə-əlqab əlacah Cəfərqulu xan və cənabi-maarifi-abad və hamyi-məktəb Bəhram xan ki, bu məktəbin tərəqqisini və pişrəftini hər bir halda nəzərdə tutublar kamyab günün və nəşəteyn buyursun. Vilayətimizin ümum ağayan, xəvatin və səlatin, əyan və əşrəf və tüccar və əsnaf və əhli-kəsəbələrini öz məqsudi-müqəddəslərinə faiz və nail eləsin.

Biz «Məktəbi-tərbiyə» müəllimləri ki, heç bir ləyaqətimiz olmaya-olmaya, özümüzü əhli-elm və ruhanilər silkinə salmışıq, belə məclisdə öz rəyimizə və ruhani atalarımıza surəti-məxsusədə duagu olmaq lazımdır. İlahi! Üləma və müctəhidiniisna əşəriyyə ki, mürəvvəci-şəriəti-nəbəviyyə olublar və olurlar və olacaqlar onların dərəcətini alidir mütəala və hal həyatda olanlarına tövfiqi-dareyi və tuli ömr kəramət və mərhəmət elə! Rəisi-idareyi-ruhaniyyə cənabi-Şeyxül-İslami-namalıki-Qafqaziyyə Axund molla Əbdüссəlam Axundzadəni və vilayətimizin üləma və sadat və s. əhli-elmlərini xüsusən... öz mənasibi-aliyələrində bərqərar və paydar elə!

Xudavəndi-ələm cənabi vala, mühübbi-elm və maarif naçalnikimiz Engel cənablarını, cənabi-podpolkovnik İvanoviç Viçislavski ilə günbəgün, saatbasaat izzət və şövkət rütbə və mənsəblərini ziyadə və əfzun eyləsin. Məclisin iqtizasına görə duayi-bənayi-ömr və dövləti-imperatoru ilə xətmi-kəlam edirəm. İlahi! Mehriban və mərhəmətli olan şahənşahi-müəzzəm, imperaturi-Əzəm və əfxəm Nikolay Aleksandroviç həzrətlərini afati-günbədən məhsun və məsun elə! Amin!

«MƏKTƏBİ-TƏRBIYƏ» ŞAGİRDlərİNİN TƏDRİS SALIYANƏSİNİN FEHRİST DƏFTƏRİ

1901- miladi, 1319 hicri

«MƏKTƏBİ-TƏRBIYƏ»NİN BİRİNCİ SİNİF ŞAGİRDlərİNİN ƏVVƏLİNCİ ŞÖBƏSİNİN TƏDRİSİ-SALIYANƏSİNİN FEHRİSTİDİR

1900-cü ilin sentyabr ayının 9-dan
1901-ci ilin iyun ayının 4-ünə kimi

ELMİ – İLAHİ

1. Bismillah və mənası
2. Sureyi-fatihə və mənası
3. Sureyi-fatihənin məzmunu
4. Sureyi-ixlat, tərcüməsi, mənası və məzmunu
5. Təmhid
6. Dərindən müqəddəm oxunan dua və mənası
7. Təmhid
8. Dərindən sonra oxunan dua və mənası
9. Surətül-əqlin beş ayəsinin məzmunu
10. Surətül-qədr və məzmunu
11. Məzməza duası və tərcüməsi
12. İstinşaf duası və tərcüməsi
13. Üzünü yuyanda dua və tərcüməsi
14. Sağ əlini yuyanda oxunan dua
15. Sol əlini yuyanda oxunan dua
16. Başına məsih edəndə oxunan dua və tərcüməsi
17. Ayaqlarına məsih edəndə oxunan dua
18. Rukuun zikri və mənası
19. Səcdənin zikri və mənası
20. Rukudan qalxanda oxunan zikr
21. Qənut duası və məzmunu
22. Təsbihati-ərbəə və tərcüməsi
23. Təşəhüd və mənası
24. Salam və mənası
25. Azan və mənası
26. Təlbiyyat və mənası
27. Təkbirat və mənası

28. Təmhid
29. Təamdan müqəddəm oxunan dua
30. Təmhid
31. Təamdan sonra oxunan dua
32. ?
33. ?
34. Ədl və dəlili və mənası
35. Nəbüvvət və dəlili və mənası
36. İmamət və dəlili və mənası
37. Miad və dəlili və mənası
38. Firui-din (dinin qayda-qanunları)
39. Müqəddəmati-namaz, təharət
40. İzaleyi-nəcasət və puşidəni-övrətin
41. Vaxtşünas və qiblə
42. Müfazinati-namaz
43. Mütəhərat
44. Behiştin adları
45. Cəhənnəmin adları
46. 12 imamın adları
47. Ərəb ayları
48. Cəlali ayları
49. Rumi ayları
50. 12 bürclər
51. Rus ayları

ŞEİR DƏRSLƏRİ

1. Aslan ilə iki öküz
2. Ayı və siçan
3. Qarı və onun oğlu
4. Taz
5. Mərdimazarlıq
6. Padişah və ədib
7. Müaviyyə və ərəb
8. Həzrəti-Süleyman və qarğa
9. İskəndəri-Rumi

İMLA DƏRSLƏRİ

1. Şükür və səna
2. Məktəbə davam
3. Məktəbə davam edən şagird

4. Məktəbə gec gələn uşaq
5. Fəhim və zəkavətli uşaq
6. Nahəfim və zəkavətsiz uşaq
7. İtaətli uşaq
8. İtaətsiz uşaq
9. Adabi-insaniyyət
10. İnsan ilə heyvanın fərqi
11. Bir məclisə varid olmağın qaydası

FARS DİLİ

1. Bəççə (uşaq)
2. Şagird
3. Kudək və eynək (uşaq və çeşmək)
4. Məktəb
5. Əzmi-məktəb
6. Kitab
7. Ehtirami-kitab
8. Səy
9. Kağız
10. Əhl və əyal
11. Mehriban qardaş
12. Rəfiqlər
13. Tamahkar uşaq
14. Qarğa və qəcələ
15. İkibaş keçi
16. Uzunqulaq və at
17. Adam və şir
18. Ölçüdən kənara çıxmaq
19. Qəcələ və göyərçinlər
20. Tısbağa
21. Siçan
22. Şir və siçan
23. Darıxan adam
24. Kasıb oğlan
25. İt və dilənçi
26. Sümük aparan it
27. Qurd və donuz
28. Qarğa və tülkü
29. Mehtər və at
30. Cavan
31. Ənuşirəvani – Adil

HESAB ELMİ

1. Hesab elminin tərifi
2. Ədəd və tedad
3. Rəqəm və tərqim
4. Ədədin qismləri
5. 4 əməllər, cəm
6. Mizani – cəm
7. Tərh
8. Mizani-tərh
9. Zərb
10. Mizani-zərb
11. Təqsim
12. Mizani-təqsim
13. Dua padşahı

**«MƏKTƏBİ-TƏRBIYƏ»NİN İKİNCİ
SİNİF ŞAGİRDlərİNİN İKİNCİ ŞÖBƏSİNİN
TƏDRİSİ-SALİYANƏSİNİN FEHRİSTİDİR.
1900 Sentyabr ayının 9-dan 1901-ci ilin
İyun ayının 4-ünədək**

ELMİ – İLAHİ

1. Əhvalati-həzrəti Əli
2. Müxtəsər əhvali İmam Həsən
3. İmam Hüseyin
4. İmam Zeynalabidin
5. İmam Məmmədbağır
6. İmam Cəfər Sadiq
7. İmam Musa Kazım
8. İmam Rza
9. İmam Məhəmməd Tağı
10. İmam Əli Naği
11. İmam Həsən Əsgəri
12. Qaim
13. Firui-din (namaz)
- 14..

15. Qüsl bəyanında
16. Təyəmmüm bəyanında
17. İzaleyi-nəcasət

FARS DİLİ

1. Sirri-ilahi
2. İnsan üzvləri
3. Su
4. Sular
5. Ayı və bağdan
6. Çin padşahının hərəmi
7. İpəyin yayılması
8. Qəhvə
9. Çay
10. Vaxtın öyrənilməsi
11. Qəməri ili
12. Gecələr və gündüzlər
13. Fəsillər (bahar)
14. Yay və qış
15. Payız fəsli
16. Heyvanlar
17. Quşlar
18. Balıqlar
19. Qoyun
20. At və dəvə
21. Arılar
22. Bitkilər (nəbatat)
23. Əbədi dövlət
24. Həkim hekayəsi
25. Sədi və ərəb
26. Ahənrüba (maqnit)
27. İnsanın heyvandan fərqi
28. Padişah və köynək
29. Hikmət
30. Ata və ananın vəzifəsi
31. Tərbiyat
32. Elm
33. Qənaət
34. İsrəf
35. Səbr
36. Tamah

37. Tərbiyədən məqsəd
38. Tərbiyənin digər faydaları
39. Ən böyük tərbiyələr
40. Beş üzv hissləri (görmək, eşitmək, danışmaq, dadmaq, hiss etmə)
41. Qurd və dovşan hekayəsi
42. Saylar
43. Rəqəmlər haqqında
44. Əbcəd sayları
45. Tamahkar siçan
46. Şir və dovşan
47. Fəsillər haqqında
48. Aylar haqqında
49. Gecə-gündüz haqqında
50. Millət və ümmət

HESAB ELMİ

1. Hesab elminin tərifı
2. Saylar
3. Cəm
4. Zərb
5. Təqsim
6. İşarələr haqqında
7. Vergül haqqında

İMLA DƏRSLƏRİ

1. Həmd və sənə
2. Elm və ədəb haqqında
3. Nəsihət haqqında
4. Səbr və sakitlik haqqında
5. Sədaqət və düz danışmaq haqqında
6. Yalan və yalan danışmaq haqqında

MÜBTƏDİ ŞAGİRDŁƏRİN İSİMLƏRİ
BİRİNCİ SİNİFİN BİRİNCİ ŞÖBƏ
ŞAGİRDŁƏRİNİN İSİMLƏRİ

1. Ələkbər Namazzadə – 5,3,3,3
2. Bəhlul Xəlilzadə - 5,3,3,3
3. Yusif Əlizadə – 5,4,4,4
4. Yusif Bağırzadə - 5,4,4,4
5. Abbasqulu Rasizadə -5,4,4,4
6. Heydər Pirməhəmmədzadə -5,4,4,3
7. Həsən Qəmbərzadə - 5,3,3,3
8. Bəhlul ağa Kəngərli – 5,3,4,3
9. Məhəmməd Tağı Hacı Məhəmmədzadə – 5,5,4,4
10. Həsən Şexzadə - 5,3,3,3
11. Hüseyinli Heydərzadə – 5,4,3,3
12. Əsəd Şatırzadə – 5,3,3,3
13. Əliqulu Rasizadə – 5,4,3,3
14. Məmməd Məmmədzadə – 4,3,3,3
15. Yusif Sadıqzadə – 5,3,3,3
16. Abbas Rzazadə – 5,4,4,4
17. Süleyman ağa Kəngərli – 5,4,4,4
18. Kərim ağa Allahverdizadə -5,4,4,4
19. Mirzəli Əlizadə - 5,3,3,3
20. Abbas Abbaszadə – 5,3,3,4
21. Ələkbər Abbaszadə - 5,3,3,3

1. Əxlaq
2. İlahiyyat elmi və şəriət qaydaları
3. Türk dili
4. Xəttatlıq, hüsni xətt

22. Cabbar Əmirzadə - 5,4,4,4
23. Xəlil ağa Hacılarzadə - 5,4,4,4
24. Vəliqulu bəy Kəngərli – 5,4,4,3
25. Möhsün Möhsünzadə – 5,3,3
26. Mir Ələkbər Mirzadə – 5,3,3
27. Əlibəy Əzimbəyzadə – 5,3,3
28. Hüseyinağa Kəngərli- – 5,3,3
29. Məşədi Zeynalabidin Əhmədzadə – 5,4,3
30. Mahmud Kərbəlayi Əhmədzadə – 5,4,4
31. İsmayıl Şeyxzadə – 5,3,3
32. Həbib İsmayılzadə – 5,4,4

33. Məşədi Əli Dayızadə – 5,4,4
34. Müseyib Məmmədzadə – 4,3,3
35. Məhəmməd Rəhimzadə – 5,4,4
36. Tağı Fərrəşzadə – 5,3,3
37. Fərman Paşa Kəngərli – 5,4,4
38. Ağa Mirkərim Mirsalehzadə – 5,3,3
39. Abdulla Sultanov – 5,4,4
40. Əsgər Şatırzadə – 5,3,3
41. Heydər Qasımzadə – səbəbsiz gəlməmişdir
42. Rza Təhmasib Bəyzadə – 5,3,3
43. Həbib Müzəffərzadə – 5,3,3
44. Məşədi Əli Hamamçızadə –

**«Məktəbi-Tərbiyə»nin ikinci sinifin ikinci
şöbənin şagirdlərinin adları**

2. Məmmədəli Sidqi zadə
3. Nağı İsmayılzadə
4. Əlirza Rasızadə
5. Məcnunzadə Məmmədəli
6. Əsgər Mirzə Məmmədzadə
7. Mircəfər Seyidzadə
8. Əliqulu Zeynalzadə
9. Yusif kərbəlayı Hüseynzadə

**«Məktəbi-Tərbiyə»nin birinci sinfinin ikinci
şöbəsinin şagirdlərinin adları**

1. Hüseynqulu xan Kəlbəlixanov – 5,3,3,3,3
2. Hüseyn İsmayılzadə – 5,3,4,4,3,4
3. Əli Qasımzadə – 5,3,4,4,3,4
4. Məmmədhəsən Hüseynəlizadə – 5,4,4,3,4
5. Əsgər Mehdizadə – 5,3,3,3,4
6. Ələkbər Kazımzadə – 5,3,3,3,4
7. Zeynalabidin Abbaszadə – 5,3,3,3
8. Mehdi Muradzadə – 5,3,3,3,3
9. Əli Abbaszadə – ne əvilsə

-
1. Əxlaq
  2. İlahiyyat elmi və şəriət qaydaları
  3. Türk dili
  4. Hesab
  5. Hüsni xətt

**«Məktəbi-Tərbiyə»nin ikinci sinfinin birinci
şöbə şagirdlərinin adları**

1. Mahmud ağa Kəngənli – 5,4,4,4,4
2. Əsgər Mipməmmədzadə –5,4,4,4,4
3. Mir İbrahim Feyzizadə –5,3,3,3,3
4. Məmmədrza Musa Rzazadə –5,4,4,4,4
5. Əsəb Rüstənzadə –5,3,3,3,3
6. Rəcəbəli Hacı Mustafazadə – 5,3,3,3,3
7. Əbdüləziz Rüstənzadə –5,4,4,4,4
8. İsmayıl Əhmədzadə –5,3,3,3,3
9. Məmmədqulu Muradzadə – 5,3,3,3,3
10. Nəsrulla Nəsibzadə –5,3,3,3,3
11. Məmmədrəhim Hüseynzadə –5,4,3,3,4

-
6. Əxlaq
  7. İlahiyyat, şəriət qaydaları
  8. Türk dili
  9. Fars dili
  10. Hüsni- xətt

TƏRCÜMEYİ-HAL QEYDLƏRİ

MƏMMƏDTAĞI SİDQI ORDUBADININ TƏRCÜMEYİ-HALI

Məmməddağı Sidqi 1854-cü ildə Ordubadda yoxsul bir ailədə anadan olmuşdur. Atası ordubadlı Kərbəlayi Səfər pineçi idi. Anası Tutu xanım İranın Üştibin kəndindən və Nəbatinin yaxın qohumlarındanır.

Sidqi uşaqlığında Ordubadda molla Məmməddağı adlı bir alimin yanında köhnə üsul ilə təhsil almışdı. Sonra gənc yaşlarında Xorasana gedib Xorasana yaxın olan Nişapur və Səbzəvar şəhərlərində yaşayıb, orada olan ordubadlıların yanında işləmişdir. Eyni zamanda Sidqi təhsilini davam etdirib, orada fars dilini mükəmməl öyrənmiş və ərəb dilinin sərf və nəhvinə lazımınca bələd olmuşdur. Bu qərar üzrə Sidqi Şərq ədəbiyyatını ətraflı mənimsəmişdir.

Otuz yaşında ikən Xorasandan Ordubada qayıtmış, əvvəlcə Ordubadda bir çayçı dükanı açmışdır. Bu dükanda Sidqi daima öz həmməsləkləri ilə İstanbuldan, Mısirdən, Tehrandan, Kəlküttədən, Bağçasaraydan və qeyri yerlərdən aldığı qəzetlər və sair ədəbiyyat ilə məşğul olmuşdur. İstanbuldan aldığı «Əxtər» qəzeti, Tehrandan aldığı «Nasiri», sonradan «Müzəffəri», Kəlküttədən aldığı «Həblül-mətin» və Bağçasaraydan aldığı «Tərcüman» qəzeti ilə daima əlaqə saxlamış və bu qəzetləri müntəzəm surətdə alıb oxumuşdur.

O zaman Rusiyada yaşayan müsəlmanlar üçün yeni üsulda məktəblər açılması məsələsi ilə məşğul olan və bu yolda böyük mübarizə aparan «Tərcüman» qəzetinin təbliğatı təsiri altında Sidqi Ordubad şəhərində yeni üsulda bir məktəb təşkil etmək fikrinə düşür.

O zaman Ordubad kimi bir yerdə yeni üsul ilə məktəb açıb, uşaqları qaranlıq və rütubətli məhəllə məscidlərinin həsirləri üstündən təmiz, işıqlı və skamyalı bir məktəbə keçirmək nə qədər çətin bir iş olduğuna baxmayaraq, Sidqi yorulmadan bu fikri izləyir və axırda bu barədə özünə həmməsləklər tapır.

Ordubadın nüfuzlu və maarifpərvər dövlətlilərindən Hüseyn Sultan Kəngərinski bu barədə Sidqiye böyük kömək edir. Nəhayət, bir çox çətinliklərdən sonra, təqribən 1891-ci ildə Ordubadda Zəhirüddövlə İbrahim xan tərəfindən tikilmiş mədrəsənin üst qatında

skamyalı bir məktəb təşkil olunur. Sidqi burada dərs verməyə başlayır. Bir qədər şagird toplanır. Dərs kitabları cəhətdən çətinlik çəkən Sidqi bacardığı qədər hər yerdən müxtəlif dərs kitabları yazdırıb, şagirdlərə təlim edir.

«Əxtər» adlanan bu məktəb az bir zamanda Ordubad camaatı arasında nüfuz qazanıb, məşhur olur. Səid Ordubadi və İbrahim Əbilov və qeyriləri həmin məktəbin şagirdlərindəndir.

Bu vaxtlar Naxçıvan camaatı Ordubadda belə bir məktəbin açılmasından xəbərdar olub, Sidqini Naxçıvana gətirdib, burada belə bir məktəb açmaq fikrinə düşürlər.

1894-cü ildə Sidqi Ordubadda olan «Əxtər» adlanan məktəbi Mirzə Səلمان və Kərbəlayi-Əli axunda tapşırıb, Naxçıvan camaatının dəvəti ilə Naxçıvana gəlir. Əvvəlcə «Buxana» məhəlləsi adlanan məhəllədə bir neçə otaqdan ibarət bir məktəb təşkil olunur. İki ildən ziyadə məktəb bu binada qalır. Sonra Naxçıvan camaatı ianə tərqi ilə pul yığıb Came məscidi həyətində dörd otaqdan ibarət bir məktəb binası tikdirir.

1896-cı ildə bu məktəb binası hazır olur və həmin il may ayının 14-də «Məktəbi-Tərbiyə» adlanan bu məktəb təntənəli surətdə açılır.

Bu məktəb o zaman hökumət xərcinə deyil, şagirdlərdən toplanan dərs haqqı və camaatın ianəsi ilə yaşayır. Bu məktəbdə başlıca Azərbaycan dili, fars dili və ərəb sərf və nəhvi tədris edilir. Rus dili isə hər sinifdə bir saat keçirilir.

İrəvan quberniyasının məktəblər direksiyası bu məktəb ilə maraqlanır və bu məktəbin dərs məramnaməsindən şübhələnir. Məktəbin müdiri Sidqi olur. Burada ikinci müəllim molla Bağır İrəvanlı və rus dili müəllimi Qori seminariyasını bitirmiş Mirzə Ələkbər Süleymanov olur.

Məktəb «Rus-müsəlman» məktəbinə çevrilir. Əvvəlcə «Russko-musulmanskoe» və sonra «Russko-tatarski» məktəb adlandırılır. «Məktəbi-tərbiyə» lövhəsi məktəbin üstündən götürülür. Sidqi müdirliyindən azad olunur və bir müəllim kimi məktəbdə saxlanılır. Sidqinin müəllimlik vəsiqəsi olmadığına görə onu müəllimlik vəsiqəsi almağa məcbur edirlər. Sidqi İrəvanda müəllimliyə imtahan verir və Tiflisdən Zaqafqaziya ruhani ida-

rəsindən «Prixd müəllimi» adına bir attestat alır. Ömrünün axırına qədər, 1904-cü ilə qədər həmin məktəbdə müəllimlik edir.

Sidqi Ordubadda olduğu zaman hələ gənc yaşlarında ikən farsca bir çox qəsidələr, türkcə qəzəllər və sinəzənlər yazmışdır. İstanbuldan aldığı «Əxtər» qəzetəsinin idarəsinə fars dilində iki təbrik şəri yazmışdır. «Tərcüman» qəzetəsinin on illiyi münasibətilə bir təbrik şəri yazıb göndərmişdir.

Sidqinin əsl yaradıcılıq illəri Naxçıvanda olmuşdur. Burada «Heykəli-insanə bir nəzər» əsərini yazmışdır. Bundan başqa, «Kəlbə Nəsir» mənzum əsərini, Puşkinin anadan olmasının 100-cü illiyi münasibətilə cəsniməclisində oxuduğu nitqi və sairələri yazmışdır. Farsca yarımçıq qalmış «Məsnəviyyati-mədəniyyə»ni yazmışdır.

Kəlküttədə (Hindistanda) çıxan «Həblül-mətin» qəzetəsinə (10-11-ci il nəşrlərinə) bir neçə məqalə yazmış, «Tərcüman» qəzetində dəxi yazılarla iştirak etmişdir. Misirdən aldığı «Əl-Hilal» (ərəb dilində, nəşiri: Cürzi-Zeydan), Mirzəli Məhəmməd xan Kaşaninin nəşr etdiyi «Sürəyyə» və «Pərvəriş» qəzetələri ilə əlaqə saxlamışdır.

İstanbuldan Naxçıvana bir çox dərs və ədəbiyyata aid kitablar gətirtmiş və məktəbdə onlardan çox istifadə etmişdir. Məktəb şagirdləri üçün sadə Azərbaycan dilində coğrafiya risaləsi yazmışdır. Bundan başqa, ərəb sərf və nəhfəsinə aid Azərbaycan dilində dərs kitabı yazmışdır.

Sidqi Naxçıvanda olduğu müddət ərzində incəsənət işlərinə həvəs edib, Mirzə Fətəli Axundovun, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin, Nəcəf bəy Vəzirovun əsərlərini Naxçıvan həvəskarları (Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Cəlil Mirzəyev, Mirzə Məhəmməd Xəlilov və sairələri) tərəfindən səhnəyə qoyulmasında yaxından iştirak edib, rejissorluq və sufliyorluq etmişdir. Cəlil Məmmədquluzadə ilə yaxından tanış olub, bir çox vaxtını onunla keçirmişdir. Bundan başqa, Sidqinin yaxın dostu Məşədi Qurbanəli Şərifzadə, yurist Əsədağa Kəngərinski, Şahbazağa Kəngərinski, Bəhram xan Naxçıvanski və qeyriləri olmuşdur.

Naxçıvanda olan yurist Paşa ağa Sultanov ilə Azərbaycan, rus, fars və ərəb dilində bir lüğət yazmaq

üstə illər ilə işləmişdir. Həmin yarımçıq qalmış lüğət Naxçıvanda Paşa ağanın oğlu Əliqulu ağa Sultanovdadır.

Cəlil Məmmədquluzadə o zaman yazdığı əsərlərini Sidqiye oxuyub, onunla məsləhətləşmiş, hətta «Poçt qutusu»nun Cəlil Məmmədquluzadə tərəfindən yazılmış əlyazmasını Sidqi oxuyub, bəzi yerlərini öz xətti ilə redaktə etmiş və surətini öz xəttilə yazıb Cəlil Məmmədquluzadəyə vermişdir.

Sidqinin yaxın dostlarından biri də Culfada yaşayan Kəlbə Nəsrulla Şeyxov olmuşdur. Kəlbə Nəsrulla Kiçikxan zamanı Rəştdə güllələnən inqilabçılardan biridir. «Səyahətnaməyi-İbrahimbəy» kitabı yenice nəşr olunan kimi Sidqi Şeyxov ilə bahəm həmin kitabı bir gecədə oxumuşdur.

Sidqi İran haqqında da bir neçə farsca mənzum əsər yazmışdır. Bundan başqa, Sidqi bir çox maarifpərvər və inqilabçı şəxslər ilə məktublaşmış və təqribən 1901-1902-ci illərdə bu məktubların xeyli hissəsini yandırmışdır. Bundan belə məlum olur ki, o zaman çar üsulidarəsi Sidqini təqib etməyə başlamış və Sidqi evinin axtarılacağından ehtiyat edib, bir çox dəyərli məktubları yandıraraq, tələf etmişdir.

Sidqi Bakıda olan müəllimlərdən Sultanməcid Qənizadə, Nəriman Nərimanov, Əli İskəndər Cəfərov, Həbibbəy Mahmudbəyov və sairələr ilə əlaqə saxlamış, hətta bir zaman Naxçıvandan Bakıya köçmək fikrində olmuşdur. Sidqinin bu barədə Sultanməcidə yazdığı məktub buna sübutdur.

Məmmədəğa Şahtaxtinski Naxçıvana gəlmiş və öz hissəsinə düşən mülklərini satıb, Tiflisdə «Şərqi-Rus» qəzetini nəşr etdirmək fikrinə düşmüşdür. Məmmədəğa Şahtaxtinski bu barədə Sidqi ilə də məsləhətləşmiş və «Şərqi-Rus» nəşrə başlayandan sonra Sidqini Tiflisə aparmaq qərarına da gəlmişdir. Sidqi «Şərqi-Rus» qəzetində öz yazıları ilə iştirak etmiş, lakin Tiflisə gələ bilməmişdir.

Məmmədəğa Sidqini Tiflisə dəvət etməsi haqqında məktub yazmışdır. Sidqinin ailəsi böyük olduğundan maddi cəhətdən çox çətinliklər çəkmişdir.

Sidqinin əsərlərindən birinci olaraq «Heykəli-insanə bir nəzər» əsəri Təbrizdə daş çapı ilə nəşr edil-

mişdir. Bundan başqa, həmin əsər Bakıda artist Mirzağa Əliyev tərəfindən dəxi nəşr edilmişdir.

Puşkinin anadan olmasının 100 illiyi münasibətilə oxuduğu nitq Bakıda 1914-cü ildə İsabəy Aşurbəylinin «Kaspi» mətbəəsində çap olunmuş. «Kəlbə Nəsir» mənzum əsəri dəxi Bakıda «Bakı» qəzetinin mətbəəsində jurnalist Hüseyn Minasazov tərəfindən nəşr edilmişdir. Türkcə qezəlləri, sinəzənləri və farsca qəsidləri Səlmən Mümtaza qalmışdır. Burasını dəxi qeyd etmək lazımdır ki, 1908-1909-cu ildə Sidqinin bütün əsərlərinin üzü köçürülüb, Qurbanəli Şərifzadəyə verilmişdir. Şərifzadə vəfat edəndən sonra bunların harada və kimdə qaldığı hələ də məlum deyildir. Qurbanəli Şərifzadənin oğlu Əziz Şərif dəxi bu barədə dürüst bir məlumat verə bilməmişdir.

Nəhayət, 1904-cü il qış fəsli Naxçıvandan Şahbazağa və Mirağa Kəngərinski ilə Əmirağanın yaşadığı Qarabağlar kəndinə qonaq getmiş və bir neçə gün orada qalıb, Ramazan bayramının günündə ürək xəstəliyindən Qarabağlar kəndində Əmirağanın evində vəfat etmişdir. Cənazəsi Naxçıvana gətirilmiş, Naxçıvan camaatı bazar-dükkanı bağlayıb, Sidqini böyük təntənə ilə Naxçıvanda dəfn etmişlər.

Sidqinin uşaqları kiçik yaşda olub, məktəbdə oxuduqlarına görə Naxçıvan camaatı öz aralarında pul yığıb, Şahbaz ağa Kəngərinskiyə tapşırmış və Sidqinin böyük oğlu şəhər məktəbini qurtarıb, müəllimlik edənə qədər Sidqinin ailəsini saxlamışlar.

Məmmədali Sidqi Səfərov

MƏMMƏDTAĞI SİDQİ ORDUBADI (Müxtəsər tərcümeyi-halı)

Məmmədtəği Sidqi 1854-cü ildə Ordubadda yoxsul bir ailədə anadan olmuşdur.

Sidqinin atası ordubadlı Kərbəlayi Səfər və anası isə Nəbatinin vətəni olan İran Azərbaycanının Üstibin kəndindən və Nəbatinin yaxın qohumlarından Tutu xanımdır.

Sidqi uşaqlığında Ordubadda molla Məmmədtəği adlı bir alimin yanında köhnə üsul ilə təhsil almışdır. Sonra gənc yaşlarında Xorasana gedib, İranın bir çox yerlərini səyahət etmiş, Səbzəvarda və Nişapurda yaşamış və bu müddət ərzində Sidqi İran (Şərq) ədəbiyyatına yaxından bələd olaraq, fars dilini mükəmməl öyrənmişdir. Nəhayət, Sidqi 1885-ci ildə yenə də Bakı təriqi ilə Ordubada qayıtmışdır. Bakıdan keçdikdə bir müddət Bakıda qalmışdır.

***

Sidqi Ordubada qayıtdıqdan sonra çar üsulidarəsinin nəticəsi olaraq mədəniyyətdən uzaq olan Ordubad kimi avamlıq və cəhəlet yuvasında yeni üsul üzrə bir məktəb açmaq fikrinə düşür. Bu işdə Sidqiye o zaman yazıb Ordubada gətirdiyi və camaatdan gizlicə oxuduğu bir çox qəzet və kitablar kömək etmişdir. Xüsusən Bağçasarayda İsmayıl bəy Kaspirinskiyin nəşr etdiyi və uzun zaman Rusiya müsəlmanları üçün yeni üsul ilə məktəblər açılması yolunda ciddi mübarizə aparan «Tərcüman» qəzetinin böyük köməyi olmuşdur.

Məlum olduğu üzrə İsmayıl bəy Kaspirinski bir tək «Tərcüman» qəzetini nəşr etməklə kifayətlənməyərək yeni üsul üzrə məktəblər açılması yolunda bir çox kitabçalar, lüğətlər, vərəqələr və sairələr nəşr edirdi.

Bundan başqa, yeni üsul üzrə məktəb açmaq işində Sidqiye Ordubadın ziyalılarından Hüseyn Sultan Kəngərinski yaxından kömək etmişdir.

Ordubad camaatının yeni üsul üzrə açılacaq məktəbdən xoşlanmayacaqlarını və uşaqlarını məktəbə verməyəcəklərini nəzərə alan Sidqi və Hüseyn Sultan bu məktəbin Ordubadda Zəhirüddövlə İbrahim xanın tikdirdiyi və indi də Ordubadda olan mədrəsə binasında açılmasını qərara alırlar. Nəhayət, bir çox çətinliklərdən

sonra, 1892-ci ildə «Əxtər» adlı məktəb mədrəsə binasında ikinci mərtəbədə məscidin üst qatında yerləşdilər. Az bir miqdarda yığılan şagirdlər birinci dəfə olaraq skamya üstündə oturaraq yeni üsul ilə təhsilə başlayırlar. Az bir müddət ərzində uşaqların savadlanmasını gören camaat yavaş-yavaş məktəbə rəğbət göstərməyə başlayır.

Ömründə müəllimlik etməyən və pedaqoji təhsili olmayan Sidqi öz istedad və bacarığı sayəsində bir ildən ziyadə həmin məktəbi tək-cə özü idarə edir. Dərs kitabları cəhətdən çətinlik çəkən Sidqi bacardığı qədər hər tərəfdən, uzaq şəhərlərdən dərs kitabları yazdırıb gətirdir və özü şagirdlər üçün dərslər hazırlayır. Məktəbdə ana dilindən başqa fars dili, hesab və coğrafiya və sair dərslər verirmiş.

***

1894-cü ildə Naxçıvan camaatı Ordubadda belə bir məktəb açılmasından xəbər tutub Sidqini Naxçıvana gətirməyi qərara alır. Uzun-uzadı yazışmalardan sonra 1894-cü ildə Sidqi Naxçıvana gəlir. Dörd sinifli bir məktəb təşkil olunur. Bu məktəb binası darısqal və məktəb üçün namünasib olduğundan Naxçıvan camaatı öz xərcinə və sair ianələr hesabına olaraq yeni bir məktəb binası tikdirir.

1896-cı ildə məktəb yeni binada yerləşdirilir. Burada başlıca olaraq şagirdlərə ana dili, fars dili, tarix, hesab, coğrafiya, ərəb dilinin sərf və nəhvi və hər sinifdə gündə bir saat rus dili öyrədilirmiş. Bu zaman Sidqi İstanbuldan və başqa yerlərdən bir çox dərs kitabları və sair kitablar gətirdib, onlardan istifadə edir. Bir müddət bu məktəb camaatın xərcinə və uşaqlardan alınan dərs haqqı ilə davam edir. Bu zaman Sidqi məktəbin müdiri imiş.

Bir neçə ildən sonra bu məktəb rusko-tatarski məktəb halına düşüb, dövlət ixtiyarına verilir. Sidqi məktəb müdiri vəzifəsindən çıxarılıb (rusca bilmədiyinə görə) məktəbə türk dili müəllimi təyin olunur. Məktəbin rus dili müəllimi Mirzə Ələkbər Süleymanov isə məktəbə müdir təyin olunur. Bununla da məktəbdə oxunan fars, ərəb dili tamamilən ləğv edilir.

Türk dili dərsi azaldılır. Məktəbi İrəvan quberniyasının məktəblər direksiyası idarə edir.

1904-cü ildə Sidqi Naxçıvanın yaxınlığında olan Qarabağlar kəndinə Əmir ağanın evinə Şahbaz ağa ilə qonaq gedir və oruc bayramı günü orada vəfat edir. Cənazəsi Naxçıvana gətirilib, bütün şəhər camaatının iştirakı ilə Naxçıvan qəbristanında dəfn olunur.

Məmmədali Sidqi Səfərov

MƏHƏMMƏD TAĞI SİDQİNİN ŞƏXSİ KİTABXANASININ SİYAHISI

19 rəcəb, 1317 hicri

1. Firdovsi. Şahnamə
2. Sədi. Külliyyat
3. Bürhani-Cami
4. İncil
5. Əhməd Midhət. Ladam ekameliya
6. Nəvai. Divan
7. Səfineyi-Talibi, I cild
8. Pəndnameyi-Qeysəri-Rum
9. Nüxbeyi-süpehri
10. Hikməti-təbiyyə
11. Risaleyi-heyəti-cədid
12. Təlimi-ədəbiyyati-Osmaniyyə
13. Məqalati-Nizamiyyə
14. Fütuhati-Nizamiyyə
15. Töhfətül-əmsal
16. Əmrin-əmrin
17. Qiraət kitabı
18. Əxlaqi-Möhsinin
19. Sərfi-farsi
20. Müxəttərəyi-bəlağət
21. Üsudi-fəsaḥət
22. Heyəti-Mahmudiyyə
23. Sədi. Gülistan
24. Gəncineyi-daniş
25. Miftahi-lisani-farsi
26. Təlimi-süxən
27. Tənbihüs-sibyan
28. Siracül-münir
29. Yek kəlmə
30. Xəzineyi-tədrisat
31. Risaleyi-əxlaq
32. Cəhalət dərдинin dərmanı
33. Əmsilə, ixtilaf və ya müqəddimeyi-qeyrət
34. Vəfayi-Divan
35. Təşrihi-Əbdan
36. Lüğati-quraniyyə

37. Adati-əqvam
38. Ənisül-üşşaq
39. Cocuqlar bağçası
40. Mükəmməl əlifbayı-Osmani
41. Fəryad (teatro)
42. Vətən ya silistrə
43. Müfidi-qəvaidi-farsi
44. Sual və cavablı qəvaidi-türki
45. Qiraəti-fəniyyə (hikməti-təbiyyə Türki)
46. Qiraəti-fəniyyə (elmi-nəbatat)
47. Bir risalə (Ecazi-Quran)
48. Təhsilül-hesab
49. Yeni hesab (I hissə)
50. Yeni hesab (II hissə)
51. Yeni hesab (III hissə)
52. Yeni hesab (IV hissə)
53. Məsaili-riyaziyyə
54. Üsuli-dəftəri
55. Məbdəi-tərəqqi
56. Məcməli-coğrafiya
57. Süleyman Şövkət. Müxtəsər coğrafiya
58. Əlavəli təhsilul-hesab
59. Məktəbi-ədəb, fi sərf nəhvi-lisani-ərəb
60. Dürusi-nəhviyyə
61. Kitabı-ünümüzəc
62. Tarixi-Yunanıstani-qədim
63. Dərədən-təpədən kəndi-kəndimə dediklərim
64. Miftah və ya sərfi-ərəbi
65. Rəhbəri-tədris və tərbiyə
66. Təlimi-qiraət
67. Murad bəy. Müxtəsər tarixi-ümumi
68. Meyari-səddad, fil-məntiq
69. Xacə Osmani
70. Kainata bir nəzər və ya məcməli-tarixi-ümumi
71. Əyləncələr
72. Üsuli-tədris
73. Hacı Seyid Əzim Şirvani. Divan.
74. Pəndnaməyi-Əmir Nizam
75. Əlavəli izhar
76. Əbdüssəlam Axundzadə. Zübdətül-əhkam
77. Təzkirətüş-şüəra
78. Talibi. Divan

79.	Əxlaqi-Nasiri	79
80.	Cocuqların hifzi-səhhəti	80
81.	Qadınların hifzi-səhhəti	81
82.	Ayineyi-nəsihət	82
83.	Bəhrül-ürfan	83
84.	Məğribi. Divan	84
85.	Kitabi-Əhməd. II cild	85
86.	Gülüstan	86
87.	Vətən dili, 2-ci hissə	87
88.	Üsuli-cədidi-lisani-farsi	88
89.	Uşaq bağçası	89

BƏLƏDÇİ

MƏHƏMMƏD TAĞI SİDQİNİN HƏYATI VƏ	
ƏDƏBİ-PEDAQOJİ FƏALİYYƏTİ (İsa Həbibbəyli)	3
MAARİFÇİ BƏDİİ ƏSƏRLƏRİ	19
• Elmin şərəfəti	20
• Məhəmmədəliyə nəsihət	21
• Oğlan	22
• Məktəbdə	23
• Dərsə diqqət.	24
• Yüz il yatandan sonra	25
• Şikayətnamə	26
• Sənsən pənahım	27
• Dostlardan birinə mədəniyyətin yayılması haqqında şer... ..	28
• «Tərcüman» qəzetinin onuncu ildönümü	
münasibətilə təbrik	29
• Müsəvvir paşanın zifaf gecəsinə maddeyi-tarix	31
• Kəblə Nəsir (mənzum hekayət)	33
• Hekayətlər.	44
QƏZƏLLƏR.	45
PEDAQOJİ ƏSƏRLƏR	63
• Nümuneyi-əxlaq.....	64
• Töhfeyi-benat, yainki qızlara hədiyyə	101
• Nəsihətnamə.....	110
• Əzbər ediləcək hikmətli sözlər.....	117
ELMİ ƏSƏRLƏRİ	121
• Puşkin	122
• Heykəli-insana bir nəzər	131
• Müxtəsər coğrafiya risaləsi	140
MƏQALƏLƏR	163
• Qəzet, yaxud qəzetə nədir?	164
• Təəssüf, yenə təəssüf.....	172
MƏKTUBLAR	179
ƏLAVƏLƏR	247
«TƏRBİYƏ» MƏKTƏBİNƏ DAİR MATERİALLAR	248
• «Məktəbi-Tərbiyə» şagirdlərinin tapşırıqları	248
• Məktəbli üçün yaddaş	250
• «Məktəbi-Tərbiyə»nin 1898-1899-cu tədris ilinə dair	
hesabatı.	252
• «Məktəbi-Tərbiyə» şagirdlərinin tədris saliyəsinin	
fehrist dəftəri	258
TƏRCÜMEYİ-HAL QEYDLƏRİ	267
Məhəmməd Tağı Sidqinin şəxsi kitabxanasının siyahısı.....	276

*Toplayanı, tərtib edəni və müqəddimənin müəllifi
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü
İsa Həbibbəyli*

MƏHƏMMƏD TAĞI SİDQI ƏSƏRLƏRİ

Nəşriyyatın direktoru
Mətbəənin direktoru
Texniki redaktoru
Kompüter dizaynı

E.A.Əliyev
S.O.Mustafayev
F.Z.Kərimov
N.S.Hüseynova

Yığılmağa verilib 19.08.2004. Çapa imzalanıb 16.09.2004.
Formatı 60 x 90 ¹/₁₆. Ş.ç.v.17,5. Ofset kağızı.
Sifariş №173. Sayı 500. Qiyməti müqavilə ilə.

«Çaşıoğlu» mətbəəsi.
Bakı, M.Müşfiq küç. 2a.